EOS

KWARTALNIK KLASYCZNY

ORGAN

POLSKIEGO TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO

Rocznik XXXVIII. 1937

Zeszyt 2

WE LWOWIE 1937

NAKŁADEM POLSKIEGO TOW. FILOLOGICZNEGO Z ZASIŁKIEM MINISTERSTWA WYZNAŃ REL. I OŚWIECENIA PUBLICZNEGO

SKŁAD GŁÓWNY: GUBRYNOWICZ I SYN, LWÓW

EOS

COMMENTARII TRIMESTRALES

EDITI A

SOCIETATE PHILOLOGA POLONORUM

Volumen XXXVIII. 1937

Fasciculus 2

LEOPOLI 1937

SUMPTIBUS SOCIETATIS PHILOLOGAE POLONORUM ET AUXILIO MINISTERII INSTRUCTIONIS PUBLICAE

APUD BIBLIOPOLAS GUBRYNOWICZ I SYN, LEOPOLI

KOMITET REDAKCYJNY:

Alfred Buse, Seweryn Hammer, Jerzy Manteuffel, Wincenty Ogrodziński, Gustaw Przychocki, Jan Sajdak, Franciszek Smolka, Tadeusz Zieliński.

ADRES REDAKCJI:
Prof. Dr. Franciszek Smolka
Lwów, ul. Stryjska 24, II p.

Pod tym adresem przesyłać należy wszystkie manuskrypty (artykuły, recenzje itp.), tudzież egzemplarze recenzyjne itp.

Członkowie Pol. Towarzystwa Filologicznego we Lwowie, opłacający roczną wkładkę w kwocie 10 złotych, otrzymują Eos, Kwartalnik Klasyczny bezpłatnie. Poza tym można nabywać roczniki Eosów, Kwartalników Klasycznych za cenę 12 złotych i pojedyncze zeszyty w cenie 3·50 zł za zeszyt.

Wszelkie opłaty przesyłać należy czekiem P.K.O. Nr. 153.380.

ADRES ADMINISTRACJI:
Prof. Władysław Grużewski
Lwów, Uniwersytet.

Pod tym adresem przesyłać należy zamówienia i wszystkie sprawy w zakres administracji wchodzące.

POTWIERDZENIE DLA WPŁACAJĄCEGO

na wpłatę zł ..... gr.....

słownie
złotych

gr

na konto czekowe w Pocztowej Kasie Oszczędności

Właściciel konta:

Polskie Towarzystwo Filologiczne

LWÓW

Konto czekowe **Nr. 153.380**

POCZTOWA KASA OSZCZĘDNOŚCI

POBRANO OPŁATĘ

zł..... gr.....

Stempel dzienny

Podpis urzędnika:

.....

P.K.O. Nr 105/1934.

DOWÓD WPŁATY (DLA ODBIORCY)

Wpłatę zł..... gr.....

uskutecznił (a)

.....

.....

dokładny adres

.....

.....

na konto czekowe **153.380**

Stempel dzienny

DOWÓD WPISU (DLA P. K. O.)

Wpłatę zł..... gr.....

słownie
złotych

gr

uskutecznił (a)

.....

.....

dokładny adres

.....

.....

na konto czekowe **153.380**

Stempel dzienny

ORUM
7—10)

iam indo
meam

o z dnia
o druku,
artykuły

rum el
nauem-
alegro-
secum-
m, sed
veteire
enim
ncisset
, cum
is utar
a Ro-

11

937/2

Celem dokonania wpłaty blankietem nadawczym winien wpłacający wszystkie trzy części blankietu odpowiednio wypełnić atramentem, drukiem lub pismem maszynowem i oddać wraz z nadawaną gotówką w Urzędzie Pocztowym lub w Kasie P. K. O.

Kwotę cyframi na dowodzie wpłaty należy umieszczać wyraźnie i czytelnie, a miejsce wolne po wpisaniu kwoty przekreślić poziomą linją. Również na potwierdzeniu dla wpłacającego i dowodzie wpisu należy miejsce wolne po wypisaniu kwoty słowami przekreślić poziomą linją.

Blankietów nadawczych z poprawkami lub przekreśleniami przyjmować nie wolno. Również nie przyjmuje się blankietów nadawczych wypełnionych niewyraźnie lub podartych.

Na odwrotnej stronie dowodu wpłaty można umieszczać krótkie zapiski, które są wolne od opłaty pocztowej, o ile wskazują tylko: imię, nazwisko, miejsce zamieszkania wpłacającego, datę wpłaty, sposób zapisania w księgi, cel i tytuł wpłaty.

Za wszelką inną korespondencję na odwrotnej stronie musi być uiszczona opłata pocztowa.

Miejsce na korespondencję do właściciela konta za nakiejeniem znaczka pocztowego w wysokości opłaty karty pocztowej.

P. K. O. nie odpowiada za treść korespondencji, jako od niej nie pochodzącej.

OPŁATY

pobierane przy uskutecznianiu wpłat na k-ta czekowe PKO.

Od wpłat powyżej zł	do zł	zł	gr
50.—	100.—	—	10
100.—	250.—	—	20
250.—	500.—	—	30
500.—	750.—	—	40
750.—	1000.—	—	60
1000.—	5000.—	—	80
5000.—	6000.—	—	50
		—	50

DE M. T. VARRONIS QUATTUOR VOCABULORUM EXPLANANDORUM GRADIBUS (DE L. L. V 7—10)

scripsit
IOANNES OKO

I.

In explicandos Varronis libros de lingua latina quamquam inde a renatarum litterarum temporibus viri docti haud exiguam operam

Na podstawie uchwały Zarządu Głównego z dnia 15 maja 1937 Redakcja będzie przyjmowała do druku, obok artykułów w jęz. polskim i łacińskim, artykuły w jęz. francuskim.

*a quo dictum esset oppidum, vicus, via. quartus ubi est adytum et initia † regis: quo si non perveniam*** scientiam, at opinionem aucupabor, quod etiam in salute nostra nonnunquam facit cum [a]egrotamus medicus. quodsi summum gradum non attigero, tamen secundum praeteribo, quod non solum ad Aristophanis lucernam, sed etiam ad Cleant[h]is (frgm. 485 Arn.) lucubravi. volui praeterire eos, qui poetarum modo verba ut sint ficta expediunt. non enim videbatur consentaneum qua[e]re[re] me in eo verbo quod finxisset Ennius causam, neglegere quod ante rex Latinus finxisset, cum poeticis multis verbis magis delecter quam utar, antiquis magis utar quam delecter. an non potius mea verba illa quae hereditate a Ro-*

[1]) Goetz-Schoell, *M. T. Varronis de lingua latina.* Lipsiae 1910.

C-2810/1937/0

DE M. T. VARRONIS QUATTUOR VOCABULORUM EXPLANANDORUM GRADIBUS (DE L. L. V 7—10)

scripsit
IOANNES OKO

I.

In explicandos Varronis libros de lingua latina quamquam inde a renatarum litterarum temporibus viri docti haud exiguam operam contulerunt multaque perobscura et quasi caligine quadam involuta post curam Pomponii Laeti, Antonii Augustini, Sciopii, Canalii, Skutschii, Spengeliorum, Reitzensteinii, Dahlmannii, aliorum illustrata sunt, non desunt tamen loci, qui nunc quoque tantas offerunt difficultates, ut in maxima varietate opinionum saepe plane dubitemus, quae probanda sint, quae reicienda.

Quibus locis certe adnumerandus est ille de quattuor vocabulorum explanandorum gradibus (V 7—10), qui plurimorum quidem virorum doctorum curas, nondum tamen medelam expertus est, ubi haec tradita exstant [1]): *Nunc singulorum verborum origines expediam, quorum quattuor explanandi gradus. infimus [in] quo populus etiam venit: quis enim non videt unde ar[g]e[n]tofodin[a]e et viocurus ? secundus quo grammatica descendit antiqua, quae ostendit, quemadmodum quodque poeta finxerit verbum, quod[que] confinxerit, quod[que] declinarit; hic Pacui: 'rudentum sibilus (336 R), hic incurvicervicum pecus' (408 R), hic 'clamide clupeat b[r]acchium' (186 R). tertius gradus, quo philosophia ascendens pervenit atque ea quae in consuetudine communi essent aperire coepit, ut a quo dictum esset oppidum, vicus, via. quartus ubi est adytum et initia † regis: quo si non perveniam*** scientiam, at opinionem aucupabor, quod etiam in salute nostra nonnunquam facit cum [a]egrotamus medicus. quodsi summum gradum non attigero, tamen secundum praeteribo, quod non solum ad Aristophanis lucernam, sed etiam ad Cleant[h]is (frgm. 485 Arn.) lucubravi. volui praeterire eos, qui poetarum modo verba ut sint ficta expediunt. non enim videbatur consentaneum qua[e]re[re] me in eo verbo quod finxisset Ennius causam, neglegere quod ante rex Latinus finxisset, cum poeticis multis verbis magis delecter quam utar, antiquis magis utar quam delecter. an non potius mea verba illa quae hereditate a Ro-*

[1]) Goetz-Schoell, *M. T. Varronis de lingua latina.* Lipsiae 1910.

C-2810/1937/a

mulo rege venerunt quam quae a poeta Livio relicta? igitur quoniam in haec sunt tripertita verba, quae sunt aut nostra aut aliena aut oblivia, de nostris dicam cur sint, de alienis unde sint, de obliviis relinquam: quorum partim quo ita invenerim ita opiner scribam.

II.

Iam quidem qui primus Varronis libros de lingua latina edidit Pomponius Laetus (a. 1471) in praefatione haec professus est: „ubi librarii litteras mutaverunt, correxi; in his, quae inscitia penitus corrupit, non ausus sum manum imponere, ne forte magis depravarem"; hunc locum eodem quo in codicibus invenerat statu reliquit.

Aliquot correctiunculas Antonius Augustinus (a. 1557) instituit, qui cum *aditum* ab *adire* derivatum idemque significantem atque *ingressum* et cum *ad* iungendum putaret, textu aliquantum mutato haec legenda proposuit: *quartus ubi est aditus ad initia rei.* Qui licet quomodo ea verba intelligenda esse vellet non docuerit, monendum tamen est illud *ad* pro *et* adhibitum aliqua ex parte probari quidem posse, difficilius tamen explicare, quare *rei* pro *regis* posuerit, quippe quo vocabulo mutari sententiam manifestum fiat.

Aliter eum locum Gaspar Scioppius (a. 1605) intelligendum censuit, qui *aditus* in *aditum* correxit, hoc enim vocabulum vocali *i* pro *y* servata graecum *ἄδυτον* esse existimavit. Quod tamen haudquaquam necessarium fuisse mihi quidem videtur, constat enim illud *aditus* (*ἄδυτος*) idem exprimere, quod Scioppio visum est, cum id vocabulum immutaret.

Posteriorum editorum Nisardus (Parisiis 1845) Varronem quartum gradum ad rerum principia ducere ideoque superiorem esse quam Stoicorum Cleanthisque iudicia animadvertere voluisse ratus, codicum lectionem mutandam esse coniecit sic: *quartus ubi est aditus ad initia rerum, quo si non perveniam, scientiam et opinionem aucupabor.* Qui tamen interpretandi modus imperitis solum reique ignaris arridere potest, cum *initia rerum* aliam quaestionem attingere argumentoque librorum de lingua latina prorsus alienam esse sciamus.

Longe aliter rem amplexus est Petrus Canal (a. 1846) his propositis: *adytum et initia rerum vel Cereris* et ad arcana sacra relatis. Sed neque *rerum* hoc loco aptum argumentoque satis accomodatum esse videtur neque *Cereris*, nam sacra Cereris quamvis initia appellarentur, *quod ab ea initium vitae esset, vel quod ea sacra essent initium melioris vitae* (Var. RR III 1), non de Cereris sacris tamen

hic agi, sed de quadam vocabulorum copia concedet, qui hunc Varronis locum accuratius examinaverit.

Neque illud Skutschii (Herm. vol. XXXII 96) probabile videtur, qui cum aliquot litteras hic desiderari putaret, pro *regis* — *re[li] gi[oni]s* legendum censuit, accusativum autem *scientiam* in ablativum *scientia* mutavit. Quam coniecturam editores Goetz et Schoell optimo iure improbant, quibus „illud religionis abundare" visum est.

Nullam coniecturam certam Leonardus et Andreas Spengelii proposuerunt, quorum alter (a. 1826), ut inter *initia* et *regis* duo vocabula *verborum Latini* insererentur, cautissime tantum suadebat ipsius Varronis verbis (V 9) nixus, quibus ille praeteriturum se ait verba a poetis ficta originemque eorum tantum quaesiturum, quae antiquissimis temporibus regis Latini orta essent. Sed quamquam verisimillimum est Varronem eo loco de vetustissimis vocabulis cogitavisse, textus tamen vocabulis a Leonardo Spengel propositis, cum ipsa *initia* iam *auguria* sive *mysteria regis* significare possint, haud quaquam explendus esse videtur. Quod ne tum quidem probari posset, si *initia* idem esse atque *mysteria* vel *sacra arcana* diceremus; nihil aliud huic vocabulo subici posse nemo negabit.

Coniecturam igitur Leonardi S. quominus sequamur, omissis aliis iam propterea prohibemur, quod vocabula *verborum Latini* ad textum accurate cognoscendum omnino nihil valent.

Alio modo Varronis verba interpretatus est Andreas Spengel, qui Leonardo patre mortuo libros de lingua latina edidit et recognovit (Berolini 1885), scilicet vocabulo *regis* significari *regem sacrorum*. Quae coniectura iam ad vocabula *adytus* et *initia* pertinere videtur, adytum enim eam partem templi fuisse constat, ad quam profanis aditus non patebat eoque modo Varronem certe admonere voluisse statuendum est, ubi vocabula exploratu difficillima quaerenda essent.

Quae omnes correctiunculae explicandique modi imprimis ad ipsum textum spectabant eoque consilio conficiebantur, ut ei genuina forma restitueretur.

Alia prorsus Reitzenstein excogitavit, qui in opere quod inscribitur *Geschichte der griech. Etymologica* in Varronis quoque libris de lingua latina versatus quartum vocabulorum explanandorum gradum ad arcana sacra ducere et *initia* — ἀρχάς vocabulorum continere sibi persuasit [2]). Qui vir doctus Varronem eo loco novum

[2]) Endlich die vierte (Stufe), welche in das Heiligtum, das Wesen selbst führt und die *initia*, die ἀρχαί der Wörter ergreift, p. 185.

quendam vocabulorum explanandorum modum commemorare Philoxenumque auctorem sequi putat, quem a monosyllabis principiis, quae ἀρχάς appellasset, linguam deducere conatum esse constat. Cum autem ad illum quartum gradum illustrandum exempla, quae in tribus superioribus adhibita erant, deesse videret, Reitzenstein ante genetivum *regis* nominativum *rex*, qui exemplum esset principii monosyllabi, ponendum esse existimavit.

Cui quaestioni non video equidem quomodo aliter responderi queat, quam ut admoneamus Varronem, si revera de Philoxeno cogitasset eumque principiis vocabulorum — ἀρχαῖς — repertis quartum vocabulorum explanandorum gradum assecutum esse dicere voluisset, accuratius rem explicaturum fuisse, quod in tribus superioribus gradibus exponendis fecisset. Hoc autem loco a Varrone longe alia tradita sunt. Non enim de aliqua grammatica cogitavit; quicumque autem his verbis nixus eum ita scripsisse putaverit, ut grammaticam antiquam novae Philoxeni grammaticae opponeret, non recte rem composuisse videbitur, a Varrone enim haec verba propterea adhibita sunt, quod sententia loci postulabat.

Quamquam igitur Reitzenstein rectissime observavit ne unum quidem exemplum ab auctore hic esse prolatum, nullo tamen pacto fieri potest, ut eius opinio ante genetivum *regis* nominativum — *rex* a Varrone exempli loco positum esse probari possit. Praeterea si Varro hic quoque ut in superioribus gradibus exemplum adhibere voluisset, sub finem enuntiati id certe, neque unum tantum, sed complura posuisset. Deinde, si Varro revera de Philoxeno cogitasset, num eum gradum aliquando sese assecuturum esse negavisset? Etenim parum probabile est, si pensum eius in eo positum esset, quod iam alii fecissent, illum dubitare potuisse, an facturus esset. Et quamvis Philoxenus graecam tantum linguam exploraret, eius tamen tractandi modus quin ad linguam latinam perquirendam transferretur Varroni tam difficilis haudquaquam videri potuit, ut dubitaret, an rem persecuturus esset, praesertim cum tantum discrimen inter linguam graecam et latinam non inveniret. Ceterum dubitari nequit, quin Varro Philoxeni rationem vocabulorum explanandorum, si eam gravissimum eundemque difficillimum gradum habuisset, in opere suo adhibere conatus esset. Quod tamen minime perspici potest.

Gravissima argumenta contra Reitzensteinii opinionem primus Fredericus Muller *(De veterum imprimis Romanorum studiis etymologicis, p. 171 sq.)* tulit, quem Reitzensteinii argumentandi mo-

dus sollicitabat ob eam causam, quod vocem ἀρχαί ad principia vocabulorum exponenda in Philoxeni fragmentis non inveniret, ex versu autem 60 Ioannis Mauropi, qui in examen vocari potest, nihil aliud appareat, nisi quod grammatici hoc vocabulo Stoicorum tractandi modum, non Philoxeni, imitantes usi sint. Muller igitur, caute quidem, alium interpretandi modum proposuit his verbis: „Si eodem tenore Varro pergit, hoc genere vocabula designata esse debent ex philosophia, doctrinis, artibus liberalibus sumpta, ut verbis cotidianis et in usu vulgari usitatis opponantur", deinde animadvertit *initia*, si contextus sanus sit, idem significare posse atque graecas — τελετάς [3]), quod tamen accuratius explicare neglegit, ita ut quomodo Varronis locum intelligendum esse putet, parum constet. Post *initia* Muller aliquot vocabula excidisse affirmat, quae exempla ad quartum gradum explicandum continerent quaeque sententia explenda esse sibi persuasit, ubi genetivus *regis* sub finem positus pars esset exempli: *„initia [rei], ubi etiam verborum explanatur natura, unde sit [rego] regis, vel [rex] regi (aut regis)"*. In qua re eodem Varrone teste utitur, qui haec tradidit (de l. l. X § 48): *nam cum sint verba alia infecta, ut lego et legis, alia perfecta, ut legi et legisti"...*, ad quae animadvertit: „Si *regis* verbi forma fuit, hinc suspicari licet Philoxenum eiusque ῥηματικόν Varroni notum fuisse et hoc loco designari". Sed Muller alium quoque huius loci explendi modum proposuit: *„rex regi"* atque ita fieri posse alio Varronis loco *(de l. l.* X § 47) nititur, ubi haec tradita exstant: *quadruplices deiunctae in casibus sunt vocabulorum, ut rex, regi [lex, legi], coniunctae sunt triplices in verborum tribus temporibus.* Sed utraque coniectura futilis esse videtur, altera enim, quae ad explendum textum sententiam fictam inserit, iam propter ipsam longitudinem parum probabilis est, praesertim cum vocabula ex X § 48 exempli causa allata nihil ad hunc locum pertineant longeque aliud prae se ferant, altera propter illud *regis* in omnibus codicibus traditum ne verisimilis quidem videtur, verba autem X 47 ad aliam quaestionem solvendam a Varrone adhibita sunt.

Reitzensteinii opinionem etiam editores Goetz et Schoell (a. 1910) improbant, quorum tamen argumenta non satis clara et ab omni parte laudanda sunt, in adnotationibus enim (p. 246) legimus:

[3]) Thes. Graecae Linguae, s. v.

„quartum gradum adipiscitur, qui non modo grammaticam, sed etiam philosophiam praeteriit, post se reliquit, h. e. penitus novit. In quarto igitur versatur gradu, cui ad grammaticam philosophiae virtus penitus accessit: is demum quasi mysteriis admittitur et spectat". Vocabulo igitur *initia* — *mysteriis* explicando quartum gradum Varrone teste eum solum assecuturum esse sibi persuaserunt, qui grammaticam et philosophiam cognovisset eoque modo quasi arcanis sacris — mysteriis admissus esset. Sed qua ratione adducti sint, ut ita credant, non liquet, Varronem enim, si id exprimere voluisset, eisdem fere verbis (quartus quo pervenit is, qui...), quibus in primis gradibus explicandis usus esset, dicturum fuisse nemo certe est qui neget. Quod tamen cum nusquam inveniamus, pro certo affirmare licet illum haudquaquam id egisse, ut aliquem monstraret, qui eum gradum assequi posset, praesertim cum deinde sese ignorare dicat, an ipsi eum assequi contingat. Quare manifestum est neminem eum gradum assecutum esse. Cum autem nullam rationem, qua vocabulum *regis* apte explicari possit, inveniant, in textu crucem anteponunt et in commentario cautissime coniecturam subiciunt hoc vocabulum fortasse prorsus removendum esse tamquam perperam illatum ex § 4 ab eo, qui ad *initia* genetivum requireret. Quae tamen coniectura omissis aliis rationibus propterea falsa esse videtur, quod illud *regis* in omnibus libris manuscriptis traditum est, ita ut removeri nullo modo possit.

In Reitzensteinii explicandi rationes paucis ante annis H. Dahlmann quoque diligentissime inquisivit, quas futiles commenticiasque, στοιχεῖα autem Philoxeni nihil ad Varronem eiusque vocabulorum explanandorum gradus pertinere ostendit [4]).

Anno 1914 E. W. Fay (American Journal of Philology, vol. 35, p. 149—162) complura ad Goetzii et Schoellii explicationes annotavit eumque Varronis locum reparare conatus est. Qui vir doctus Varronem vocabulo *regis* adhibito de *rege sacrificulo* cogitasse arbitratus est et haec legenda proposuit: *„quo[ius] si non perveniam [ad]*

---

[4]) H. Dahlmann, *Varro und die hellenistische Sprachtheorie*, Weidm. 1932, p. 17: „Er (Reitzenstein) deutet die *initia* als ἀρχαί, als einsilbige Wortwurzeln und sieht darin einen Einfluss des Philoxenos auf Varro. Aber diese στοιχεῖα sind bei Varro von gar keiner Bedeutung und passen auch nicht in die Reihe der drei anderen Klassen".

scientiam". Quae correctiuncula licet neque satis feliciter excogitata neque gravis videatur, ceteris tamen non cedit auctoritate.

In eo loco interpretando etiam F. Walter versatus est (Philologus LXXV [1918], p. 484 sq.), qui hunc in modum rem comprehendens: „*infimus, quo populus etiam venit... secundus, quo grammatica descendit antiqua... tertius gradus, quo philosophia ascendens pervenit... quartus, ubi est adytum et initia [eg]regi[i]s: quo si non perveniam... at opinionem aucupabor*" animadvertit Varronem id egisse, ut discrimen inter populum, i. e. inter homines doctos et perpaucos egregios accuratius evaderet, vitium autem inde exortum esse, quod Varro *egregis*, ut *hostis*, *mysteris*, scripsisset. Qui explicandi modus minime fortunatus esse mihi quidem videtur, eiusmodi coniecturae plures quidem fingi, ad locum tamen recte intelligendum haudquaquam pertinere possunt.

III.

His praemissis iam satis perspicuum est nullum interpretandi modum, cum omnes a genuina Varronis ratione abhorreant, comprobari posse. Quae cum ita sint, ad textum traditum redeamus necesse est et videamus, an ita, quid sibi voluerit Varro, perspici possit. Quod compluribus codicibus Italicis eoque vetustissimo Laurentiano (F) quaesitis fieri posse nobis persuasimus. Ac primum necesse est moneamus, ne unum quidem eorum ullum lacunae vestigium prae se ferre, nonnullos autem librarios in scribendo maximam exhibere curam diligentiamque. Itaque qui codicem Vaticanum 1523 conscripsit librarius lacuna quadam in suo exemplari inventa statim paucis verbis legentes admonuit, cum autem plura deessent vocabula, semel atque iterum adnotavit: „hic desunt aliquot verba... cartae... principium libri; nullam tamen lacunam verborum in loco quaerendo invenimus. Praeterea omnibus libris manu scriptis, qui in Bibliotheca Vaticana asservantur, perquisitis difficile est non animadvertere hunc locum tam congruentem traditum esse, ut ne animo quidem comprehendi possit in tanta unanimitate aliquod vitium tegi posse, quod pristinum Varronis textum destituat. Praeterea nonnulli codices, in quibus pulcherrimus ille Chisianus L VI 205, membranaceus[5]), diligentissimis distinguendi notis instructi sunt. Haud parvi momenti sunt hae notae, quae in ultima sententia eius

[5]) Iul. Antibon, *Supplemento di lezioni varianti ai libri de lingua latina di M. T. Varrone, Bassano* 1899, p. 19.

loci qui est de quattuor explanandi gradibus exhibentur: *scientiam ad opinionem aucupabor: quod etiam in salute nostra fecit cum aegrotamus medicus.* Iisdem notis instructum est hoc enuntiatum in codice Vaticano 3310.

Videamus igitur, an ratione divinari possit, quid his verbis Varro exprimere voluerit. Ne autem res in dubium vocari possit, totum Varronis locum recognoscamus. Vocabula explananda in quattuor gradus divisa esse constat. Vox *gradus* iam in prima sententia adhibita suspicari sinit auctorem varias vocabulorum explanandorum rationes tractaturum esse; quod tamen proximis sententiis non comprobatur.

Quicumque Varronis modum scribendi cognitum habet, certe non mirabitur ita fieri potuisse, praesertim cum eum auctorem mira celeritate scribere, vocabula non satis diligenter quaerere et quasi coagmentare constet, ita ut parum concinna neque satis clara videantur. Praeterea continuae divisiones in partes, renuntiatio, qua de re ex ordine sermo futurus sit, collectio eorum quae sunt dicta, tenorem rerum interrumpunt argumentumque perobscurum efficiunt[6]).

Quicumque igitur hunc Varronis locum vel obiter perlegerit, tres priores gradus vocabulorum explanandorum satis claros esse videbit infimoque,, *quo populus etiam venit*, ea vocabula adscribenda esse, quorum compositio simplicissima maximeque perspicua sit. Exemplis ab auctore allatis apparet imprimis de vocabulis compositis hic agi, quorum partes tam clarae sunt,, ut ad eas explicandas, cum *ἐναργεῖς* — apertae videantur, et a populo facile comprehendi possint, nulla ratione grammatica opus sit. Qui gradus ne vulgaris quidem etymologia quae dicitur appellari potest et satis est admonere facillima explicatu vocabula eo contineri. Non tam simplex iam secundus gradus evadit, poetica enim vocabula, *ὀνόματα πεποιημένα*, quae a poetis fingebantur, continet quaeque explananda Varrone teste Aristophanes aliique grammaticae antiquae antistites sibi proposuerunt. Qui gradus quin difficilior a Varrone habitus sit, dubitari nequit, nam in eo genere vocabulorum tractandorum docti tantum homines versari potuerunt. Animadvertendum tamen est Varronem ne uno quidem verbo docuisse maiorem difficultatem huius generis vocabulorum in ratione perquirendi consistere; quod si ita comprehendisset, planius certe rem exposuisset exemplisque confirmasset. Cum autem secundum gradum quodam modo superiorem

[6]) E. Norden, *Die antike Kunstprosa, Leipzig-Berlin* 1915, p. 194 sq.

gravioremque esse nusquam admonuisset, num potest dubitari, quin totum discrimen inter utrumque gradum in vocabulis tantum explanandis positum esse censuerit ? [7]) Tertio gradu continentur eae vocabulorum explicandorum rationes, quibus philosophia occupata erat. De Stoicorum more modoque hic agitur, qui imprimis ea vocabula quaerenda esse putabant, quae erant in communi consuetudine. Quae vocabula a Stoicis gravissima exploratuque dignissima et reparanda esse putabantur, si usu cotidiano corrupta et vetustate immutata, obsoleta, aut prorsus sermone remota essent. Quae mutationes profecto haud parvae exstiterunt, Stoici enim principia vocabulorum olim accuratissime rebus imposita et tempore demum interiecto, cum varia formarentur vocabula, ab hominibus adeo mutata esse putabant, ut pristinam vim significationemque amitterent; sermonem igitur diligentissime perquirendum eique quantum fieri potest pristinam speciem restituendam esse sibi persuaserunt. Sed ne hic quidem obliviscendum est tertium gradum a superioribus imprimis et maxime alia copia vocabulorum differre et in vocabulis sermonis cotidiani quaerendis versari [8]). Denuo igitur admoneamus necesse est Varronem ne uno quidem verbo commemorare dividendi rationem in modo, qualitate, altitudine vocabulorum perquirendorum, accuratioribus praeceptis in singulis gradibus adhibitis positam esse, dubitari enim non potest, quin si hoc dicere voluisset, clarius rem expressurus fuerit.

IV.

Quibus expositis cum iam tres priores gradus alio vocabulorum explanandorum spatio copiaque contineri manifestum sit, quartum quoque, summum gradum, in superiore quodam spatio, non in ratione explanandi positum esse vocabulaque exploratu difficillima exhibere optimo iure existimari potest. In quibus tamen explicandis Varronem extra fines a Stoicis, qui vocabulis e cotidiano sermone depromptis contenti erant, circumscriptos egredi videamus.

---

[7]) Cf. H. Dahlmann, o. c. p. 14.

[8]) De qua re Muller o. c. p. 169 sq. ita scribit: „Varro quattuor explanandi gradus discernit, vel-ut contextus docet-quattuor etymologiae qualitates, quae virtutum ordine dispositae nimirum ea ipsa de causa etiam ordinem chronologicum aperiunt, quamquam id proprie non affectasse videtur". Ex Varronis tamen verbis haudquaquam colligi potest illas quattuor etymologiae qualitates etiam ordinem chronologicum aperire, cum sciamus grammaticorum Alexandrinorum et Stoicorum studia etymologica ad idem fere tempus referenda esse.

In quaerendis principiis eius generis vocabulorum haud parvae offeruntur difficultates. Varro eum gradum summum dicit ostenditque fieri posse, ut ne ipse quidem eum assequatur *(quo si non perveniam)*. Ex proximis autem verbis: *quodsi summum gradum non attigero, tamen secundum praeteribo, quod non solum ad Aristophanis lucernam, sed etiam ad Cleanthis lucubravi* satis apparere puto Varronem eum gradum secundo oppositum habere. Cum autem *praeterire* idem significare possit atque *superare*, auctorem his verbis admonere voluisse patet sese secundum gradum superaturum esse, nisi summum assecutus esset. Quod sequentibus verbis: *volui praeterire eos qui poetarum modo verba ut sint ficta expediunt* accuratius expressit, ubi illud *praeterire* idem valet atque *relinquere, amittere*. Satis elate de iis grammaticis loquitur, qui poeticorum solum verborum quaerendorum finibus continebantur idque nimis exiguum spatium esse putat neque ullam causam invenit, cur poetica tantum verba sibi explicanda sint: *non enim videbatur consentaneum* — inquit — *quaerere me in eo verbo quod finxisset Ennius causam, neglegere quod ante rex Latinus finxisset, cum poeticis multis verbis magis delecter quam utar, antiquis magis utar quam delecter, an non potius mea verba illa quae hereditate a Romulo rege venerunt quam quae a poeta Livio relicta ?* In quibus contentionibus dissensionibusque cum grammatica antiqua quid ipse senserit exponit, nimirum animadvertere voluit se nihil cum ea habere commune et in poeticam tantum linguam inquirere parum consentaneum esse[9]).

Deinde haec tradita exstant: *Igitur quoniam in haec sunt tripertita verba, quae sunt aut nostra aut aliena aut oblivia, de nostris dicam cur sint, de alienis unde sint, de obliviis relinquam: quorum partim quo ita invenerim ita opiner scribam.* Sub finem hic locus corruptus est, quod sane dolendum, id tamen procul dubio colligi potest Varronem quidem antiqua vocabula, quae oblivia appellat, relicturum neque tamen plane omissurum esse partemque eorum saltem explicaturum. Iam qui accuratius eam rem perpenderit, illa oblivia eadem esse atque verba antiqua videbit neque dubitare poterit, quin eis vocabulis ea quae in quarto gradu tractanda Varro constituerat, adnumeranda sint. In opere nempe de lingua latina ille

[9]) Eeodem modo Dahlmann quoque, o. c. p. 26, verba Varronis intelligenda esse putat, quamquam quomodo textus perobscurus restituendus sit, diiudicare non audet: „wie der unklare Text zu verstehen oder zu emendieren ist, vermag ich mit Sicherheit nicht zu entscheiden, der Sinn ist aber klar aus dem Zusammenhang".

maiorum vocabula praetermittenda esse non censuit, quae non solum ratione historica eius studia excitare potuerunt, pars eorum et illis et posterioribus temporibus non quidem in sermone familiari et cotidiano sed in enuntiationibus a maioribus traditis usitabantur. Nonnullas dicendi rationes a proavis hereditate acceptas tam obscuras tamque difficiles explicatu fuisse constat, ut quid significarent, opinione tantum praeciperetur. Plurima id genus vocabula nimirum in deorum cultu servata erant, in precibus antiquissimis, in axamentis et indigitamentis, fortasse regum temporibus oriundis, quae deinde reipublicae aetate a sacerdotibus et a rege sacrorum repetebantur, qui quamvis non intelligerent, quid significarent, attamen ea repetebant, cum a deis intelligi sibi persuasissent. Varro, diligentissimus ille investigator antiquitatis, qui populi Romani principiis perquirendis totum se tradidit peritissimusque eius rei habebatur, cum in rebus divinis plurima perobscura inveniret vocabula, hic potissimum ea quaerenda esse putavit, *„ubi est adytus et initia regis"*; ita enim hic locus legendus est.

Cum autem vox *adytus* in libris de lingua latina, qui nostram tulerunt aetatem, praeterea nusquam appareat, haud facile affirmari potest ab eo auctore hoc sensu translato adhibitam esse; eam tamen ita apud alios redire scriptores multis exemplis comprobari potest [10]). Graecam eius vocis originem esse idemque valere atque latinum: *ad quem non patet ingressus* [11]) nemo ignorat. Verisimile est Varronem graeco vocabulo usum esse et cum medio aevo eius libri ex vetere quodam exemplari describerentur, ab imperito librario latinis litteris esse transcriptum. Qui librarius cum graecis litteris doctus non esset, neglecta etymologia atque vi voci subiecta pro *y* vocalem *i* adhibuit, tamquam id vocabulum ab *adire* ductum esset. Quare factum est, ut renatarum litterarum temporibus viri docti non recte hunc Varronis locum intelligerent explicarentque. Itaque qui primus Varronis libros edidit, Pomponius Laetus, in commentario, qui in Bibliotheca Vaticana (345) asservatur, animadvertit *aditum* significare *ingressum*. Post *adytum* vocabulum *initia* exstat, quod ex graeco τελεταί in latinum sermonem conversum est [12]) et in certa quadam verborum constructione arcana sacra sive mysteria signi-

[10]) Verg. Aen. II 297: adytis effert penetralibus ignem Hector. Caes. b. c. II 105, 5: Pergamique in occultis ac reconditis templi, quo praeter sacerdotes adire fas non est, quae Graeci adyta appellant, tympana sonuerunt.

[11]) Cf. Thes. Graecae Linguae, s. v.

[12]) Cf. Thes. Graecae Linguae, s. v.

ficare potest. Quam significationem ab ipso Varrone comprobari docet RR III 1: *initia vocantur ea quae Cereri fiunt sacra*. Admonendum tamen est alia quoque sacra nonnumquam *initia* appellata esse, ut ex eodem Varrone RR II 4, Curt. VIII 1, Apul. Apol. 53 satis manifestum fit. Quae cum ita sint, constructionem duorum vocabulorum *adytus et initia* locum inaccessum et arcanum, i. e. vocabulorum explanandorum rationem in quarto gradu significare affirmari potest. Quae vocabula cum genetivo *regis* coniuncta sunt eoque modo de quibusdam arcanis sacris sive regis sive regis sacrorum hic agi apparet neque dubium videtur quin Varro translatis verbis usus sit, ut admoneret, ubi gravissima exempla quaerenda essent, etiamsi et alibi haud pauca inveniri possent neque sola vocabula ad deorum cultum pertinentia numerum illorum verborum explerent.

His expositis iam satis manifestum fieri putamus hic neque locum corruptum, neque rem tam occultam esse, ut de ea explicanda desperari possit.

Cuncta tamen vocabula, de quibus Varro cogitat, labentibus saeculis iam adeo inveteraverunt, ut usitari et intelligi desierint et *oblivia* facta sint.

Non fugit autem Varronem ea verba explanatu difficillima esse, quare fieri posse ostendit, ut ne ipsi quidem explicare illa contingat.

Locum igitur ita legendum esse arbitramur, ut in libris manuscriptis traditus est: *Quartus ubi est adytus et initia regis. quo si non perveniam, scientiam ad opinionem aucupabor. quod etiam in salute nostra nonnunquam facit cum aegrotamus medicus*. Quo loco quoniam Varro sese scientiam ad opinionem aucupaturum esse dicit, vocabulum *aucupari* idem valere atque illud Plinii n. h. XXXII 2: *aucupari... est artificio quodam et sollertia quaerere, ad opinionem* autem ex graeco *κατὰ τὴν δόξαν* translatum esse nemo negabit. Iam Pomponium Laetum ita rem intellexisse commentarius docet, quem in Bibliotheca Vaticana conservari monuimus, ubi *scientiam* — materiam suam, *ad opinionem* — secundum opinionem significare putat. Ita solum illud Varronis intelligendum esse proxima docet sententia: *quod in salute nostra facit medicus...*, quae aliter omni sensu careret.

DE CICERONIS „ACADEMICIS“ DISSERTATIONES TRES

scripsit

MARIAN PLEZIA

(Res instituta porro tractatur et absolvitur.)

15. Hunc tamen e Clitomacho locum alter quoque sequitur (§§ 103—104) e libro quodam eius ad C. Lucilium poetam sumptus, de quo Cicero commemorat: „sunt mihi nota propterea, quod earum ipsarum rerum, de quibus agimus, prima institutio et quasi disciplina eo libro continetur“. Haec verba ipsa fidem faciunt sui testimonii, si consideramus praecipue continuisse hunc librum „primam institutionem et quasi disciplinam“ Academicae doctrinae atque viro Romano dedicatum fuisse, quod Ciceroni certe optime conveniret. Nihil praeterea habemus, quam ob rem huic mentioni diffidamus. Cum igitur iam supra hunc locum a Cicerone ipso additum esse constituerimus, facile credi potest duobus eum usum esse fontibus: Clitomacho videlicet et Philone. Ne credideris tamen de duobus solum libris me dicere; nihil enim repugnat, quin e. g. alterum quoque Clitomachi librum L. Censorino dedicatum, cuius ibidem fit mentio, Cicero notum habuerit.

Longius tamen pergere et cuiquam eorum singuli loci adscribendi sint, diiudicare difficile atque, ut aperte dicam, impossibile videtur. Semper enim utcumque locum aliquem e Clitomacho sumptum esse constituerimus, adversari nobis potuerit Philonis quidam fautor, cum e Philone eum pendere asseverabit atque § 99 testem proferet. Facile enim credi potest Ciceronem e Philone sumpsisse ea, quae ille Clitomacho debuisset. Cum autem unica regula, quae est de assensu quaestio, saepe nos deficit, omittenda potius vana investigatio, quam ambiguae coniecturae exstruendae mihi videntur.

Neque enim magni est ea res momenti. Similitudinibus, quas supra collegimus, consideratis dubitari non potest, quin omnes fere Ciceronis rationes ex communi Academicis argumentorum copia pendeant, cuius auctorem fuisse Carneadem satis omnibus notum est. Cum autem Carneades ipse nihil fere scripserit, apud quemquam discipulorum eius eam a Cicerone inventam esse necesse est, potissimum autem apud Clitomachum, quippe qui omnium fuerit prae-

stantissimus [9]). Multa sane in „Academicis" videntur Clitomachia, ut de assensu opinio (§ 78 et cet.) aut probabilitatis doctrinae explanatio (in „Catulo" atque Academico II.) Utrum autem cognitionem earum rerum e Clitomacho, an e Philone, an e alio quodam Academico sumpserit Cicero, parum ad rem ipsam pertinere videtur. Philoni tamen potissimum tribui possunt: Antiochi reprehensio (§§ 69—71) et praeterea § 98 e et sqq. de quibus conferas superiora.

16. Quibus expositis etiam pauca de ratione, qua Cicero fontibus suis usus sit, addenda videntur.

1. primo iam aspectu diversam eam esse in Luculli atque ipsius Ciceronis oratione animadvertimus. Ubi enim Stoicorum placita Antiocho auctore referuntur, constanter ne dicam serviliter fontem suum Cicero sequitur, vix breviorem rem aliquatenus reddere audens. Aliter res se habet in altera libri parte, ubi ipse pro Academia loquitur. Proprias hic auctor opiniones exponit ob eamque rem minus iam alienis sententiis se impediri patitur: uno fonte parum contentus duobus iam utitur, quos etiam ad suam opinionem aptat quibusque a se ipso compositos excursus inserit.

2. Ubicumque tamen rem ipsam tractare incipit i. e. cum argumentationes quaedam vere graves rationesque fundamentales sunt ei proferendae, fontem suum adeo constanter sequitur, ut ne exempla quidem, quae in eo inveniat, mutare audeat, sed eisdem ipsis sententias suas illustret. (Hercules furens, remus inflexus, gemini). Plane inde patet Ciceronem in his rebus haud multum versatum fuisse et quasi timidum, ne forte aberraret, exemplar suum secutum esse.

3. Licet tamen in rei ipsius expositione ex fonte suo pendeat, numquam ineptum se praestat plagiatorem, sed exemplari Graeco nitorem affert suae orationis multoque id splendidius atque clarius reddit. Liceat e. g. physicorum dissensiones (§ 118) cum Sexti simili loco comparare [10]). E simplicibus verbis: *Ἀναξίμανδρος* — —

---

[9]) Hoc in sensu recte videtur animadvertisse Schmeckel, cum dixit Ciceronis orationem e Clitomacho solum pendere. Etenim §§ 116 sqq., ubi diversae philosophorum de physicis opiniones adferuntur, procul dubio Clitomacho debentur — quamquam fortasse e Philonis libro excerptae sunt. Docemur enim certissima Sexti mentione (adv. math. IX, 1) Clitomachum hac ratione cum physicis sibi certamen instituisse. Methodus quoque eius disputationis eadem, quae in Plutarchi „De Stoicorum repugnantiis" esse videtur.

[10]) Facile enim credi potest in Ciceronis exemplari similia his verba exstitisse.

ὁ ἀκουστὴς τούτου (Thalis) efficit Cicero: „at hoc Anaximandro populari et sodali suo non persuasit", quod exempli eius sensum optime illustrat. § 87 autem pro ἃ ἐπεχείρησε Χρύσιππος dicit: „ab eoque armatum fuisse Carneadem" (a Chrysippo scil.). Satis iam credo perspicuum fit proprium esse Ciceroni hoc elegantis orationis studium, quod efficit, ut ieiunas et abstrusas fugiat disputationes atque semper campum quaerat, „in quo exsultari possit oratio". Cum autem rei ipsi nullum id afferat detrimentum, nullo modo reprehendendus mihi videtur facundissimus auctor sed potius laudandus. Inde quoque evenit, ut propositi semper conscius exemplaria ad sua aptet consilia, breviora illa reddit (§ 30) propriosque eis inserat excursus (§§ 112—115).

4. Cum opus suum civibus Cicero destinaret, ad Romanas quoque conditiones id aptare conatus est. Quam ob rem e Castore et Polluce duos Romanos effecit geminos, Servilios quosdam, eo fortasse omnibus notiores, quod unus eorum consul fuerit (§ 84) atque alio loco exemplum e Romanis legibus sumpsit. (§ 146).

5. Inde etiam evenit, ut omnibus solum Academicis communem argumentorum copiam in opere suo proferat, nullas autem quaerat subtilitates, quibus singuli eius scholae representatores inter se differant adeo, ut e Sexti brevibus commemorationibus plus ad eorum diversitates cognoscendas lucremur, quam e toto de Academia tractante Ciceronis opere. (Praeter solam de Philone quaestionem, sed eam iam Antiochus publici iuris fecit.) Ex quibusdam tamen mentionibus atque toto eius orationis tenore facile conici potest Clitomachi sententiam eum secutum esse, cuius ad C. Lucilium compendio, quod post omnes, quae in Academia exstitissent, Philonis atque Antiochi innovationes quasi regula orthodoxae Academicae doctrinae ei videbatur, libenter fortasse usus est.

C. Animadversiones ad ceteros „Academicorum" libros pertinentes.

17. Cum iam ad „Luculli" fontes excutiendos accedentes fortunae iniquitatem, quae exemplaria eius delevit, questi simus, inane fortasse videbimur subire opus de deperditorum librorum deperditis fontibus tractaturi. Ne tamen quemquam propositi nostri partem neglegere videamur, de eis quoque pauca sunt nobis addenda.

Magni praecipue est nobis momenti amplissimum illud Academici I. fragmentum, quod potissimum ex Antiocho pendere putatur

neque id quidem iniuria, cum gravibus sane rationibus firmatur. Et primum Varronis haec sunt partes, a quo Antiochi expositam esse doctrinam satis omnibus notum est, deinde si hunc locum (quae sunt §§ 15—46, priores enim procul dubio a Cicerone sunt compositae) cum Plutarchi „De communibus notitiis" ultimis praesertim capitibus comparamus, multae sane nobis apparent similitudines, quae Victoris Brochard illud „Varronis oratio tota est Stoica" („exclusivement stoicienne) procul dubio firmare videntur.

Si tamen diligentius consideraverimus rationes, quibus in dissertatione prima adducti sumus ut credamus Academici haec in „Catulo" partes fuisse, postea quidem Varroni aptatas, haud parvo afficiemur dubio, cuidam fonti Catuli oratio sit adscribenda. Persuasum enim habemus certissimis, ut videtur, adducti rationibus Catulum Academiae historia exposita Philonem propter innovationes eius, quibus veram Carneadis doctrinam vitiavisset, acerrime perstrinxisse, quod non rationibus, quae ex coniectura pendeant, sed mentionibus auctoris ipsius in „Lucullo" inventis firmatur. Nullus tamen fingi potest animo fons, qui utrumque in se copulet argumentum. Clitomachus primum excluditur, quippe qui Philonis innovationes iam non viderit; Philo deinde se ipsum non esset reprehensurus; Antiochus postremo de Academiae historia longe aliter sentiebat, quam de Catulo coniecimus.

Triplici modo haec explicari possunt: sive Cicero in hoc loco conscribendo duos coniunxit fontes, quorum alter fuit Academicus, alter fortasse Antiochi „Sosus", quippe quo in Philonem probra continerentur; sive Antiochi quendam librum excerpebat, in quo de Philone Academica solum ratione tractaretur; sive alium quendam, nobis incognitum Academicum scriptorem in manibus habebat, cui Philonis novitates non essent probatae; nulla tamen constructio satis nobis conveniens videtur, nisi forte prima sit vera, posito etiam quod Cicero libere Philonis reprehensionem ad modum Antiochi exposuit [11]). Cum tamen „Catulus" nobis servatus non sit, certius res ea diiudicari non potest.

---

[11]) E Luc. § 12 satis fit perspicuum, quae Catulus pater Philoni obiecisset, a filio commemorata esse. Facile credi potest verum quoddam eventum hoc loco nobis relatum esse. Potuit enim Catuli pater Philonem ipsum, qui a. 89 Romam venerat, audire et, quippe qui fidus esset Carneadis discipulus, coram ei mendacii crimen obicere. Cum autem Philonem scholam Romae profitentem Cicero quoque etiam tum iuvenis audiret, facile credi potest penitus in memoria eius insedisse, quae vir facile tum Romae praestantissimus

Postremo quod ad dogmaticas orationes (Hortensii — Attici) pertinet, facile credi potest ex Antiochi libro eas fluxisse; quae autem Cicero de probabilitate atque sensuum fallaciis disseruerit, Clitomacho adscribenda videntur.

DISSERTATIO TERTIA.

De argumento explicando.

1. Ad servatas „Academicorum" partes explicandas accedentibus nobis statuendum primum videtur „Luculli" solum interpretatione nos contentos esse necesse esse; Academici I. enim maximum illud fragmentum, etsi multa neque cognitione indigna de Academiae aliarumque sectarum originibus continet, quin etiam propter excursionem illam, quae est de philosophicis operibus Latine conscribendis, ad Tullianae philosophiae cognitionem maximi est momenti, nihil tamen fere affert, quod illustrandum videatur. Igitur ad „Lucullum" statim transeamus.

Incipit hic liber Luculli laudatione, quae §§ 1—4 continetur. Commemorat hic Cicero de honoribus eius, de bello Mithridatico optime confecto, deinde de sua cum illustrissimo viro amicitia. In § 4 mentionem quoque facit de litterarum studio, quo Lucullus excellebat, ut futuram orationem eius minus reddat insperatam. Ne quis tamen obiciat ei indignum esse talibus viris philosophiam aliasque Graecas artes colere, testem affert Scipionem Africanum et M. Catonem, qui gravis iam annis litteras Graecas cognoscendas sibi putavit (§§ 5—7 a).

2. Quibus expositis ad Academiae pergit defensionem (§§ 7 b—9 b), qua cum similibus etiam locis, quae sunt §§ 64—66 a et 112—115 comparata satis nobis fit perspicuum, quam ob rem ad Academicam potissimum se Cicero applicaverit doctrinam. Minime certe hic valuit desperationis illa plena de veritate cognitionis nostrae dubitatio, quam postea tam magno labore tollere conatus est Cartesius. Cicero quaestionem eam reddit multo leviorem neque quanti ea esset ponderis penitus perspexit. Abstrusa haec ei erant atque obscura neque etiam Academici rem tam in extremis ponebant, quam non multo post Aenesidemus fecit, cum probabilitate in certitudinis lo-

atque Carneadis ipsius auditor, Philoni crimini dedisset. Cum igitur postea Antiochum legeret atque similia probra apud eum invenisset, libenter eis, quae penitus memoria inclusa tenebat, ad Catuli orationem adornandam usus est.

cum substituta nullo modo tolli a se vitam et scientiam affirmarent. Ut tamen Ciceronis in Academicam doctrinam studium penitus perspiciamus, considerandum est nobis, quae ei solutiones illius de cognitione humana quaestionis patuerint.

Primum igitur Epicureorum credulitas, quippe qui integram fidem sensibus praestarent, ut tota eorum doctrina Ciceroni aliena atque invisa; deinde Stoicorum ineptiae se solam atque integram veritatem possidere asseverantium, quorum superbia atque arrogantia, cum de sapiente suo disserebant, semper ei ridiculae videbantur. Quid mirum igitur, quod Academicorum modestia atque prudentia, qui neque fallacibus sensibus nimiam tribuebant fidem neque infallibiles se esse iactabant, sed tantum probabilitatem atque sententiam, quae veri simillima videretur, sequendam monebant, vehementissime ei placuit? Quin etiam sensus sani integrique iudicii perfugium visa est? Alliciebatur quoque elegantissima eorum disserendi ratione atque dialectico nitore, quippe qui Arcesilam et Carneadem semper coleret atque inter summos poneret oratores (cf. de orat. III, 8, 67 et 68). Iudicii quaedam suspensio maxime ei conveniens videbatur, cum saepe nescriret summorum philosophorum diversas perlustrans opiniones, cui se potissimum applicaret in eis praesertim quaestionibus, quarum solutio haud magni ad mores conformandos videretur momenti. Oblectabat facundissimum oratorem atque iudicii peritissimum patronum illa Academica in utramque partem disserendi ratio, qua Carneades praecipue floruerat. Generalis haec tamen erat doctrina atque propter probabilitatem suam quibusvis aliorum quoque placitis facile adaptanda. Quae autem libertas hac vili redimebatur conditione: „dum sine assensu"!

Nihil igitur invenies in Ciceronis dubitatione severae illius Pyrrhonicae resignationis, quae in spernenda vita quietem quaerat neque est ea contra rationem instituta. E contrario integrum iudicium atque sensus sanus ea potissimum coluntur, quippe quae Stoicorum ineptias spernat atque refutet. Primum hic fortasse Scepticorum ratio, quae semper fidem, quam cognitioni nostrae naturaliter tribuimus, labefactare vult, rationis sanae patrona exstitit.

3. Sermo ipse § 9 b incipit. Atque post breve exordium, quo hesternus sermo recapitulatur et quod propterea ad „Catuli" restitutionem magni nobis est momenti, Lucullus orationem suam incipit.

Initio de Alexandrino illo sermone quaedam commemorat, post quem Antiochus peremptorie ab Academia discessit. Etsi etiam e fonte sumptus, hoc quoque consilio adfertur hic locus, ut sequen-

tem totam Luculli orationem minus reddat insperatam, ne fortasse nimis ille acute loqui videatur. (§§ 11—12). Deinde pergit ad origines novae Academiae illustrandas, cum discipuli eius et fautores Platoni atque Socrati ipsi similia tribuerint placita, veteres praeterea physicos, Democritum et ceteros, praecursores suae doctrinae proferentes. Nec mirum igitur, quod Lucullus eis adversatur atque nobis quoque, etsi non fugit nos semina quaedam dubitationis Socratis atque praesertim Democriti philosophiae infuisse, iusta indignatio eius agnoscenda est. Proprium enim erat Graecis studium nobiles sibi origines inveniendi, quo si credere vellemus, Homerum profecto Scepticorum sectae conditorem putaremus. Nullo tamen modo propter quasdam ambiguas atque dubitationem exprimentes sententias Scepticis adnumerari potest philosophus, cuius cetera praesertim placita a doctrina eorum vehementissime abhorrent. Iure igitur cum „seditiosis civibus" eos comparat Lucullus, quippe qui simili modo summos atque antquissimos viros novitatum suarum praecessores protulerint. (§§ 13—16).

4. §§ 17 et 18 disserendi propositum continent atque primum quidnam ceterae sectae de Academia teneant, Lucullus exponit. Praesertim consideranda videtur de eis philosophis mentio, qui omnem cum Academicis disceptationem ineptam putaverint. (§ 17) Schmeckel Stoicis posterioribus atque praecipue Panaetio hanc sententiam tribuit, multo tamen potius credi potest ad Peripateticos eam spectare. Ipse enim scholae eorum nobilissimus conditor Aristoteles monuit nullam esse cum Sceptico disputationem, cum quo quasi cum trunco quodam inanimo loqui posses. Deinde rationes quoque, quibus haec sententia probatur: esse quasdam perspicuas notitias, quae neque probatione neque definitione egeant, simillimae videntur Aristotelis de iudiciis in logica fundamentalibus doctrina. Ipsum postremo verbum eius rei proprium — *ἐνάργειαν* dico — quo hic quoque utitur Cicero, cum Sexti adv. math. VII, 217 mentione concinere videtur: (*Οἱ Περιπατητικοὶ κριτήριόν φασιν εἶναι*)*αἴσθησιν μὲν τῶν αἰσθητῶν, νόησιν δὲ τῶν νοητῶν, κοινὸν δὲ ἀμφοτέρων, ὡς ἔλεγεν ὁ Θεόφραστος, τὸ ἐπαργές*. Ambiguum etiam fortasse videri possit, unde de Peripateticis mentio exstiterit hoc loco, qui procul dubio ex Antiocho fluxerit. Hanc tamen difficultatem dissolvit nobis Index Herculanensis [1]) col. 35. Commemorat hic auc-

[1]) Academicorum philosophorum index Herculanensis — ed. Meckler. Berlin 1902.

tor de Aristone quodam, Antiochi amico, cuius quoque in Luc. § 12 fit mentio (quem tamen cum fratre eius, Aristone quoque ne confunderis). *Ἀρίστων δὲ καὶ Κράτιππος — — — ἐγένοντο Περιπατητικοὶ ἀποστήσαντες τῆς Ἀκαδημείας.* Procul dubio igitur ab Aristone illo hanc Peripateticorum sententiam Antiochus cognovit, si etiam prius eam non noverat. Quae cum ita sint, hoc potius modo hic locus explicandus videtur.

Lucullus tamen Academicorum (i. e. Arcesilae Carneadisque, Philonem enim praetermittit) refutationem necessariam esse putat ob eamque rem Zenonis illam visi perspicui definitionem, quam illi labefactare voluerunt, defendendam suscipit. Incipit autem sensum defensione, quippe quos Academici vehementissime fallaciarum accusaverint. Etsi enim fallaces eos esse concedit, neque cum Epicuri credulitate consentit: „non enim sum is, qui quidquid videtur tale dicam esse, quale videatur: Epicurus hoc viderit et alia multa", tamen rationis ope munitis sensibus credi posse asseverat. Certo enim verum nobis nuntiant sensus, si et sani sunt ac valentes et omnia removentur, quae obstant et impediunt, praesertim autem arte atque exercitatione adhibita.

5. Non sunt haec, ut Schmeckel ostendit, Antiochi propria, sed a Panaetio aliisquae Stoicis ab eo sumpta. Attamen re vera praeter omnes psychologiae progressus, praeter omnia, quae de sensuum physiologia dici posunt, hodie etiam, si sensuali cognitioni certi aliquid tribui volumus, restat nobis paucis solum mutatis Stoicorum Antiochique doctrina, quae nunc „realismi critici" nomine appellatur. Post quam sensuum defensionem pergit Lucullus ad cognitionem, quae a sensibus initium capere dicitur (§§ 21—22). In § 21 locus invenitur, qui ad Stoicorum logicam, quae hodie dicitur „formalis", cognoscendam magni videtur momenti, quippe quo visorum ordo exponatur non ad abstractionis gradum, ut nobis consentaneum est, sed ad comprehensionis copiam ordinatus.

Quae sequuntur argumenta e vitae usu sumpta. (§§ 23—27) Cum igitur veram esse quandam sapientiam atque virtutem asseveret Lucullus, ostendit Academicis secundum doctrinam ipsorum neutram possibilem esse, sed omne morum regimen, quod ex certa quadam cognitione pendeat, atque ipsam penitus everti. Non iniuria igitur videtur Strache cum Americanis „pragmaticis" philosophis (Peirce et James) Antiochum comparavisse, qui verae falsaeque notitiae regulam usum ipsius dicerent. Neque id est Antiochi inventum, cum Stoicis iam prius Academicos propter ambiguam phi-

losophiam moralem reprehendere consentaneum fuerit. Inde evenit, ut secundum Academicam doctrinam „vita omnis evertatur". Leve sane nobis hoc argumentum videtur, cum nullo modo falsa esse convincatur cognoscendi doctrina, quamvis pessimos habeat eventus; Ciceroni tamen magni hoc momenti visum esse necesse est, si tanto opere id exponere conabatur. Neque etiam res ipsa tam simplex est, quae duas quasi vices habeat: unam qua affirmatur esse prorsus quandam virtutem et scientiam (quod ut convincat, tam multas affert Lucullus definitiones), quae cum ex certa pendeant cognitione, eam quoque exsistere necesse esse; alteram, qua ostenditur, si Academicis credere velis, vitam omnem reddi impossibilem.

6. §§ 28—29 excursionem continent, qua convincere conatur Lucullus Academicorum doctrinam sibi ipsi esse repugnantem. Non dubie testatum est Antipatri hoc argumentum fuisse, ab Antiocho iterum resumptum atque aliquatenus commutatum, cuius vestigia demum Lucullus sequitur. Cum igitur Academici contra omnes ceterarum sectarum philosophos disserentes vehementissime operam dedissent, ut probarent nihil omnino percipi posse, postulavit Antipater, ut id ipsum saltem a se non dubie perceptum esse dicerent. Operae pretium est hoc diligentius excutere, cum maximi sit hoc argumentum ad Scepticorum doctrinam refutandam momenti. Qui enim Academiae historiam exponunt, summis laudibus acutussima, quae in ea floruerunt, ingenia efferre solent neque id iniuria, cum rationes eorum, quibus cognitionis nostrae naturalem quandam certitudinem labefactare voluerint, summi acuminis esse videantur. Nec tamen ideo spernenda est acerrima eorum refutatio, ab Antipatro suscepta. Saepissime enim prudentioris cuiusque animus haud parvo afficiebatur dubio, cum videret diversissimas sapientium sententias atque innumerabiles ingenii humani errores. Attamen cardinale illud punctum perspicere, ubi dubitatio omnis contra se ipsam vertitur, sibi ipsi repugnat atque inanem verborum lusum se praestat, cum omnia etsi negationis plenissma eius argumenta vim quandam affirmativam habeant, quae veracitatem rationis attestetur — haud parvi vero erat acuminis. Antipater ille — contemptim Καλαμβόας appellatus, quia, cum Carneadi orationis nitore par non esset, libris solum domi scripitis eum pertinaciter refutare solebat — acutissimi fuisse videtur ingenii, si repugnantiam illam primus penitus perspexit. Carneades tamen totam doctrinam suam relativam esse asseveravit neque id ipsum quidem percipi a se sed tantum sibi

videri. Quem ad modum ei responderit Antipater, nescimus; pervenit ad nos solum alia eius argumenti forma ab Antiocho prolata. Recta enim ei visa est Carneadis sententia ideoque Antipatri argumentum commutavit contra scholasticam Academiae traditionem id dirigens, cum obiceret omni scholae certa quaedam placita atque decreta esse habenda, quibus ab aliis sectis differret in quibusque summa eius philosophiae consisteret. Si igitur negant Academici quidquam se certi habere neque id ipsum quidem: nihil posse percipi, percipi posse, nullam esse eorum scholam atque placita necesse est. Quae argumenti forma etsi mordax sane atque aculeata aciem eius hebetat atque iocum tantum in Academicos iactatum ex eo perficit. Veram Antipatri sententiam sanctus demum Augustinus perspexit, qui scripsit: „omnis qui se dubitantem intelligit, verum intelligit et de hac re, quam intelligit, certus est: de vero igitur certus est". („de vera rel." 86).

7. Si quis tamen vel minime in criteriologicis, quae hodie vocantur, quaestionibus versatus est et argumenti eius in Scepticorum refutatione praecipuum pondus novit, non poterit Antipatrum satis admirari neque minus temeritatem eorum, qui excellentissimi viri indolem tam facile negligunt. Neque tamen Antiochus et Cicero nimium huic argumento tribuere videntur: invenitur id sane aliis quoque „Luculli" locis (§§ 35, 43—44, 109—110) semper tamen breviter tractatum et quasi neglectum. Quae negligentia eo quoque perspicua fit, quod a Hortensio primum hoc argumentum erat prolatum (in „Catulo"), qui tamen ipse dicit „quae in promptu erant" se attulisse, „reconditiora" tamen Lucullo reliquisse. Attamen aliquoties etiam id argumentum revertitur, praecipue in § 43 satis ingeniose ad rem aptatum. Cum enim Academici variis atque acutis rationibus convincere conarentur nihil posse percipi, respondit eis Lucullus illam maxime subtilitatem ab eorum causa esse remotissimam, quippe quae hominum esset fidentium illa certa et vera esse quae tutarentur, non eorum, qui clamarent nihilo illa magis vera esse quam falsa. Ne tamen quis putaret vetera haec esse et obsoleta Ancilloni simillima verba afferre placuit: („Essai sur le scepticisme" — Paris 1832) „Ratio rationi ratiocinando solum adversari potest; cum autem ad id duo sint necessaria: decreta quaedam, unde omnis probatio incipiat atque certae leges, secundum quas efficiatur — evenit inde, ut si verae et certae sint rationes, quibus probetur nihil posse percipi, non omnia sint incerta; sin autem neque id certum statui possit decreta illa legesque veras esse, nullo modo ad totam cogni-

tionem humanam evertendam atque ad persuadendum nobis nihil esse certi illa adhiberi possunt".

8. Sequitur haec brevis quidam excursus, quo naturae finalitas in homine praecipue demonstratur. Queritur igitur Lucullus his omnibus vitae ornamentis vel instrumentis hominem ab Academicis orbari. (§§ 30—31)

Contra illa ex vitae usu sumpta argumenta, quae in Antiochi doctrina plurimum valuerunt, defendebant se Academici, cum dicerent probabilite se ad vitam regendam uti, quae eis in certitudinis locum satis commode substituenda videretur. Nec mirum igitur Lucullum contra haec fusius disseruisse (§§ 32—36). Atque hac eis potissimum adversatus est disiunctione: si quod cuique occurrit et primo quasi aspectu probabile videtur, id confirmatur, indignam hanc esse sapiente temeritatem; sin autem ex circumspectione aliqua et accurata consideratione quod visum sit id se dicunt sequi, iterum imprudentes in id, quod minime volunt, revolvuntur, percepti se aliquid sequi confitentes [2]).

9. §§ 37—39 „assensus" defensionem continent. Proprium id est Stoicis vocabulum e Graeca *συγκατάθεσι* versum. Stoici enim, qui certam se invenisse putabant cognitionem, postulabant, ut omne sapientis praesertim iudicium assensus sequeretur atque opinionem — *δόξα* —, quippe cui incerti aliquid inesset, indignam sapiente esse docebant. Proprium id est eorum desiderium, ut perfectam veritatem virtutemque assequantur. Cum autem Academici prorsus negarent posse quidquam procul dubio percipi, altera orta est contentio, opinio-ne esset digna sapiente. Concedebant ei enim Academici „adsentiri non percepto id est opinari", quod Stoicos vehementissima afficiebat indigatione. His igitur in paragraphis Lucullus operam

---

[2]) Hirzelio („Untersuchungen" p. 254 adn. 4) repugnantia visa sunt, quae Lucullus dicit, cum detestabiles Academicorum doctrinae effectus refert: „ita neque color neque corpus nec veritas nec argumentum nec sensus neque perspicuum ullum relinquitur", sequentibus statim verbis: „ex hoc iis usu venire solet, ut quidquid dixerint, a quibusdam interrogentur: ergo istuc quidem percipis?" Prioribus enim verbis „deductio ad absurdum" contineri ei visa est, posterioribus tamen hoc absurdum admitti putabat. Inde etiam coniecit vitiatum hic esse textum a quodam interpolatore, cui Antipatri illud argumentum, de quo supra fit mentio, penitus memoria haesisset. Res tamen aliter se habet. Nullam prorsus „deductionem ad absurdum" Scepticus metuit atque locus hic veluti in transcursu affertur. Optimum tamen contra eum est argumentum quaestio illa: „ergo istuc quidem percipis?", quae convincat certi aliquid ab eo affirmari.

dedit, ut convinceret possibilem esse assensum atque prorsus necessarium.

Quibus confectis pergit § 40 ad eorum argumenta excutienda atque refutanda. Fundamentales primum igitur eorum affert rationes (§§ 40—44), quae sunt:

1. inter quae visa nihil intersit, ex eis non posse alia talia esse, ut percipi possint, alia ut non possint.

2. nihil interesse autem non modo si omni ex parte eiusdem modi sint, sed etiam si discerni non possint.

3. quae visa falsa sint ea percipi non posse. (mirum hoc sane nobis videtur, sed de ea re conf. inferiora).

4. nullum esse visum verum, cui non adpositum sit visum falsum, quod ab eo nihil intersit.

Inde autem plane patet nihil percipi posse.

Quorum 1. et 3. ab omnibus sibi putabant concedi, 2. et 4. multa et varia defendebant oratione. His Academicorum argumentis expositis pergit Lucullus ad eorum refutationem, quae Antipatri illo continetur: „non potest ratio ratione labefactari".

Cum autem Antiochus in perspicuitate (ἐνάργεια) veri falsique regulam poneret, multa sane et gravia Academicorum contra eam argumenta erant ei refellenda. Quae hoc fere modo referri possunt: (§§ 45—48).

1. parum esse perspicuitatem ad persuadendum accommodatam,

2. imbecillam eam esse ad sophismata dissolvenda.

Haec perspicuitatis defensio multo fusius est tractata quam superiora. Et primum argumentum 2. refellitur nec tamen satis peremptorie (§§ 49—50). Deinde de sensuum fallaciis longius Lucullus disserit satis sane acute et artificiose, cum tamen Academicis solum, quorum rationes iam obsoletae sunt, respondeat, non magni haec nobis videntur momenti (§§ 31—38).

10. Peroraturus iterum affirmat nihil secundum Academicam doctrinam remanere sapienti nisi integram iudicii suspensionem (ἐποχή), illud autem quod dicunt veri inveniendi causa se contra omnia disserere utque qui audient, ratione potius quam cuiusvis auctoritate ducantur, ridiculum esse. (§§ 59—60) Multis hic locus Victorem Brochard curis affecit, iniuria tamen. Dicit hic enim Lucullus: „Restat illud, quod dicunt veri inveniendi causa contra omnia dici oportere et pro omnibus. Volo igitur videre, quid invenerint. Non solemus — inquit — ostendere. Quae sunt tamen ista mysteria, aut cur celatis, quasi turpe aliquid sententiam vestram?" Affert igi-

tur Brochard hunc locum, cum de dissimulata Platonis doctrina ab Academicis professa dicit atque addit: „Il faut convenir, qu'il y a là une difficulté embarrassante; le texte de Cicéron surtout peut donner fort à penser". (p. 116) Nihil tamen est in his verbis, quod eum sollicitet, cum illud „non solemus ostendere" perfugium est satis perspicuum et paene puerile, ut hoc „scio nec tamen dicam". Qui enim dubitat, possitne omnino aliquid percipi, nullo modo veri inveniendi causa id facere potest. Optimo igitur iure Brochard fidem ei testimonio non tribuit.

Postremo ad Ciceronem se vertit Lucullus obtestans eum, ne perniciosam hanc philosophiam sequatur, quod ei minimum sane conveniens sit nihil se scire profiteri. (Alludit hic enim iocans ad illam „omniscientis consulis" a. 63 a Cicerone gestam personam, quo etiam testatur Ciceronem hoc tempore lento cum risu res a se gestas spectavisse atque ab omni de vita publica cogitatione procul fuisse. Adeo enim dolore post Tulliae mortem adfectus erat.)

11. Intervallum sequitur breve, iocoso quoque sermone expletum atque § 64 Cicero orationem suam incipit. Cuius initio commemoravit, cur ad Academicam se potissimum philosophiam applicavisset (§§ 64—68), quod iam supra satis explicatum esse videtur. §§ 69—71 de Antiochi narrat ab Academia discessione, acerbis eum verbis increpans, quem locum e Philone sumptum censuimus. In §§ 72—76 demum Lucullo respondere incipit, dum simili modo ad Academiae historiam exponendam accedit. Asseverat quoque Academicam illam genealogiam optimo iure institutam esse, cum Anaxagoras, Democritus, Metrodorus, Empedocles, Xenophanes, Parmenides, Socrates, Plato, Cyrenei scepticas protulerint sententias. Nobis tamen maximi est momenti quaedam, quae praetermittenda facile videri possit, quaestio, quae aliquatenus iam alibi adumbrata hic demum satis perspicua fit. Cum enim de Democrito dicit, commemorat Cicero: „Atque hic non hoc dicit, quod nos, qui certi esse aliquid non negamus, percipi posse negamus". Portenta videntur. Satis enim nobis consentaneum est veritatem iudicio solum, qui est cognitionis actus, non tamen rei ipsi inesse.

Nullum tamen est dubium, quin Cicero hic rei ipsius statum atque cognitionem nostram distinguat affirmetque obiecto inesse fortasse veritatem, quam nos tamen nullo modo assequi possimus. Hic idem error aliis quoque locis apparet. In § 40 dicit enim Lucullus: „quod falsum est id percipi non potest" atque paulo post in § 41 „omne visum, quod sit a vero, tale etiam quale a falso possit esse".

(Quod est quartum eorum quae adferuntur Academicorum decreta). In § 58 autem: „veri et falsi non solum cognitio sed etiam natura tolletur". Naturam igitur veram vel falsam rei ipsius atque cognitionem eius distinguit [3]). Quae distinctio alibi quoque apparet. Ex his iam tamen, quae collegimus, satis fit perspicuum confusas esse a Cicerone subiecti atque obiecti notitias (quae etsi fortasse non satis sonant eleganter, liceat tamen, cum res ipsa postulet, hoc recentiore orationis genere uti) quamque utrumque eorum vim ad iudicium conformandum habeat. Neque essent haec nobis miranda, cum prof. Tatarkiewicz numquam fere hanc rem ab antiquis satis dilucidam reditam esse illustravisset [4]), nisi Academia atque praestantissimus eius repraesentator Carneades proxime ad veram eius rei cognitionem accessissent, quod etiam ex Sexti adv. math. VII, 168 atque ex Luc. § 99 (qui est primus e Clitomacho locus) plane patet. Cui igitur haec confusio est adscribenda? Ciceroni potius anne Philoni? Re diligentius considerata Ciceronis haec culpa (si tantum hoc verbo uti licet) videtur. Minime mirum id quidem; cum enim paucissimi solum philosophorum rem tam subtiliter quam Carneades tractaverint, non est magno opere Cicero accusandus, quod in re tam abstrusa tamque difficili, in qua praesertim minime fuit versatus, aberravit. De Philone nulla prorsus habemus testimonia, quibus adducamur ut credamus ei eas ineptias tribuendas esse, quae mirabiles essent apud Clitomachi discipulum.

12. Considerandum est deinde hanc Academicorum argumentorum relationem, quam Philoni tribuendam Godeckemeyer putavit, duobus locis expositam esse: primum in § 40, ubi ex Antiocho demum sumpta videtur, deinde in § 83, ubi ex ipso Philone fortasse pendet atque ubi hoc modo exponitur: „primum esse aliquod visum falsum, secundum non posse id percipi". Nihil hic videtur ambiguum, praecipue si satis est nobis perspicuum apud Stoicos illud *καταλαμβάνειν* percipere nostro: „certe et procul dubio cognoscere" respondere. Ciceronis igitur error, cum Philonis placita ex Antiocho demum excerperet, facile intellegi potest. Restat solum, ut eius confusionis causas, quoad id fieri potest, illustremus, fontibus enim, quorum facile optimi Ciceroni praesto fuerint, nullo modo errorem adscribi posse vidimus.

Et primum plurimum hic valuit „non illa quidem *ἀπαιδευσία*,

[3]) Nihilo tamen minus rem eam § 77 satis accurate exponit.

[4]) „Historia filozofii", cz. I.

sed in eis rebus *ἀτοιφία*" (ut ipsius Ciceronis verbis utamur) neque minus omnibus fere antiquis communis, quam supra memoravimus, negligentia. Sed accuratius etiam eas causas illustraturum me esse spero. Proprium enim erat Philonis doctrinae, quod veritatem per se percipi posse concedebat, docebat tamen visum illud perspicuum ad eam cognoscendam imbecillum esse, quod ex Sexti verbis plane patet: (hyp. pyrrh. I, 235) *Οἱ μὲν περὶ Φίλωνά φασιν, ὅσον μὲν τῷ στωϊκῷ κριτηρίῳ τούτεστι τῇ καταληπτικῇ φαντασίᾳ ἀκατάληπτα εἶναι τὰ πράγματα, ὅσον δὲ ἐπὶ τῇ φύσει τῶν πραγμάτων αὐτῶν καταληπτά.* (Eandem sententiam tam acriter Antiochus-Lucullus in § 18 refutabat). Si igitur rem aliquatenus simpliciorem reddere volumus, quid impedit nos, quin dicamus (atque eodem proxime accedamus ad errorem) veritatem exsistere nec tamen Stoica illa regula assequi posse. Ita non dubie Ciceroni quoque res visa est. Si tamen veritas quaedam exsistit, (quae etiam cognosci non potest neque ergo animo includitur) facile adducimur ut credamus falsum quoque aliquid exsistere atque ecce in eundem errorem incidimus. Nihilo minus confitendum est valde haec esse subtilia et ad labem prona. Uno hoc igitur loco constituendum est Ciceronem fontis sui sententiam aliquatenus vitiavisse.

13. Post quam „genealogiam Academicam" de Arcesilae contra Zenonem certamine pauca Cicero commemorat (§§ 77—78)[5]). Considerandum est quoque, quod rectissime Brochard animadvertisse videtur, nihil Ciceronem de Pyrrhone magno illo parente Scepticorum generis audivisse atque dubitandi rationem ab Arcesila inventam esse putare. Uno tantum loco eius in „Lucullo" fit mentio, ubi moralis eius philosophia commemoratur (§ 130). Plane inde patet, etsi placita eius ad Academicam doctrinam conformandam multum valuerunt, abolevisse tamen postea eius rei memoriam. Apparet hic quoque de assensu illa quaestio, ab omnibus fere interpretibus diligenter tractata. (§ 78) Neque tamen recta mihi videtur eorum opi-

[5]) Quae ubi exposuit, haec verba facit: „haec est una contentio, quae adhuc permanserit. Nam illud nulli rei adsensurum esse sapientem nihil ad hanc controversiam pertinebat. Licebat enim nihil percipere et tamen opinari, quod a Carneade dicitur probatum: equidem Clitomacho plus quam Philoni aut Metrodoro credens hoc magis ab eo disputatum, quam probatum puto. Sed id omittamus. Illud certo opinione et perceptione sublata sequitur, omnium assensionum retentio". Repugnantia sibi videntur Loerchero „illud nulli rei assensurum esse sapientem nihil ad hanc controversiam pertinebat" atque utriusque quaestionis arta quaedam ad finem copulatio. Quasi vero non ideo „nihil pertineret", quia „perceptione sublata sequitur"!

nio, cum affirmant illud „adsentiri non percepto id est opinari" Ciceroni vehementissime displicuisse. Distinguenda est prorsus sapientis opinio et simplicis cuiusdam hominis. De hoc nihil dubitare videtur Cicero: „ego vero ipse et magnus quidam sum opinator" exclamat in § 66: sapienti parum sane eam convenire concedit, sed si quis aliter sentiat, non magno opere repugnet (§ 112). Proprium hoc est eius modestiae atque temperantiae, ut numquam de singulis obstinet.

14. Contra sensuum defensionem, quam Lucullus protulit, Cicero nunc certamen sibi instituit (§§ 79—90). Cuius primam partem vilissimi esse argumenti iam supra monuimus, ut vix credi possit eam e fonte aliquo sumptam esse (§§ 79—82). Posterior tamen Academicorum contra Stoicorum regulam argumenta satis accurate refert (§§ 83—90). Initio enim totam fere cognitionem in sensibus positam esse Stoici docebant, quam ob rem verum quoque a falso non ratione (*λόγος*) sed viso (*φαντασία*) discerni putabant. Academici autem vehementissime conati sunt ostendere visum verum a falso discerni non posse, quia nullam eius rei regulam haberemus, quam sententiam permultis et artificiose sane compositis exemplis illustrabant [6]). His argumentis a Carneade praesertim prolatis adducti sunt Stoici, ut doctrinam suam aliquatenus commutarent, quod Posidonius Panaetiusque effecerunt, cum rationis in cognitione primas esse partes docerent. Qui ex „Lucullo" locus etsi multa nobis sane conservavit exempla, quibus Academici contra adversarios suos utebantur, non est tam accuratus atque ordinate institutus ut adv. math. VII, 401 sqq.[7]).

Academicorum exemplis contra sensuum cognitionem hoc modo expositis ad dialecticae refutationem pergit Cicero. (§§ 91—98 a) Et initio inanem eam esse exclamat, cum nullam musicam vel physicam quaestionem dissolvere possit. Fugisse eum videtur (nescio bona an mala fide) eam ad formam solum cognitionis spectare. Deinde sophismatis eam aggreditur, ut convincat imbecillam esse rationem ad ea dissolvenda [8]). Incipit a soritis, quibus Carneades

---

[6]) Furentium visiones etiam ab Anaxarcho, qui Pyrrhonis fuit magister, inventas esse breviter monere volui. (Anax. frg. Diels 16 A.).

[7]) Neque turbare nos debet, nonnulla eorum argumentorum a Chrysippo inventa esse. Docemur enim Sotionis testimonio (Diog. L. VII, 183) Chrysippum quondam ad Academicam se inclinavisse doctrinam.

[8]) Dialecticae cum Penelopa comparatio ea Carneade sumpta est. Stob. floril. LXXXII, 13.

quoque libenter usus est [9]). Mirabile nobis videtur Chrysippum tam simplicibus argumentis hoc paradoxon refutare conatum esse, quod Cicero iure irridet. Nihil enim facilius est, quam ex tam relativis notitiis, ut sunt „multa — pauca", „longa — brevia" et cet. sophismata struere neque tamen eorum dissolutio magni est laboris. Difficilior iam est „pseudomenus" ille, quem cum dissolvere Philetas Ceus nequisset, animo aeger vita decessisse dicitur. Re tamen diligentius considerata nullo id modo necessarium videtur, quia facile animadverti potest mirabilem hanc propositionem subiecto carere atque propterea pronam esse ad sophismata struenda. Postremo disiunctionem Stoicam Cicero aggreditur. Consideratione dignum videtur Antiochum, cuius partes Lucullus gerit, cum paucis solum verbis ea perstrinxerit, accuratiorem omittere refutationem.

15. Maximi tamen Ciceroni erant momenti e „vitae eversione" sumpta Antiochi argumenta, contra quae probabilitatis doctrina se defendere conatus est. (§§ 98 b—111) Capita haec e Philone fortasse sumpta, quibus etiam e Clitomacho quidam locus a Cicerone ipso adiunctus est, praesertim sunt nobis consideranda, si propriam eius philosophiam penitus perspicere volumus. Perspicuum enim fit ex eis Academicam doctrinam propterea solum maxime convenientem ei visam esse, quod probabilitate se ad vitam regendam uti profitebatur, quae a certitudine hoc solum differret, quod erroris possibilitatem admitteret. Ad Pyrrhonis vel Aenesidemi integram dubitationis doctrinam numquam certe se Cicero applicavisset [10]). Consideratione quoque dignum videtur nihil eum Lucullo respondisse, qui dixit: „Illos, qui omnia sic incerta dicunt, ut stellarum numerus par an impar sit, sicut desperatos quosdam relinquamus", (§ 33) atque ipsum etiam addidisse: „etenim contra naturam esset, si probabile nihil esset; sequitur omnis vitae, quam tu, Luculle, commemorabas, eversio". (§ 99) Plan einde patet Ciceronis dubitationem non contra rationem sed contra Stoicos institutam esse [11]).

[9]) Soritae iam Aristoteli noti erant, ut ex libro eius, qui est ‚de soph. elench." 179 a 35, 179 b 34 sqq. plane patet. Richter ab Eleis philosophis, quorum schola a Phaedone condita est, eos inventos esse censuit. Alii Eubulidem quendam inventorem ferunt.

[10]) Cf. quoque quam multa de probabilitate in „Catulo" atque Academico II. dicuntur.

[11]) Hirzel — „Untersuchungen" p. 168 adn. 1. — Ciceroni obiecit, quod parum accurate in Luc. § 104 Clitomachi de assensu doctrinam exposuisset. Dicit hic enim Cicero: „Adiungit (Clitomachus) dupliciter dici assensus sustinere sapientem, uno modo cum hoc intellegatur omnino eum rei nulli assentiri,

Sequentia quoque tria capita propriam ipsius auctoris contra Stoicos excursionem continent (§ 112—115), cuius argumentum iam supra explicavimus.

16. Inde omnium fere saeculorum Scepticis commune argumentum incipit, quod brevissme verbis „quot capita tot sensus" exponitur. Atque primum a physicorum dissensionibus Cicero incipit (§§ 116—121). Diversissimae eorum opiniones iam Socrati tantum iniecerunt scrupulum, ut totum id philosophandi genus abiecerit. Paulo autem post Scepticorum scholae originem scripsit Timon Phliasius, Pyrrhonis auditor, contra physicos quoddam opus, de quo Sextus adv. math. III, 2 commemorat. Multa quoque de ea re in Academia scripta et dicta sunt[12]) atque Clitomachus, qui in omnibus philosophandi generibus maxime fuisset versatus, adeo diligenter rem eam tractavit. Theophrasti libro, qui erat de physicis, fortasse adiutus, ut a Sexto reprehensus sit. (Adv. math. IX, 1) Nihilo tamen minus Sextus ipse huic rei in IX. adv. math. libro operam dedit. Solitam hic igitur Academicis argumentorum copiam Cicero repetit, e Clitomacho fortasse excerpens, cum facile credi possit his eum argumentis ad C. Lucilium poetam librum adornavisse, quippe quae apud imperitos praesertim plurimum valerent.

Simili modo moralis philosophiae (§§ 128—141) atque logicae refutatio instituta est (§§ 142—146).

In § 147 Ciceronis oratio atque in § 148 totus sermo finem capit.

---

altero cum se a respondendo... sustineat." Visum est igitur Hirzelio iam primam alternativae eius partem ἐποχῆς sphaeram explere neque igitur legibus definitionis satisfacere, quod verbo: ἐποχή, ἀπέχειν non satis a Cicerone intellecto explicare conatur. Minime quidem! Etenim „nulli rei assentiri" nullum est genus (logicum) „sustinendi assensus", sed tantum hoc modo haec sententia explicatur, quod e verbis: „uno m o d o", „dupliciter d i c i" plane patet.

[12]) E. g. Aristippus Cyreneus, Lacydis discipulus, scripsit περὶ φυσιολόγων quendam librum.

DE CRATINI SERIPHIIS QUAESTIUNCULA

scripsit

C. WIERCIELIŃSKA

In hac quaestiuncula haudquaquam mihi Cratini comoediam, quae inscribitur Seriphii, restituendam proposui, nam eius comoediae reliquiae paucae et obscurae sunt.

Aliquid tamen e Strabonis verbis colligi potest, apud quem legimus (X, 487, 10): *Σέριφος δ' ἐστὶν ἐν ᾗ τὰ περὶ τὸν Δίκτυν μεμύθευται τὸν ἀνελκύσαντα τὴν λάρνακα τοῖς δικτύοις τὴν περιέχουσαν τὸν Περσέα καὶ τὴν μητέρα Δανάην, καταπεπονωμένον ὑπ' Ἀκρισίου τοῦ πατρὸς τῆς Δανάης. τραφῆναί τε γὰρ ἐνταῦθα τὸν Περσέα φασί, καὶ κομίσαντα τὴν τῆς Γοργόνος κεφαλήν, δείξαντα τοῖς Σεριφίοις ἀπολιθῶσαι πάντας· τοῦτο δὲ πράξαι τιμωροῦντα τῇ μητρί, ὅτι αὐτὴν Πολυδέκτης ὁ βασιλεὺς ἄκουσαν ἄγεσθαι προείλετο πρὸς γάμον συμπραττόντων ἐκείνων· οὕτω δ' ἐστὶ πετρώδης ἡ νῆσος ὥστε ὑπὸ τῆς Γοργόνος τοῦτο παθεῖν αὐτήν φασιν οἱ κωμῳδοῦντες.*

Strabo igitur eum dicit haec a poetis comicis narrata esse, haud dubium est, quin de Cratino cogitet, quippe qui comoediam de Seriphiis scripserit.

E Strabonis loco colligi potest in Cratini comoedia maxime de Polydecte punito actum esse. Dubitari tamen nequit, quin etiam Persei ad Gorgonas iter eiusque reditus descripta sint [1]).

Ad Persei enim iter referri possunt haec fragmenta:

207 K.:

ἐς Συρίαν δ' ἐνθένδ' ἀφικνεῖ μετέωρος ὑπ' αὔρας.
B. ἱμάτιον μοχθηρόν, ὅταν βορρᾶς καταπνεύσῃ

nec non 208 K.:

εἶτα Σάκας ἀφικνεῖ καὶ Σιδονίους καὶ Ἐρεμβούς,
ἔς τε πόλιν δούλων, ἀνδρῶν νεοπλουτοπονήρων,
αἰσχρῶν, Ἀνδροκλέων, Διονυσοκουρώνων.[2])

Ex historia autem fabulari constat cum Perseo Seriphum ve-

---

[1]) Cf. Kock, C. A. F. I p. 75.

[2]) Animadvertendum est tertium versum corruptum esse; praeterea cum prioribus coniunctum a Bergkio Epist. Schill. 118. Priores enim versus a Stephano Byzantio, tertius a Hesydio traditur.

nisse Andromedam [3]). Quae quidem in uno solum de Seriphiis testimonio commemoratur, apud Pollucem 10, 156 (= fr. 216 K): *τὴν δὲ Ἀνδρομέδαν Κρατῖνος ἐν τοῖς Σεριφίοις δελεάστραν καλεῖ.*

Itaque putari potest Andromedam a Cratino in scaenam productam esse; parum tamen constat, quantae eius partes in comoedia fuerint.

Cum autem Strabo loco supra laudato Andromedae nullam mentionem faciat, verisimile videtur aut Andromedae partes in comoedia minimas fuisse aut quandam comoediae personam de Andromeda solum narravisse. Quam personam Perseum fuisse consentaneum est.

Quae cum ita sint, non est dubium, quin Perseus voci *δελεάστρα* eam vim non subiecerit, de qua cogitat Kock [4]), qui dicit: „scilicet quod Perseum amore cepit" et ad sententiam suam comprobandam Plauti Asin. v. 221 affert:

Escast meretrix, lectus inlex est.

Concedendum sane est immodicam fuisse comoediae scriptorum licentiam fatendumque non omnino certum esse eum, qui de Andromeda narraverit, Perseum fuisse; nihilominus tamen Kockii opinio valde dubia videtur.

Kock enim verbo translatam vim subiecit, dum re vera *δελεάστρα* rete cum esca significat, ut etiam e Polluce elucet, qui fragmentum hoc eo loco, ubi retia describuntur, profert.

Quacum sententia conspirat quaestionemque solvere mihi videtur Luciani locus, Dial. mar. XIV 1, ubi legimus: *Τριτ.: τὸ κῆτος ὑμῶν, ὦ Νηρηίδες, ὃ ἐπὶ τὴν τοῦ Κηφέως θυγατέρα τὴν Ἀνδρομέδαν ἐπέμψατε, οὔτε τὴν παῖδα ἠδίκησεν, ὡς οἴεσθε, καὶ αὐτὸ ἤδη τέθνηκεν.*

Νηρ.: Ὑπὸ τίνος, ὦ Τρίτων; ἢ ὁ Κηφεὺς καθάπερ δέλεαρ προθεὶς τὴν κόρην ἀπέκτεινεν ἐπιών, λοχήσας μετὰ πολλῆς δυνάμεως;

Hanc ridiculam fabulae formam a comico quodam poeta Lucianum mutuatum esse veri est simillimum [5]), praesertim cum in eis, quae sequuntur, eam afferat fabulae formam, quae apud tragicos invenitur.

---

[3]) Cf. Pherecyd. F. G. H. I p. 62 Jac.; Apollod. Bibl. II, 4, 3, 5. Runkelius quidem, Cratini fragmenta p. 55, Cratinum Persei cum Andromeda nuptias descripsisse affirmat, quod tamen nullo fragmento significari fatendum est.

[4]) l. l. p. 78.

[5]) Inter omnes enim constat Lucianum comoediae poetas cognitos habuisse eosque imitatum esse.

Quem comicum Cratinum [6]) esse pro certo proponere licet, quod nullus comicus nisi Cratinus fabulam de Andromeda tractavisse traditur.

Praetermitti quidem neque Aristophanis versus, Nub. 551—556:

οὗτοι δ', ὡς ἅπαξ παρέδωκεν λαβὴν Ὑπέρβολος,
τοῦτον δείλαιον κολετρῶσ' ἀεὶ καὶ τὴν μητέρα·
Εὔπολις μὲν τὸν Μαρικᾶν πρώτιστος παρείλκυσεν
ἐκστρέψας τοὺς ἡμετέρους Ἱππέας κακός κακῶς,
προσθεὶς αὐτῷ γραῦν μεθύσην, τοῦ κόρδακος εἵνεχ', ἣν
Φρύνιχος πάλαι πεποίηχ', ἣν τὸ κῆτος ἤσθιεν.

neque scholia in eos possunt: *ἣν Φρύνιχος: Κωμῳδεῖται ποιητὴς ὁ Φρὺνιχος, ὃς εἰσήγαγε γραῦν ἐσθιομένην ὑπὸ κήτους κατὰ μιμησιν Ἀνδρομέδας, διὰ γέλωτα τῶν θεωμένων.*

Quaeritur tamen, an ex his testimoniis a Phrynicho fabulam de Andromeda scriptam esse colligendum sit, ut Runkelius affirmat [7]).

Sequi potius videtur Phrynichum e fabulari historia de Andromeda cetum sumpsisse, ut risus moverentur, atque in scaenam anum produxisse potam, quae a ceto devoraretur, sed de Andromeda ipsa nihil tractavisse.

Accedit, quod neque fragmenta neque inscriptiones fabularum, quae a Suida Phrynicho tribuuntur, ad Andromedam referri possunt.

Runkelius [8]) quidem titulum fabula *Ἀνδρομέδα ἢ Σάτυροι* fuisse suspicatur, sed fatendum est nullo fragmento fabulae, quae *Σάτυροι* inscribitur, de Andromeda agi.

Itaque affirmare licet Cratinum illum comicum fuisse, quem Lucianus in illa ridicula fabulae forma afferenda secutus sit. Quod etiam verborum *δέλεαρ* et *δελεάστρα* similitudine confirmatur, quam in casu positam esse haud crediderim.

---

[6]) Dubitari nequit, quin Lucianus Cratini comoedias legerit et cognitas habuerit. Negat sane P. Schulze, Quae ratio inter Lucianum et comicos intercedat, p. 4 sqq. Cratinum a Luciano lectum esse, quod uno eoque suspecto loco Longaev. c. 25 Cratinus ab eo commemoretur, sed potius Kockio assentiendum videtur, qui in dissertatiuncula q. i. Lucian und die Komödie, Rhein. Mus. 1888, p. 48, dicit Lucianum eos comicos, quos silentio praetermittat, magis imitatum esse, quam eos, quorum mentionem faciat. Etiam Schulze (p. 15) concedit a Luciano legi potuisse eos comicos, quos silentio praetermittat, sed negat (p. 13). Cratinum ab eo lectum esse, quod huius comici opera Luciani saeculo exstitisse non credit. Quae tamen sententia incredibilis videtur.

[7]) Pherecratis et Eupolidis fragmenta, p. 136.

[8]) l. supra l.

Quae cum ita sint putari potest in Cratini comoedia narratum esse Andromedam non, ut vult Kock, „Perseum amore cepisse", sed quasi escam expositam esse ceto, qui ad litus attractus interficeretur.

Cui rei vim comicam haud exiguam infuisse nemo negabit, si cetus, ut piscis, reti cum esca, cuius partes Andromeda ageret, captaretur [9]).

---

[9]) Gratias maximas viro doctissimo, professori Stephano Srebrny ago, qui me in hac quaestiuncula componenda benigne adiuvit.

LIVIANUM

(Ad XXI 35, 12)

scripsit

I. BLATT

„Omnis enim via praeceps angusta lubrica erat, ut neque sustinere se a lapsu possent, nec, qui paulum titubassent, haerere adflicti vestigiosus aliique super alios et iumenta in homines occiderent".

Sic codices. Pro *occiderent* certissima coniectura *succiderent* invenit Madvigius, pro *adflicti* temeraria *adfixi* temptavit Drakenborchius: hoc in textum, illud in adnotationem criticam receperunt editores. Nonne vides *adflictos* opponi *eis, qui paulum titubassent* ? Hos sperari poterat assurrecturos, illos saltem vestigio suo haesuros, id est loco, quo procidissent, non delapsuros. Hanc sententiam efficies *nec* post *titubassent* transposito: „ut neque sustinere se a lapsu possent, qui paulum titubassent, nec haerere adflicti vestigio suo ? Similis ratio divisionis comparet XXII 2, 6 Galli neque sustinere se prolapsi neque adsurgere ex voraginibus poterant".

IOANNES BAŁABUSZYŃSKI

EPICUREORUM DOCTRINA DE PUERIS EDUCANDIS ET INSTRUENDIS EXPONITUR

(Res absolvitur)

Appendix.

De Seneca Epicureo.[1])

Quamquam in Senecae animo doctrina Stoicorum praevalebat et ipse Seneca Stoicum se nominare malebat, multa tamen idem sibi sumpsit et a Platone et ab Aristotele et ab Epicuro, cuius non solum voces et opiniones laudabat, sed aperte de sua Epicuri admiratione gloriabatur[2]). Seneca Epicurum laudare et falsas de Epicuro opiniones refutare atque dispellere non dubitabat[3]); quae tam saepe faciebat, ut sui libri inter praecipuos Epicureae philosophiae fontes numerandi sint. Eo libentius Seneca Epicuri dicta commemorabat, quia multos ad illam philosophiam spe mala inductos sperare se ibi vitiorum suorum velamentum inventuros esse videbat[4]). Ut multa ei in Stoicis imprimisque in Chrysippo displicebant, sic permulta ei omni assensu digna in Epicuri et Epicureorum libris videbantur. Et non singulas tantummodo Epicuri sententias laudabat, sed universae illius doctrinae patrocinium suscipere non dubitavit. Ceterum illa rigidissima Zenonis doctrina multa cum Epicuri communia habebat, quamquam illi philosophi aperte inter se semper contraria docere multis visi sunt. Senecam ab illa et Stoicorum et Epicureorum obstinatione nihil praeter sua probantium aut admirantium plane abhorruisse primum hoc monendum est. Ad omnes doctrinas audiendas semper paratus aperte profitebatur nolle se ita Stoicum esse, ut veritatem ab aliarum sectarum philosophis inventam atque oblatam respueret[5]). Non solum Stoicos, sed omnes sapientiae inventores generis humani praeceptores ac paedagogos vocabat, quibus summam deberi venerationem non semel dixit[6]). Non igitur certis Stoicorum decretis se addixit et consecravit, sed „quaerere veritatem cum eis ipsis, qui docent" voluit[7]).

Progredientibus annis magis magisque Seneca ab exaggerata illa Stoica sapientia recedebat atque humanius loquebatur, imprimis autem mitius in praeclarissimis illis, quas senex ad Lucilium epistulas scripsit, in quibus non Stoica se cum illo lingua loqui, sed „hac submissiore" ipse professus est[8]).

---

[1]) De Seneca Epicureo O. Weissenfels dissertationem, quae hanc materiem mihi praebuit, scripserat.

[2]) Senecae de Epicuro testimonia a Frid. Haaseo in indice rerum memorabilium, quam editioni suae adiecit, collecta sunt.

[3]) Sen. Dial. VII 13;

[4]) Sen. Ep. 21, 9;

[5]) Stoicos diversa sequentibus inplacabile odium indixisse titulorumque diversitate deceptos saepe non vidisse eadem dici ab aliis, velut ab Epicuro, quae ab ipsis, Seneca conquerebatur.

[6]) Sen. Ep. 64, 9 et 89, 13;

[7]) Sen. Dial. VIII 3, 1 et 1, 4—5. [8]) Sen. Ep. 13, 4;

Neroni miranti, ubi sint in Seneca illa Stoicorum praecepta, quae imperent in actu mori, „In hoc" — inquit — „me recondidi et fores clausi, ut prodesse pluribus possem... posterorum negotium ago. Illis aliqua, quae possint prodesse, conscribo. Salutares admonitiones, velut medicamentorum utilium compositiones, litteris mando. Rectum iter, quod sero cognovi et lassus errando, aliis monstro" [9]).

Plurimis in opinionibus si Senecae nomen non adscripseris, veri Epicuri quendam discipulum haec dixisse nemo non putaverit. Seneca aliis locis mirabiliter cum Epicuro consentiebat, aliis permulta dicta ex Epicuri libris collecta repetebat, aliis de re consentiens ipsius tamen Epicuri verba atque argumenta vituperabat. Seneca Stoicus, qui cum Stoicum se esse oblitus est — obliviscebatur autem saepe in illis ad Lucilium epistulis — humanissime loquebatur, ut ipse Epicurus.

Index fontium.

	Sigla:
1. Diogenis Laërtii opera, ed. C. Cobet	Diog. Laërt.
2. *Ἐπικούρου προσφώνησις*, ed. Wotke-Usener . . .	Wotke-Usener
3. Epicurea, ed. H. Usener	Us. Ep.
4. T. Lucretii Cari: „De rerum natura l. V", ed. A. Ernout	Lucr.
5. Plutarchi scripta, edd. Th. Döhner et F. Dübner . .	Plut.
a) Vitae parallelae	„ V.
b) Scripta Moralia	„ M.
c) Fragmenta	„ Fr.
d) Pseudoplutarchea	„ Ps.
6. L. Annaei Senecae opera, ed. Fr. Haase . . .	Sen.
a) Dialogorum l. XII	„ Dial.
b) Epigrammata super exsilio	„ Epigr.
c) Ludus de morte Claudii	„ Lud.
d) De clementia l. II	„ Cl.
e) De beneficiis l. VII	„ B.
f) Naturalium quaestionum l. VII	„ Nq.
g) Epistularum moralium l. XX	„ Ep.
h) De amissis libris testimonia veterum et fragmenta ex iis secreta	„ Fr.
i) De remediis fortuitorum liber	„ Rem.
7. Volumina Herculanensia	VH
a) Epicuri et Epicureorum scripta in pap. Herc. servata, ed. A. Vogliano:	
α) Epicuri *περὶ φύσεως* liber XXVIII. (Pap. Herc. 1479—1417)	„ Ep.
β) Scriptor Epicureus Incertus (Pap. Herc. 176)	„ Inc.
γ) Philodemi *περὶ Ἐπικούρου* liber II (Pap. Herc. 1289)	„ Phil. Ep. A.
δ) Philodemi *περὶ Ἐπικούρου* liber II (Pap. Herc. 1232)	„ Phil. Ep. B.
ε) Polystrati liber incertus (Pap. Herc. 346) .	„ Polystr.

[9]) Sen. Ep. 8.

b) Epicuri fragmenta ethica, ed. D. Comparetti . VH Ep. Eth.
c) Philodemi *περὶ οἰκονομίας* libellus, ed. Ch. Jensen „ Phil. *Οἰκ.*
d) Philodemi *περὶ παῤῥησίας* libellus, ed. A. Olivieri „ „ *Παῤῥ.*
e) Philodemi *περὶ κακιῶν* liber X ed. Ch. Jensen „ „ *Κακ.*
f) Philodemi *περὶ τοῦ καθ' Ὅμηρον ἀγαθοῦ βασιλέως* libellus, ed. A. Olivieri . . . . . „ „ *Βασ.*
g) Philodemi de musica librorum, quae exstant, ed. I. Kemke . . . . . „ Phil. Mus.
h) Philodemi volumina rhetorica, vol. I et II, ed. S. Sudhaus . . . . . „ Phil. Rhet.

VH Phil. Rhet.

Vol. I.: 1) *Φιλοδήμου π. ῥητορικῆς ὑπομνημάτων* $\overline{\alpha\varrho}$XXX$\overline{\sigma\varepsilon}$ Z . . *A*
(= VH t. V. coll. alt. fol. 26—35.)
2) „ „ „ *β' . . . XXXXHH*
= { VH t. IV, coll. alt. p. 92—108. *B*[1]
{ VH[2] t. V, fol. 44. *B*[2]
3) „ „ „ *δ' τῶν εἰς δύο τὸ πρότερον* . . *Γ*[1]
(= VH t. XI, coll. prior. 1—95.)
4) „ „ „ *δ' τῶν εἰς δύο τὸ δεύτερον* . *Γ*[2]
(= VH XI coll. pr. p. II, fol. 1—47.)
5) „ „ „ *δ' τῶν εἰς δύο τὸ δεύτερον* . . *Γ*[3]
= { VH XI. coll. pr. (part. II.) p. 49—139 et Apographi Oxoniensis t. II. p. 1—45
6) „ „ „ (= VH t. V. coll. pr. fol. 1—68) *Δ*
7) „ „ „ (= VH t. V. coll. alt. fol. 77—152.) *E*
8) [„] „ „ (= VH t. III. coll. alt. fol. 110—209.) *Z*
Vol. II.: 1) *Φιλοδήμου π. ῥητορικῆς* . . . . . *H*
(= { VH coll. alt. tom. V. fol. 90—152 superior pars paginarum
VH coll. alt. tom. VII. fol. 44—67 superior pars paginarum arabicis numeris significata)
2) Fragmenta libri II. }
„ „ V. } . . . . . Θ
„ incerta }
3) *Φιλοδήμου π. ῥητορικῆς ὑπομνηματικόν* . . . . . *I*
(= VH coll. alt. tom. III. fol. 1—71.)

Index librorum,

qui ad hanc dissertationem pertinent.

Abert H.: Musik u. Politik im klassischen Altertum, Neue Musikzeitung 45, 1924, p. 3—7.

Amatucci Ag.: Isocrate pedagogista, Atene e R. 4, 1923, p. 113—118.

Arnim H. v.: Leben u. Werke des Dio von Prusa mit einer Einleitung: Sophistik, Rhetorik, Philosophie in ihrem Kampfe um die Jugendbildung, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung 1898.

— De restituendo Philodemi de Rhetorica lib. II. (Pr.), Rostock 1893.

— Philodemea, Rh. Mus. 45, 1888, p. 360—375.

Bahnsch Fr.: Des Epikureers Philodemus Schr. *περὶ σημείων καὶ σημειώσεων*, Lyck 1879.

Barbagallo C.: Lo stato e l'istruzione publica nell'impero Romano, Catania 1911.

Barth P.: Geschichte der Erziehung, Leipzig 1916.

— Geschichte der Erziehung, in soziologischer u. geistesgeschichtlicher Beleuchtung, Leipzig O. R. Reisland 1920.

Bassi D.: Papiro Ercolanese inedito, Riv. di filol. 35 p. 257—309.

— Papiro Ercolanese inedito, 1678. (*Φιλοδήμου περὶ ἐπιχαιρεκακίας*), Riv. Indo-Greco-Ital. 4, 1920, p. 65—67.

— *Φιλοδήμου περὶ ὕβρεως* 2, Riv. Indo Greco-Ital. V, 1921, p. 146.

— Papiro Ercolanese 873: *Φιλοδήμου π. ὁμιλίας*, Riv. Filol. e Istr. class. 49, 1921, p. 340—344.

Bignone E.: Nuove ricerche Epicuree, Atti Acc. Torino 54: 1918/19, p. 883—895.

— Fra Epicurei e poeti.

Boissier: L'instruction publique dans l'empire romain, Rev. des deux mondes 1884.

Borch R.: Bilderatlas zur Geschichte der Pädagogik mit begl. Text, chronol. Übersicht u. Bücherkunde. Wolfenbüttel, Jul. Zwissler 1920.

Bücheler F.: Phil. über das homer. Fürstenideal, Rhein. Mus. Bd. 42, p. 198—208.

Burck A.: Die Pädagogik des Isocrates, als Grundlegung des humanistischen Bildungsideals, im Vergleich mit den zeitgenössischen u. den modernen Theorien, Würzburg 1923.

Burnet J.: Aristotle on education, Cambridge 1905.

Burton H. E.: The elective system in the Roman schools, Class. Journ. 16, 1921, p. 532—535.

Busse A.: Sokrates, (Die grossen Erzieher VII), Berlin 1914.

Caradec: Les palestres et les gymnases dans l'antiquite, Culture physique 1913.

Castiglioni L.: Verisimilia ad Philodemi „De ira" librum, Bollettino di Filologia Classica XXXII, p. 136—137.

Cichorius C.: Römische Studien, Leipzig 1922.

Cobet C. G.: *Φιλοδήμου περὶ ὀργῆς*, Mnemosyne, N. S. VI, 1878, p. 373—386.

Colson F. H.: M. Fabii Quintiliani, „Institutionis oratoriae liber I". (edited with introduction and commentary), Cambridge, University Press 1924.

— Quintilian and the „Chria" in ancient education, Class. Rev. 35, 1921, p. 150—154.

Comparetti D.: Frammenti dell'etica di Epicuro, tratti da un papiro ercolanese. Museo Italiano di Antichità Classica, diretto da D. Com-

paretti, Vol. I 67—88. Firenze, E. Loescher 1885.
— Frammenti inediti dell'Etica di Epicuro tratti da un papiro ercolanese. Rivista di filologia e d'istruzione classica 7, 1879, p. 401—421.
— La morale di Epicuro, La Rassegna settimanale 3, 1879, Nr 69, p. 321—325.
Cosattini A.: Epicuri de natura lib. XXXVIII, Hermes 29, 1894, p. 1—15.
Crönert W.: Kolotes u. Menedemos, Texte u. Untersuchungen zur Philosophen- u. Literaturgeschichte. (Studien z. Paläogr. u. Papyrusk. herausg. v. C. Wessely VI). Leipzig 1906.
— Der Epikureer Philonides, Sitzungsber. d. K. Ak. d. W. in Berlin 1900, p. 942—959.
— Neues üb. Epik. u. einige herkulansische Rollen, Rhein. Mus. 56, 1901, p. 607—626.
— Lectiones Epicureae, Rhein. Mus 61, 1906, p. 414—426; 62, 1907, p. 123—132.
Dannemann F.: Die Naturwissenschaften in ihrer Entwicklung, Leipzig, Engelmann 1920.
Danysz A.: Pedagogika Arystotelesa, Eos X, p. 42—56.
— Teoria pedagogiczna Kwintyliana, Eos V, p. 169—186.
Döhner Th. et Dübner Fr.: Plutarchi Scripta (emendaverunt), Parisiis, editore Firmin-Didot.
Drerup E. u. Hosius K.: Erziehung u. Unterricht im klassischen Altertum, Eichstätt 1918.
Drerup E.: Typen des höheren Unterrichts im griechischen Altertum u. in die Gegenwart. Annalen Vereen. tot het bevorderen v. de beoefening d. Wetensch, onder de Kath. in Nederl. 1925, 37—70. (recens. Philol. Wochenschrift 1927, p. 367—369).
Duff J. W.: Römische Erziehung, ERE V.
Düning H. H. A.: De Metrodori Epicurei vita et scriptis, acc. fragm, Leipzig 1870.
Ernout A.: Lucrèce „De la nature" (Texte établi), Paris, „Les Belles Lettres" 1920.
— et Robin L.: Les lettres et pensées d'Epicure (traduction).
Forbes C. A.: Greek physical education, New-York et London Century Comp. 1929.
Freeman K. F.: Schools of Hellas, London 1907.
Fusco M. di Martino: Le scuole e l'istruzione in Napoli, dell' epoca greco-romana al „Generale Studium", *Movσ.* 2, 1925, p. 65—99 et 155—171.
Gabele A.: Der Einfluss der Pseudo-Plutarchischen Erziehungsschrift auf italienische u. französische Humanisten (diss.), Bonn 1919.
Galdi M.: Seneca e la „mendax natio", *Movσεῖον.* Riv. di antichità II, p. 41—46.
Girard P.: L'éducation athénienne au V-me et IV-me siècle a. J. Chr., Paris 1891.
— sub voce „educatio — Grèce", Daremberg — Saglio III, p. 462—477.
Gläser Fr.: Platos Pädagogik, Wiener Blätter f. d. Freunde der Antike 1924, p. 152—160.
Gomperz Th.: Die Überreste eines Buches v. Epikur *περὶ φύσεως*, Wiener Stud. I 1, 1880, p. 27—31.
— Ein Brief Epikurs an ein Kind, Hermes Bd. V. p. 386—395.
— Zu Philodems Büchern von der Musik, Wien 1885.
— Neue Bruchstücke Epikurs, ins besondere über die Willensfrage, Sitzungsber. der philol.-hist. Klasse Kais. Ak. d. W., Bd. 83, Wien 1876, p. 87—98.
— Philodemi Epicurei de ira liber,

e papyro Hercul. ad fidem exemplorum Oxoniensis et Neapolitani (edidit), Lips. 1864.

— Zur epikur. Spruchsammlung. Wiener Stud. X. 1888, p. 175—210; XII 1890, p. 1—4.

— Herkulanische Studien. (I Heft.. Philodem über Induktionsschlüsse (*Φιλοδήμου περὶ σημείων καὶ σημειώσεων*) nach oxforder u. neapolitaner Abschrift, herausgeg. Lpz. 1865. II Heft: Philodem über Frömmigkeit, ebd. 1866).

Grasberger L.: Erziehung u. Unterricht im klassischen Altertum, Würzburg 1875.

Günther H. F. K.: Platon als Hüter des Lebens. Platons Zucht- u. Erziehungsgedanken. u. deren Bedeutung f. d. Gegenwart, München, Lehmann, 1928.

Guyau M. J.: La morale d'Epicure et ses rapports avec les doctrines contemporaines, Paris, Alcan 1927.

Haase Fr.: L. Annaei Senecae opera, quae supersunt (recogn. et rerum indicem locupletissimum adiecit...), Lipsiae, B. G. Teubner 1897.

Hagen B. von: Platon als ethischer Erzieher, Langensalza Beyer 1926.

Hahn L.: Über das Verhältnis von Staat und Schule in der römischen Kaiserzeit, Philol. 30, 1920, p. 176.

Handel J.: Szkolnictwo greckie w świetle nowych dokumentów, Eos XVI, p. 137.

Hausrath A.: Philodemi *π. ποιημάτων* libri secundi quae videntur fragmenta conl. restit. illustr. (diss.). Lipsiae B. G. Teubner, 1889. Jahrbb. f. Philol., Suppl. XVII 1889.

Heiberg J. L.: Geschichte d. Mathematik u. Naturwissenschaften im Altertum, München Beck 1925.

Holzer E.: Zu Philodemos *π. μουσικῆς*, Philol. 66, p. 498.

Hubbell H. M.: The Rhetorica of Philodemus (tranl. and comm. by...), Transl. of the Connecticut Acad. of Arts and Sciences 23, p. 243—382. New Haven, Connecticut 1920.

Ihm M.: Zu Philodemos *περὶ κολακείας*, Rh. Mus. 51, 1896, p. 305—318.

Jäger W.: Platos Stellung im Aufbau d. griech. Bildung. Ein Entwurf, Antike IV 1928, p. 1—3; Berlin u. Leipzig de Gruyter 1928.

— Paideia, die Formung des griech. Menschen, Berlin W. 10, Walter de Gruyter & Co, 1933.

Jensen Chr.: Philodemos Über die Gedichte Fünftes Buch, griech. Text mit Übersetz. u. Erläut. von..., Berlin, Weidmann 1923.

— Philodemi *Περὶ κακιῶν* liber decimus (edidit), Lipsiae, B. G. Teubner 1911.

— Philodemi *Περὶ οἰκονομίας* qui dicitur libellus (edidit), Lipsiae, G. B. Teubner 1906.

Jordan Br.: Bildungsideale im Altertum, Hum. Gymn. 35, 1924, p. 57—60.

Jüthner J.: Körperkultur im Altertum, Jenär. Medizin-hist. Beiträge XII. Jena, Fischer 1928.

Keim A.: L'épicurisme. L'ascétisme et la morale utilitaire, Paris, Alcan 1924.

Kemke I.: Philodemi „De musica librorum, quae exstant" (edidit), Lipsiae, B. G. Teubner 1884.

Kleczyński A.: Ideał nauczania, skreślony przez M. F. Kwintyliana, Sprawozd. pol. gimn. pryw. w Husiatynie 1914.

Körte A.: Metrodori fragmenta coll, Jahrbb. f. Philol. Suppl. XVII, p. 529—597.

Kot St.: Dzieje wychowania, Warszawa 1928, Gebethner i Wolff.

— Źródła do historii wychowania (wybór) cz. I i II, Warszawa 1930. Gebethner i Wolff.

Krokiewicz A.: O szczęściu epikurejskim, P. H. II 3, p. 244—275.
— „Złote słowa" Epikura, P. H. IV 1, p. 95—101.
— Tytusa Lukrecjusza Karusa „O rzeczywistości" (przekład), Lwów-Warszawa 1923.
— Nauka Epikura, P. A. U. Kraków 1929.
Lee M. S.: The ethical teachings of Senecas in his Epistulae ad Lucilium, Classical Weekly XIX, p. 35—38.
Lehmann R.: Pädagogische Typenlehre, Ztschr. f. Päd.-Psych. u. exper. Päd. 23, 1922, p. 241—254.
Lutosławski K.: Rozwój dziecka według Arystotelesa i św. Tomasz z Akwinu, „Wychow. w domu i szkole", p. 337 sqq., Warszawa 1924.
Lüdke G.: Über das Verhältnis von Staat u. Erziehung in Platos Politeia (diss.), Erlangen 1908.
Mekler S.: Philodemi *περὶ θανάτου δ'*. (edidit), Wien 1886.
Melikoff V. A.: Die römische Erziehung im Zeitalter d. Republik, Charkoff 1913.
Mewaldt J.: Die geistige Einheit Epikurs, Schriften d. Königsberger Gelehrten- Gesellschaft IV, 1.
Mielentz Fr.: Beiträge zur Geschichte der artes liberales im Altertum (diss.), Königsberg 1924.
Monroe: Source book of the history of education for the greec and roman period, New York 1902
Müller K.: Körpererziehung d. jungen Griechen, Göttingen, Vandenhoeck 1926.
Murison W.: Griechische Erziehung, Encyclopaedia of Religion and Ethics = ERE 1912 Edinburgh.
Nairn A.: Quintilian on education, Proceedings of the Classical Association 1926, 22.
Natorp P.: Platos Staat u. die Idee d. Sozialpädagogik, Berlin 1895.
Öhler J.: sub voce „Gymnasien", Pauly-Wissowa IV, p. 2745.
Olivieri A.: Philodemi *Περὶ παῤῥησίας* libellus (edidit), Lipsiae, B. G. Teubner 1914.
— Philodemi *Περὶ τοῦ καθ' Ὅμηρον ἀγαθοῦ βασιλέως* libellus (edidit), Lipsiae, G. B. Teubner 1909.
Overbeck J.: Pädagogische Strömungen im ersten Jahrhundert nach Christi Geburt (Diss.), Rostock 1923.
— Die Entdeckung des Kindes im ersten Jahrhundert nach Christ., Neue Jahrbb. 54, 1924, p. 1—8.
Pellini S.: Problema di Metrodoro, Classici e Neolatini I 1.
Pohl W.: Platonische Erziehungsweisheit, Regensburg 1926, Manz.
Pottier E.: sub voce „educatio — Rome", Daremberg-Saglio III, p. 477—490.
Prehn K.: De Epicuri ad Pythoclem epistula (diss.), Greifswald 1925.
Rauschen G.: Das griech.-röm. Schulwesen zur Zeit d. ausgeh. Heidentums, 1901.
Renault M.: Epicure, Paris Mellotée 1932.
Robin L.: Sur la conception épicurienne du progres, Revue de Métaphysique et de Morale XXIII 1916, p. 697—719.
Robinson R. P.: The Roman school teacher and his reward, Class Weekly 15, 1921, p. 57—61.
Rossi: L'istruzione publica nell'antica Roma, Siena 1892.
Rostagni A.: Filodemo contro l'estetica classica, Rivista di Filologia e d'istruzione classica 1924, p. 1—28.
Rostovtzeff M.: The social nad economic history of the Roman Empire, Oxford, Clarendon Press 1926.

Rüger C.: Das altgriechische Gymnasium, Hum. Gymn. 31, 1920, p. 81—91.

Rusk R. R.: The Doctrines of the Great Educators.

Schächter R.: De finibus poëseos et pedestris locutionis Philodemi quae videntur opiniones, Eos 1924, p. 13—18.

— Philodemi *Περὶ ποιημάτων* 1. II: fragmenta ex VH X. collecta, Eos 1926, p. 15—28.

Schmidt L.: Die Ethik der alten Griechen, Berlin 1882, Bessersche Buchhandlung.

Schneider: Die griech. Gymnasien u. Palästren in ihrer geschichtl. Entwicklung. 1918.

Schober A.: Philodemi *Περὶ εὐσεβείας* libelli partem priorem restituit (diss.), Königsberg 1925 (mss.).

Schubert H.: Bildung u. Erziehung in frühchristlicher Zeit. Bilder u. Studien aus drei Jahrtausenden, p. 73—106, München- Leipzig 1923, Duncker & Humblot.

Scott C.: The influence of music on history and morals. A vindication of Plato, London 1928, Theosoph. Publ. House.

Smolka Fr.: Szkolnictwo greckie w starożytnym Egipcie, Lwów 1924.

Ssymank P.: Das Hochschulwesen im römischen Kaiserreich bis zum Ausgang der Antike, Poznań 1912.

Stählin O.: Grundlagen der Erziehung u. Bildung bei Platon u. in d. Gegenwart (diss.), Erlangen 1921.

Stamer A.: Die *ἐγκύκλιος παιδεία* in dem Urteil der griech. Philosophenschule, Progr. Kaiserlautern 1912.

Stenzel J.: Platon der Erzieher (Die grossen Erzieher, XII), Leipzig 1928, Meiner.

Sternberg K.: Moderne Gedanken über Staat und Erziehung bei Plato, Berlin 1924, Rothschild.

Sudhaus S.: Philodemi Volumina Rhetorica vol. I et II (edidit), Lipsiae B. G. Teubner 1892.

— Die Schrift des Metrodoros *περὶ πλούτου* in Papyrus 1424 der Herkul. Bibliothek, Hermes 42, 1907, p. 645 sqq.

— Eine erhaltene Abhandlung des Metrodor, Hermes 41, 1906, p. 45—58.

— Neue Lesungen zu Philodem, Philol. 53, 1894, p. 1—12.

Svoboda K.: Filodemova aesthetika, Listy Filologicke 1924, p. 8—12.

Terzaghi: L'educazione in Grecia, Rivista di Filologia e istruzione classica 1913.

Thomas E.: Eine Studie z. d. epikureisch. Sprüchen, Hermes 27, 1892, p. 22—35.

— Epikur bei Seneca, Epikurische Anklänge bei Seneca. 1891.

Überweg Fr.: Grundriss der Geschichte der Philosophie des Altertums bearbeit. u. herausg. von Dr K. Prächter. Berlin 1909, Königl. Hofbuchh.

Usener H.: Epicurea (edidit), Lipsiae, B. G. Teubner 1887.

— Philonides, Rhein. Mus. 56, p. 145—148.

— Epikurische Spruchsammlung. II. Ebenda 12, 1890, p. 1—4.

— Epikurische Schriften auf Stein. 1892.

Ussing J. L.: Theophrasti Characteres et Philodemi de vitiis liber decimus (edidit), Hauniae et Lipsiae 1868.

Weinstock H.: Antike Bildungsideale, Berlin, Weidmann 1925.

Weissenfels O.: De Seneca Epicureo, Programma Collegii Gallici Berolinensis 1886.

Westaway K. M.: The educational theory of Plutarch, London, Univ. of London Press 1922.

William J.: Diog. Oenoand. fragmenta

ordinavit et explicavit, Lipsiae 1907.

Willmann O.: Pythagoreische Erziehungsweisheit. Aus dem lit. Nachlass hrsg. von W. Pohl Freiburg i. Br., Herder 1922.

— Aristoteles als Pädagog u. Didakter (Die grossen Erzieher II), Berlin 1909.

Winter Fr.: Schulunterricht auf griechischen Vasenbildern, Bonn. Jahrb. 1915, p. 275.

Wotke K. u. Usener H.: Epikurische Spruchsammlung, Wien, Stud. X, 1888, p. 175—201.

Vering C.: Platons Gesetze. Die Erziehung zum Staate, Frankfurt a. M. Englert et Schlosser 1926.

Vetter W.: Der humanistische Bildungsgedanke in Musik u. Musikwissenschaft, Langensalza Beyer 1928. Pädag. Magazin 1181.

Vogliano A.: Nuovi testi epicurei, Rivista di Filologia e d'istruzione classica 1926, p. 37—49.

— Nuove lettere di Epicuro a dei suoi scolari, Bologna 1928. (Estratto degli Annali della Facoltà de Lettere della R. Università di Cagliari. 1).

— Epicuri et Epicureorum scripta in Herculanensibus papyris servata, Berolini apud Weidmannos 1928.

Zeller E.: Grundriss der Geschichte der griech. Philosophie, Leipzig 1905, O. R. Reisland.

Ziebarth E.: sub voce „Schulen", Pauly-Wissowa, Zweite Reihe (R-Z), dritter Halbband, p. 762—767.

— Aus dem griechischen Schulwesen (Eudemos von Milet u. Verwandtes), Leipzig u. Berlin 1909. B. G. Teubner.

— Zum griechischen Schulwesen, Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien, Band XIII, 1910.

— Aus der antiken Schule, (Sammlung griech. Texte auf Papyrus, Holztafeln, Ostraka ausgew. u. erkl. von...) Lietzmann's Kleine Texte 65, Bonn, Marcus u. Weber 1910.

HERAKLES BOHATER DORYCKI CZY TEŻ PRZEDHELLEŃSKI?

napisała

F. BAUMBERGOWA

Motto: Die griechische Geschichte und die griechische Religion und Sage gehören zusammen, weil der Inhalt teils identisch ist, teils eines das andere bedingt: nur wer sie beide zu erfassen versucht, hat die Möglichkeit, auch nur eine zu verstehen. (Wilamowitz, Herakles, str. 20).

Zarówno w tradycji starożytnej jak i w ujęciu Wilamowitza Herakles jest postacią z panteonu doryckiego. W Heraklesie Dorowie widzieli ucieleśniony swój ideał męskiej tężyzny, nie nadgryzionej zębem intelektu, widzieli w nim piękną harmonię mocy cielesnej z niezwyciężoną siłą ducha, pokonywującego wszystkie trudności. Herakles był ich oficjalnym patronem, od niego wywodziły się ich rody królewskie, on był historyczną legitymacją ich praw do Peloponezu: najście Dorów na Peloponez nazywa się w języku urzędowo-mitologicznym „powrotem Heraklidów". Herakles zrósł się z Dorami, stał się w dziedzinie religijno-mitycznej projekcją ich ducha narodowego, wywołując do siebie ze strony lotnych duchem Ateńczyków stosunek tak samo podwójny, jak i szczep, który przedstawiał: z jednej strony — podziw dla jego tężyzny, entuzjastyczny zachwyt dla niezachwianej potęgi ciała i ducha, z drugiej — kpiarskie lekceważenie dla jego ubóstwa intelektualnego. Wilamowitz podziela stanowisko starożytnych; w swojej znakomitej przedmowie do Eurypidesowego Heraklesa mówi: „Herakles ist die einzige grosse Gestalt, welche die Einwanderer (Dorowie) der hellenischen Religion zugeführt haben" [1]). I on przedstawia Heraklesa jako idealną projekcję ducha doryckiego, jako ich twór, wyrażający im właściwe pojęcie o ideale męskim. Ale właśnie ujęcie Heraklesa, jako ideału doryckiego, w którym współczesna nauka zgadza się z tradycją starożytną (co bywa niestety tak rzadko), nastręcza nieprzezwyciężone trudności. Przede wszystkim samo imię. Jak wytłuma-

[1]) Wilamowitz, Herakles, Berlin 1909, str. 19.

czyć, że jedyna postać mityczna, którą — według Wilamowitza — Dorowie przynieśli ze sobą, nosi imię patronki Argosu? [2]) Wilamowitz przypuszcza, że imię to jest wtórne, że ono przesłoniło dawniejsze, którym nazywano go przed przyjściem na Peloponez. Pomijając już, że jest to czysta hipoteza, na niczym nie oparta, jak to często bywa u Wilamowitza, nie rozwiązuje ona wcale trudności, tylko ją przesuwa: jeżeli tak jest, dlaczego nowe imię, urobione z imienia patronki kraju podbitego, poniżonego, przesłoniło imię, które przyniósł ze sobą szczep zwycięski, imię, które prowadziło go do zwycięstwa? Trudność nie znika przy tej hipotezie, staje się tylko bardziej zawiła. Tłumaczenie zaś starożytnych, że Hera, ścigając go swą nienawiścią, zmusiła go do wielkich czynów, a tym samym wsławiła, trąci osławioną etymologią „lucus a non lucendo" [3]). Do tego dodamy jeszcze uwagę, że wrogość Hery nie jest organiczną częścią składową mitu o Heraklesie [4]). Już Wilamowitz zauważył, że mity, w których Hera ściga Heraklesa swą nienawiścią, nie należą do najstarszej warstwy, warstwy argolidzkiej podań o nim i że właśnie jego główne czyny — walka z lwem nemejskim, Trytonem, Giganto- i Kentauromachia, walka z Gerionem i zdobycie jabłek hesperydskich od tego rysu są wolne [5]). Z nienawiści Hery zatem wywodzić jego imienia nie można. Zostawiając wobec tego tę kwestię na razie nie rozwiązaną, zwróćmy uwagę na inne trudności.

---

[2]) Co do etymologii Usenera (Sintflutsagen, Bonn 1899, str. 59) Ἥρυκαλος — glossa Hesychiusa z Sofrona, por. Wilamowitza o. c. str. 48 uw. 78: „bei Sofron ist Spielerei, bei der italische Umformungen mitgewirkt haben". Por. Preller-Robert, Griechische Heldensage, Berlin 1920, str. 426: „Dass Herakles seinen Namen von Hera trägt... ist heute allgemein anerkannt".

[3]) Usener, o. c. str. 58: „Was ist Ἡρακλῆς? Nach der vorherrschenden Ansicht des Altertums war der Held so benannt worden, weil er durch die Feindlichkeit der Hera zu seinen Grosstaten veranlasst und berühmt geworden ist. *Das klingt wie ein schlechter Witz.*"

[4]) Preller-Robert, o. c. str. 426: „Herakles ist also einer, der durch Hera Ruhm gewinnt, und zwar geschieht das nach der später herrschenden Anschauung so, dass er die Verfolgungen der Göttin durch seine Tüchtigkeit zunichte macht. Aber daneben muss es noch eine andere entgegengesetzte Vorstellung gegeben haben, die jedoch früh verdunkelt ist." Ibidem, str. 427: „Aber einen ganz anderen Ausblick eröffnet die Sage, dass Herakles die Brust der Hera habe trinken müssen, um der Unsterblichkeit teilhaftig zu werden... Auch in den Kultgegenden hat sich die Erinnerung an das ursprünglich *freundliche Verhältnis* zwischen Hera und Herakles erhalten."

[5]) Wilamowitz, o. c. str. 51.

Tradycja zarówno plastyczna jak i literacka przedstawia Heraklesa jako łucznika lub bohaterą, walczącego maczugą. Jest to jego broń charakterystyczna. Jego potężne dłonie nie ciskają włóczni, rzucającej długi cień, nie wznoszą do ciosu miecza dwuostrego — broni, którą posługiwali się Grecy w zaraniu ich historii, gdy wchodzą na widownię dziejową w pieśniach Homera, i którą jedynie uważają za broń godną męża. Bo z daleka z łuku strzelają tchórze, bojący się zetknąć sam na sam z mężem [6]) maczugą zaś posługują się dzicy wojownicy z niedostępnej dla postępów kultury Arkadii (Areitoos). Nie nosi Herakles ani hełmu z pięknym pióropuszem ani pancerza ani nagolenników ani nawet tarczy. Nie jest to bohater zakuty w spiż lub stal, jak jego wyznawcy, Dorowie. Jest to człowiek pierwotny, dzikus, występujący z nagimi pięściami do pierwszej walki [7]), do najgroźniejszej swej walki z lwem nemejskim. Skóra zabitego zwierzęcia staje się jego osłoną, konar drzewa, złamany potężną ręką, tworzy jego broń. Uzbrojenie uzupełnia łuk i strzały, będące w pogardzie u wszystkich Greków, a zwłaszcza u Dorów [8]). Co zmusiło Dorów do takiej koncepcji swego bohatera narodowego? Czyż kiedy jakiś naród wyobrażał sobie swego bohatera narodowego, wcielenie swego ideału w innej zbroi niż sobie właściwej? [9]) Czy przedstawiał go sobie w postaci dzikiej i kazał mu walczyć bronią, którą miał w pogardzie? Jest to nowa trudność, której też na razie nie będziemy rozwiązywać, przejdziemy natomiast do innej trudności.

W trudnej do rozwikłania masie mitów, która oplotła imię Heraklesa, Wilamowitz słusznie, jak mi się zdaje, odkrył rdzeń, upatrując w mitach argolidzkich zasadniczą warstwę. Celem wszystkich tych czynów Heraklesa było to, co starożytni tak pięknie ujęli w słowach *ἡμερῶσαι γῆν*. I tu od razu mamy trudność. Wystarczy spojrzeć na mapę, przypomnieć sobie ostatnie zdobycze archeologii, żeby uświadomić sobie całą niezgodność tradycji mitologicznej z danymi archeologii, niezgodność tym bardziej rażącą, że dotych-

---

[6]) Iliada XI w. 385 sq.

[7]) Preller-Robert, o. c. str. 432.

[8]) Wilamowitz, o. c. str. 44; Finsler, Homer, Berlin 1908, str. 311; Keller, Homeric Society, London 1902, str. 60.

[9]) G. Murray, The Rise of the Greek Epic. Oxford 1907, str. 66: „The business of the (tribal) god was, of course, to fight for and protect his tribe. His character and attributes... were... simply the character and attributes of the tribe... *If they used bows, so presumably did he.*"

czas archeologia raczej potwierdzała dane tradycji greckiej (Mikeny, Troja, Tiryns, Pylos) i przyczyniła się do przywrócenia do niej zaufania. Odkopano świetną kulturę miceńską. W maleńkiej Argolidzie znaleziono resztki wspaniałych siedzib królewskich w Micenach, Tirynsie, Argosie, znaleziono na Peloponezie liczne resztki wysokiej kultury miejskiej. Ukazały się z pod gruzów wykładane płytami kamiennymi gościńce. Wszystko to było w rozkwicie przed najściem Dorów. Gdzie mógł Herakles w kraju, poprzecinanym siecią wygodnych gościńców, gęsto zabudowanym przez miasta i osady ludzkie, znaleźć pole dla owego *ἠμερῶσαι γῆν*, skoro zabytki świadczą, że przed jego przybyciem na czele band doryckich cała ta ziemia była *ἠμέρα*? Czy mógł natknąć się prawie pod murami Micen na lwa? Tuż pod Argosem czy mogła wychylić z topieli swe łby hydra? Czy zapuściłby się dzik z Erymantu na kamienne płyty gościńców miceńskich? Podania o walce bohatera z potworami powstają nie wśród kultury miejskiej; jest przecież nonsensem taki pomysł, ale wśród przyrody dzikiej i groźnej, gdzie krok każdy najeżony jest niebezpieczeństwem, a człowiek nie ma przewagi nad dzikim zwierzem w swym zdobytym przez wysoką technikę uzbrojeniu; przewagę daje mu tylko jego siła fizyczna i duchowa, jego *ἀρετή*. Herakles kroczący na czele zakutych już nawet nie w spiż, ale w żelazo i stal zastępów doryckich, jako ich patron idealny, jako religijna projekcja ich ducha narodowego, nie kroczyłby odziany w skórę, potrząsając maczugą i dzwoniąc strzałami w kołczanie, lecz byłby uzbrojony na ich sposób. A następnie, wkraczając do wysoko ucywilizowanego kraju, miałby inne zadanie, nie tropienie dzikich zwierząt i oczyszczanie ziemi od potworów. Dochodzi do tego jeszcze kwestia lwa nemejskiego. Odfilozofować go z mitów o Heraklesie nie sposób. Lew nemejski stanowi jądro tradycji o nim zarówno w plastyce jak i w literaturze. Ale przecież nikt nie podejmie się twierdzenia, że w dobie najścia Dorów na Peleponez kraj ten był siedzibą lwów. Lwy już wtedy należały w Grecji do mitycznej przeszłości. Wszystko to razem wzięte — i imię Heraklesa, i jego uzbrojenie, i jego czyny wskazują na przeszłość o wiele dawniejszą, nie tylko przeddorycką, ale przedachajską, i kto wie, czy nie przedmiceńską [10]). Żeby zrozumieć czyny He-

[10]) Leaf, Homer and History. London 1915, str. 325: „If the Achaeans inherited the Minoan civilisation, may not their poetry contain some reminiscences of it in some disguise? What, for instance, is behind the Herakles myth? Does Herakles not typify Minoan civilisation?"

raklesa i jego uzbrojenie, musimy się cofnąć do tych czasów, kiedy Argolida była krajem dzikim, pełnym bagien i topielisk, porosłym lasem, krajem, po którym błąkał się lub żył w wiecznym strachu przed groźną przyrodą i drapieżnym zwierzem goły człowiek na gołej ziemi. Nie ma on nic, co by mu dało przewagę nad kłami i pazurami dzikiego zwierzęcia; metal w jego ręku nie stał się jeszcze posłusznym narzędziem śmierci, tarcza lub pancerz nie osłoniły jego piersi. Śmierć czyha nań w każdym błyśnięciu ślepiów potężniejszego zwierzęcia, które jest jeszcze panem na tej gołej ziemi, nie przykrytej płytami gościńców, nie przepasanej murami miast. Wśród tego dzikiego otoczenia jaśnieje postać potężnego męża, nie znającego lęku, który w żelaznym uścisku powalił lwa, mieszkańca tych dzikich ostępów, zdarł z niego skórę i osłonił nią swe szerokie barki. Nagi on jest i potężny siłą swych mięśni i mocą swego nie truchlejącego serca. Bronią zaś jego — broń dzikich — maczuga i łuk. Niezmierna ilość ostrzy strzał, odkopana na całym terenie kultury mieceńskiej, a także zabytki plastyczne z tej epoki [11]) świadczą, że łuk i strzały stanowiły zwykłe uzbrojenie tych ludzi. Wstręt Greków do tego uzbrojenia może tłumaczy się tym, że było to uzbrojenie ludu podbitego o niższej sprawności wojennej.

Bohater nasz jest tworem ludzi na primitywnym stopniu zaczynającej się kultury [12]), która rozpoczyna swój zwycięski pochód od oczyszczenia ziemi od groźnych zwierząt, od wydzierania im obszarów ziemi pod uprawę i osady ludzkie. Głównym zadaniem chwili jest *ἡμερῶσαι γῆν*, patronką zaś tego kraju jest prastare bóstwo tej ziemi, uosobienie jej potęgi, bogini Hera z Argos [13]).

---

[11]) Srebrna waza przedstawiająca oblężenie miasta: nadzy obrońcy, strzelający z łuków przed murami miasta.

[12]) Harrison, Prolegomena to the study of Greek Religion. Cambridge 1903, str. : „Herakles was of the primitive Pelasgian stock."

[13]) Wilamowitz, o. c. str. 48, uw. 80: „Das für die Religion bedeutendste, was Olympia den Besucher lehrt, ist, dass Hera seine alte Herrin ist, entsprechend der arkadisch-argolischen (d. h. vordorischen) Herkunft der Bevölkerung. Zeus ist durchaus sekundär." Farnell, The higher Aspects of Greek Religion. London 1912, str. 16: „Where we find the goddess supreme, as at Athens, *Argos*, Crete, Samos and elsewhere, we may discern here in the composite religion the element contributed by the elder indigenous population." W. Leaf, o. c. uw. 1 do str. 261: „As for Hera, I suspect she was preminoan, a primitive Pelasgian daimon, worshipped in Argos before the settler from Crete appeared, and adopted by them in the form of a divinity."

Ona prowadzi młodego bohatera, ona mu błogosławi, przez nią jest on Hera-kles. Hera z nazwanym od jej imienia młodym bohaterem stanowi grupę rozpowszechnioną w kulturze mieceńskiej — macierzyńskie bóstwo z bohaterskim synem[14]). Spotykamy tę grupę na sygnetach miceńsko-kreteńskich, na malowidłach, zachowana jest również w micie o Zeusie Kreteńskim i jego matce Rei. Ciekawy hymn do μέγιστος κοῦρος znaleziony przy Palaikastro w świątyni Zeusa Dyktajskiego, przytacza Harrison w swym w. c. dziele na str. 6 i załącza bardzo interesujący komentarz. Według jej ujęcia μέγιστος κοῦρος stanowi właśnie ten drugi człon grupy — matka i syn, typowej dla religii kreteńsko-miceńskiej. I matka i syn zmieniają nazwę zależnie od miejsca kultu; na Krecie jest to Rea i Zeus; w Tebach Semele i Dionizos; w Argolidzie może była to Hera i Herakles?[15]) Połączenie to prowadzi nas do czasów przedhelleńskich, kiedy ustrój społeczny oparty był na macierzyństwie, t. j. do czasów matriarchalnych[16]). W tym ujęciu znikają wszystkie trudności, związane z rozumieniem postaci Heraklesa. Jest to postać bohaterska boga-człowieka, syna swej Matki-Ziemi, która prowadzi go do zwycięstw w kraju dzikim, nie tkniętym kulturą, jego gołego, ufnego jedynie w siłę swych mięśni i niezłomne serce.

Skąd w takim razie bierze się tradycja nienawiści Hery do Heraklesa? Już Wilamowitz zaznaczył, że jest to rys późniejszy. Należy teraz wytłumaczyć jego pochodzenie. Sądzę, że jest to rys do-

---

[14]) W. Leaf, o. c. str. 281: „Mother and son group, such is found so commonly in primitive religion and is typical of a matriarchal society." — Harrison, Themis, Cambridge 1912, str. 240: „So we find among the most ancien monuments of the Alfis (Olympia) a complex of shrines dedicated to the Mother and Child and attendent Kouretes... It represents the essential factor of a matrilinear society." Ibidem, str. 246: „The cult, which prevailed all down the coast of Asia Minor, of the Great Mother and her child with her attendant Kouretes or Korybantes — the very cult, which we have found established at the foot of the hill of Kronos of Olympia."

[15]) Harrison, o. c. str. 379: „To Herakles as to Hippolytos is offered the shorn lock, because he is the greatest Kouros."

[16]) Harrison, o. c. str. 491: „He (Zeus) or rather his fatherhood, come down from the north with some tribe or tribes, whose social system was patrilinear. Hera was indigenous and represents a matrilinear system; she reigned alone at Argos, at Samos; her temple at Olympia is distinct from and far earlier than that of Zeus." Por. G. Murray, o. c. str. 45, uw. 1: „There is ground for suspecting that descent in these communities went by femal side."

rycki. Dorowie przecież nie od razu zalali Peloponez jedną falą swej inwazji. Nawet tradycja grecka tak tego nie przedstawia. Północne plemiona przez długie wieki tłoczyły się u progu Grecji, usiłując przejść zaporę, stawianą im przez potężnych władców miceńsko-achajskich. Najście nie było aktem jednorazowym, lecz nieustannym długotrwałym przenikaniem początkowo nielicznych grup na terytoria kultury miceńsko-achajskiej [17]). Sądzę, że wolno i nawet należy posługiwać się tutaj analogią ze stosunków imperium rzymskiego z plemionami germańskimi. Niewątpliwie władcy epoki achajskiej w swych swarach korzystali ze zbrojnej pomocy bitnych plemion północnych; barbarzyńcy prawdopodobnie po raz pierwszy ujrzeli złotobogate Miceny w charakterze najemników. Od miejscowej ludności przejęli kult ich bohatera, tak odpowiadający świeżej pierwotności i męskiej tężyźnie młodego, niezżartego miejską kulturą plemienia. Jak rzymscy żołnierze przejęli na wschodzie kult Mitry, tak Dorowie w Argolidzie przejęli kult Heraklesa. Herakles bitny, Herakles silny, Herakles nieustraszony, Herakles dziecinnie jasny, prosty, bez komplikacyj duchowych, stał się wykładnikiem ducha młodych, prymitywnych, skorych do bitki wojowników z północy; z Heraklesa uczynili swego bohatera *κατ' ἐξοχήν*, na niego przenieśli swoje myśli, uczucia, a nawet swój stosunek służbowy do achajskich władców. Na tym tle powstał, jak sądzę, mit o służbie dzielnego i bohaterskiego Heraklesa u tchórzliwego i słabego władcy miceńskiego Eurysteusa [18]). Jest on odbiciem określonej sytuacji w określonej chwili dziejowej: dzielni i bitni wojownicy z północy o twardych pięściach i ciężkich barkach wstępowali na służbę do wytwornych książąt, rozpieszczonych przez słońce południa, wydelikaconych w cieplarnianej atmosferze kultury miejskiej, osłabionych przez długotrwały dobrobyt, przez życie bez wysiłków, wytwornych paniątek, cienkich w pasie jak dziewczątka, których wypieszczone ręce z długimi cienkimi palcami, nerwowe i wrażliwe, nie nadawały się do zadawania ciosów i do gestów brutalnych. W swarach dzielnicowych przyszła im do głowy groźna w na-

[17]) G. Murray, o. c. str. 45: „It is almost a rule in history, that before any definite invasion of a new territory there is a long period of peaceful penetration... In the beginnings it is not an army that comes to invade. It is some adventurers or traders who come and settle; some mercenaries who are invited in."

[18]) Preller-Robert, o. c. str. 429: „Über die Ursache der Knechtschaft bei Eurystheus geben unsere Quellen nur unbefriedigenden Aufschluss."

stępstwa myśl wykorzystania barbarzyńców w celu zastawienia się nimi przed przewagą niemiłego sąsiada. Pierwsza fala dorycka napływa do złotobogatych Micen, zwabiona żołdem słabego władcy. Za żołd mu służą, za żołd biją się z jego wrogami; bez trudu ścierają przeciwników. Nagrodą za to jest nie tylko żołd — oto uświadamiają sobie swoją przewagę fizyczną, przewagę swych mocnych nerwów, nieustraszonej odwagi, i śmiech pusty ogarnia ich na widok uroczystej wyniosłości tych panów, za którą nie stoi żadna realna potęga. Wykładnikiem tych uczuć jest mit o Eurysteusie, słabym królu, który schował się do beczki z przerażenia, gdy Herakles na jego rozkaz sprowadził żywcem dzikiego wieprza z Erymantu. Utrata szacunku do władców z jednej strony, uświadomienie sobie swojej siły z drugiej, wyzwalają barbarzyńców z krępującego ich dotychczas podziwu dla cudzej, niezrozumiałej, a olśniewającej kultury, drażni apetyty, spuszcza ze smyczy pożądliwość. Po co bić się dla nich, tych słabych pyszałków, i brać za krew swoją przelaną nędzne miedziaki, kiedy można swą siłę skierować przeciwko nim, bez wysiłku zgnieść ich i owładnąć wszystkim, co mają? Z najemników stają się najeźdźcami. Sprawa Ariowista w Galii poucza nas o tym, jak takie rzeczy działy się w pełnym blasku historii. Grecja osłabiona przez wojnę trojańską, przez wychodźtwo najenergiczniejszych swych synów, zwabionych pełniejszym rytmem życia w nowopowstających koloniach[18]), nie jest w stanie długo im się opierać. Stara kultura tonie w potokach nowego barbarzyństwa. Mitycznym wyrazem oporu, który stawiał Peloponez najeźdźcom, jest nienawiść Hery do Heraklesa. Z chwilą, gdy Herakles stał się czołowym herosem północnych barbarzyńców, ich hasłem i zawołaniem, pękły intymne więzy, łączące go z Ziemią-Matką argejską, boską władczynią tej ziemi. Związek między boską Matką a *μέγιστος κοῦρος* osłabł już dawniej, święta para kultu matriarchalnego straciła prawdopodobnie swoje znaczenie już w czasach achajskich z ich ustrojem patrilinearnym. Miejsce Matki zajął Ojciec Chmurowładca. Jego synem stał się teraz Herakles. W imieniu Ojca swego Gromowładnego stacza teraz walki. Bezsilną nie-

[18]) W. Leaf, o. c. str. 288: „The cause of the great migration must have been mainly psychological, the ferment of new ideas making the population of European Greece hopeful, ambitious, eager to do better; not defeat, or opression from without or starvation. The movement started of itself; the invasion from the north was not its cause, but its consequence."

nawiścią dyszy zdeptana nogą najeźdźcy Ziemia-Matka z Argos. Ten historyczny układ stosunków — nienawiść rdzennej ludności w Argosie dla najeźdźców — dał, jak sądzę, swoje odbicie w mitach o wrogości Hery dla syna Zeusowego Heraklesa i o waśniach pomiędzy patronką Argosu Herą, a intruzem na tej ziemi, Zeusem [20]).

[20]) Por. G. Murray, o. c. str. 238: „The quarrel between Zeus and Hera may still have been felt consciously as a part of the old and respectable feud between the conquered native goddess and the invading northen god." — Harrison, Prolegomena, str. 317: „Hera has been forcibly married, but she is never really wife." Inaczej Gruppe, Griech. Mythologie I, München 1906, str. 1130.

PIERWSI APOLOGECI HELLENISTYCZNO-ŻYDOWSCY

napisał
EDMUND STEIN

(Ciąg dalszy)

3. Przykazania biblijne. Atak na pewne zakazy biblijne łączył się w polemice antyżydowskiej z ciężkim zarzutem nienawiści do rodu ludzkiego (*μισανθρωπία, ἀπανθρωπία*). Nic dziwnego. Albowiem ludzie obcy, którzy obserwowali zewnętrzne formy życia żydowskiego, nie starając się czy nie mogąc wniknąć w istotę rzeczy, odbierali wrażenie, że mają przed sobą objaw mizantropii, wzgl. nienawiści do wszystkich innych narodów. Jeśli Żydzi nie biesiadują razem z innymi i dlatego nie utrzymują stosunków towarzyskich z obcymi, to chyba z tej przyczyny, że zakazał im tego mizantropijny prawodawca. Tak rozumowali nie tylko antysemici.

Zarzut mizantropii rozbrzmiewa coraz częściej od czasów Antiocha Epifanesa, który był przecież zainteresowany w tym, aby wykazać wszystkim, że żydowski separatyzm (*ἀμιξία* [100]) jest wyrazem niższości moralnej narodu żydowskiego. Wobec takiego barbarzyńskiego narodu wszystko naturalnie jest dozwolone, nawet zrabowanie jego świątyni. Zresztą jeśli prawdą jest, że największą jest nienawiść prześladowcy do niewinnie prześladowanego, to nienawiść Antiocha Epifanesa i dalszych Seleucydów do narodu żydowskiego musiała być bardzo wielka. Prześladowcy korzystali skwapliwie z biblijnych przepisów, które zakazują zawierania małżeństw z obcymi i utrudniają utrzymywanie z nimi stosunków towarzyskich. Ponieważ mamy tu do czynienia ze słabą poniekąd stroną judaizmu, umieścił to autor w środku Listu, między opisem Palestyny a rozmowami biesiadnymi. Jest to zgodne z zasadą antycznej retoryki, że w mowach obrończych, np. w sądzie, umieszcza się słabe momenty między silnymi i łatwiej przekonywującymi argumentami. Tak też uczynił i nasz autor.

Nasamprzód czytamy rozważania na temat prawdziwej wiary, przy czym sami Hellenowie i Egipcjanie wysławiają wzniosłość monoteizmu. A ponieważ cały świat prócz Izraela jest pogrążony w błędzie, hołdując fałszywym wyobrażeniom o bóstwie, konieczne

[100]) Diod. XXXIV, 1; J. Fl. Ant. XIII 8, 3.

były pewne przepisy ceremonialne i rytualne, których celem byłoby odgraniczenie Izraela od innych narodów.

Temu ogólnemu uzasadnieniu wspomnianych przepisów biblijnych daje autor wyraz dosadny i zdecydowany, jakiemu równego nie znajdziemy chyba w całym piśmiennictwie hellenistyczno-żydowskim:

„Rozważając tedy wszystkie okoliczności mądry prawodawca (Mojżesz), przysposobiony przez Boga do pojmowania tego wszystkiego, otoczył nas niezniszczalnym ogrodzeniem i żelaznym murem, abyśmy w niczym nie zmieszali się z innymi narodami, lecz zachowali czystość ciała i duszy i czcili Boga jedynego, wszechmogącego, wolni od próżnych mniemań“ [101]). (A więc wszystkie przykania ceremonialne, czy rytualne mają jeden pedagogiczny cel, a mianowicie zachowanie czystości, względnie świętości (*ἁγνεία*) [102]).

Oczywiście, gdyby wszyscy politeiści myśleli tak jak Aristeas i najmądrzejsi spośród kapłanów egipskich, byłyby te ograniczające a zarazem odgraniczające przepisy zupełnie zbędne. Ale narody brną w „próżnych mniemaniach“, dlatego natchniony przez Boga zakonodawca zakazał różnych rzeczy, jak np. różnych potraw, aby ustrzec Izraela od upodobnienia się do „narodów świata“ i sprzeniewierzenia się misji historycznej, jaką ma od Boga jako „światłość narodów“. Taki jest sens tego głównego i ogólnego argumentu Ps. Aristeasa.

Ale na to mógłby ktoś odpowiedzieć: na ogół zgoda, lecz jak wytłumaczyć poszczególne przepisy Biblii ? Dlaczego akuratnie te a nie inne ograniczenia i utrudnienia rytualne mają uskutecznić rzeczoną świętość, hagneię? „Podczas gdy wszystkie rzeczy jeden mają początek, to niektóre są uważane za nieczyste do spożywania,

---

[101]) *συνθεωρήσας οὖν ἕκαστα σοφὸς ὢν ὁ νομοθέτης, ὑπὸ θεοῦ κατεσκευασμένος εἰς ἐπίγνωσιν τῶν ἁπάντων, περιέφραξεν ἡμᾶς ἀδιακόποις χάραξι καὶ σιδηροῖς τείχεσιν, ὅπως μηθενὶ τῶν ἄλλων ἐθνῶν ἐπιμισγώμεθα κατὰ μηδέν, ἁγνοὶ καθεστῶτες κατὰ σῶμα καὶ κατὰ ψυχήν, ἀπολελυμένοι ματαίων δοξῶν, τὸν μόνον θεὸν καὶ δυνατὸν σεβόμενοι παρ' ὅλην τὴν κτίσιν*, § 139.

[102]) Oczywiście, że hagneia nie ma tu znaczenia czysto rytualnego, lecz raczej etyczno-moralne. Tak później u Porphyriosa, De abstinentia II 19: *ἁγνεία δ' ἐστὶ φρονεῖν ὅσια*. Podobnie w Midrasz Bereszith rabba rozdz. 44 w związku z rytuałem zarzynania bydła. „Przykazania zostały nadane wyłącznie w celu oczyszczenia ludzi“. (בהן הבריות לא נתנו המצוות אלא לצרף). Wyraz צרף odpowiada gr. *ἁγνεία*.

a inne już kalają samym dotknięciem" (§ 129). Przypuśćmy, że prawodawca żydowski nie powodował się nienawiścią do obcych, pozostaje jednak zarzut zabobonności, deisidaimonii. Ten zarzut, do którego znaleźliśmy już aluzje u Ps. Hekatajosa, zostaje tu wyraźnie podkreślony.

A chodzi tu mianowicie o specjalny rodzaj deisidaimonii. Przesądność objawia się zasadniczo w dwóch formach: w niedorzecznych wierzeniach i w przesadnej drobiazgowości praktyk religijnych [103]). W naszym wypadku chodzi właśnie o ten drugi rodzaj deisidaimonii tj. o małostkowość (*περιεργία*), widoczną w przepisach rytualnych. Tu zabobon miał znaleźć wyraz spotęgowany [104]). Nie jest że to szczytem przesądności czynić różnicę między zwierzętami, jedne uważając za czyste, drugie za plugawe?

Z Plutarcha wiemy, że Grecy mieli dziwne i dziwaczne wyobrażenia o żydowskich przepisach rytualnych. I tak sądzili niektórzy, że Żydzi wstrzymują się od spożywania wieprzowiny, bo mają specjalny kult dla tego zwierzęcia [105]). Oni widzieli w tym analogię do kultu różnych zwierząt u Egipcjan. Jeżeli Apion szerzył później bajkę o kulcie osła w świątyni jerozolimskiej, czynił to oczywiście w celu poniżenia żydostwa w oczach świata greckiego. Natomiast w naszym wypadku nie chodzi bynajmniej o tendencje antyżydowskie, lecz o fałszywe mniemanie. Takie błędne zdania ma widocznie na myśli Ps. Ar. mówiąc: „Obyś nie doszedł do bezpodstawnego mniemania, jakoby Mojżesz wydając te przepisy uczynił to z przesadnej troskliwości (*περιεργίαν ποιούμενος*) dla myszy, kuny i t. p., lecz te zarządzenia mają wzniosły cel, mianowicie oświecenia myśli i udoskonalenia obyczaju w imię sprawiedliwości" [106]).

Ps. Ar. stara się wytłumaczyć odnośne przepisy symbolicznie. Podkreślam, że nie chodzi tu o alegorię, która znosi zupełnie dosłowny sens danego tekstu, lecz tylko o symbolikę. Przy symbolice

---

[103]) O tym traktuje Bolkestein, Theophrastos' Charakter der Deisidaimonia (1929), 72 nn.

[104]) *περιεργίαν ἔχειν τινα,.. δεισιδαιμόνως γὰρ τὰ πλεῖστα τὴν νομοθεσίαν ἔχειν ἐν δὲ τούτοις παντελῶς δεισιδαιμόνως*, § 128 n.

[105]) Plut. Symp. IV 5. Por. Iuvenalis Sat. VI 160. Takie wyobrażenia leżą może na dnie gry słów cesarza Augusta u Macrobiusa, Saturn. II 4, 11: Wolałbym być świnią (*ὗς*) Herodesa aniżeli jego synem (*υἱός*).

[106]) Ostatnie słowa brzmią: *ἀλλὰ πρὸς ἁγνὴν ἐπίσκεψιν καὶ τρόπων ἐξαρτισμὸν δικαιοσύνης ἕνεκεν σεμνῶς ταῦτα ἀνατέτακται*, § 144. Pojęcie hagneia zostaje często podkreślone.

bierze się tekst dosłownie, lecz daje mu się jakieś głębsze uzasadnienie[107]). Posługując się metodą symboliczną tłumaczy Ps. Ar. między innymi, że podwójne kopyto u zwierząt jest w Biblii cechą czystości, gdyż to „rozdwojenie" jest symbolem odróżnienia dwóch pierwiastków etycznych: dobra i zła, a więc jest znamieniem wartościowania etycznego (§ 150). Przeżywanie jest drugą cechą czystości, albowiem jest ono symbolem powtarzania i przypominania sobie. Dzięki tej zdolności psychicznej człowiek uprzytamnia sobie cel życia na ziemi (§ 153 n.)[108]).

U Apiona spotykamy później zarzut, że Żydzi składają na ofiarę tylko zwierzęta domowe[109]). Ten zarzut był już widocznie znany za Ps. Ar., który twierdzi, iż właśnie zwierzęta domowe odpowiadają celowi i przeznaczeniu ofiary[110]). Podobny pogląd na dobór ofiar spotykamy u Filona[111]) i w literaturze talmudystycznej[112]). Tak wszystkie biblijne przepisy czystości do jednego zmierzają celu, do uzacnienia człowieka i wychowania go w duchu sprawiedliwości w najszerszym tego słowa znaczeniu.

Wspomnieliśmy już, że u Ps. Ar. mamy przed sobą interpretację symboliczną a nie alegoryczną. Jest to, zdaniem moim, szczegół ważny dla chronologii Listu. Interpretacja alegoryczna bowiem, jako radykalniejsza, występuje dopiero później. Wprawdzie Filon zwykł cytować starszych alegorystów, ale w czasie powstania Listu snadź nie posługiwano się jeszcze alegorystyką. Tego faktu nie uwzględnili ci uczeni, którzy spaźniają znacznie chronologię Ps. Aristeasa.

4. Naród żydowski. Po wykazaniu wzniosłości Zakonu i zakonodawcy żydowskiego należało wyjaśnić różne rzeczy tyczące się żydostwa jako organizmu narodowego. Wszak właściwym celem zarówno Ps. Hekatajosa jak i Ps. Aristeasa jest raczej obrona głosiciela judaizmu niż samego judaizmu.

---

[107]) Do różnicy między alegorią a symboliką por. E. Stein. Alleg. Exegese, wstęp. Por. też moją rozprawę pt. „Hellenistyczny Midrasz" (hebr.) w czasop. „Sne" I, 146 n.

[108]) Podobnie Filon, De spec. leg. IV 106 n.

[109]) ὅτι ζῷα θύομεν ἥμερα, c. Ap. II 137.

[110]) Słowa: ὅτι δεῖ ταῦτα... ἥμερα θυσιάζειν καὶ μηθὲν ἄγριον brzmią jak odpowiedź na ὅτι ζῷα ἥμερα θύομεν. Por. poprzednią uwagę.

[111]) Filon, De spec. leg. I 162 nn.

[112]) Midrasz Koheleth rabba 3, 15: Bóg przyjmuje tylko ofiary ze zwierząt prześladowanych, a odrzuca ofiary ze zwierząt prześladujących, drapieżnych.

Pierwsze pytanie jest, dlaczego pisarze i poeci starożytni nie wspominają Żydów, jeżeli oni naprawdę posiadają tak świetną tradycję kulturalno-religijną. Król Ptolemeusz wyraża przed Demetriosem swoje zdziwienie z powodu tego milczenia (§ 312). Z tym się łączy szereg różnych motywów. To prowadzi nas do kwestii starożytności narodu żydowskiego, która to kwestia stanowiła przedmiot żywej polemiki między Grekami i Żydami, a Józef Flawiusz poświęcił jej znaczną część swojej rozprawy „Przeciw Apionowi o starożytności narodu żydowskiego“ [113]). Przeciwnicy żydostwa twierdzili, że Żydzi nie przyczynili się do postępu kultury, gdyż są narodem barbarzyńskim, niezdolnym do żadnych odkryć, które by ludzkość naprzód posunęły [114]). Na to odpowiadają obrońcy żydostwa, że wiele odkryć zostało dokonanych właśnie przez Żydów. Temu znowu przeczą Grecy, powołując się na „młodość“ narodu żydowskiego, któremu zatem nie można przypisać odkryć pochodzących z zamierzchłej starożytności [115]). Kwestia starożytności łączy się więc z poważnym zagadnieniem: czy i kiedy Żydzi uczestniczyli w ogólnym postępie kultury, a w szczególności w odkryciach, które stały się tej kultury pewną i silną dźwignią.

Dodać należy, że w epoce hellenistycznej zaprzątała głowy różnych autorów kwestia początku wynalazków. Już Theophrastos, uczeń Arystotelesa poświęcił zagadnieniu heurematologicznemu osobne pismo „O wynalazkach“ (*περὶ εὑρημάτων*). Tak więc moment starożytności był szczególnie ważny ze względu na kompleks związanych z nim kwestii [116]). Chcąc zaś udowodnić starożytność kultury żydowskiej, trzeba było uporać się również z pytaniem, dlaczego Żydzi nie są wspominani przez starożytnych autorów.

Na to pytanie odpowiadano rozmaicie. Więc albo mówiono, że nie jest to prawda, jakoby starożytni autorzy nie znali Żydów.

---

[113]) c. Ap. I 58. Słusznie zwraca uwagę Krüger, Philo u. Josephus als Apologeten des Judentums 73, że według poglądu Greków jest historia danego narodu miernikiem jego kultury. Na szacunek zasługuje tylko naród, który ma za sobą długą kulturę.

[114]) W formie przesadnej brzmi ten zarzut: Żydzi są najmniej uzdolnieni ze wszystkich barbarzyńców (*ἀφυεστάτους τῶν βαρβάρων* c. Ap. II 148.

[115]) Prócz tego była starożytność przedmiotem wielkiego poważania u Greków. Zaznacza się to u Ps. Hekataiosa z Abdery. Porównaj słowa Tacyta: hi ritus quoquo modo inducti antiquitate defenduntur. Hist. V, 5. Zob. Bickermann MGWJ 1927, 173.

[116]) c. Ap. I 231. Por. Krüger 73.

Przy tym powoływano się głównie na różne pisma pseudepigraficzne. Tak czynił Ps. Hekatajos, a za nim Józef Flawiusz, ten ostatni już w dobrej wierze. Albo znowu tłumaczono odnośne milczenie autorów greckich tym, że oni kierowali się „zawiścią albo innymi nieczystymi motywami". Tak brzmi główna odpowiedź u J. Flawiusza. Taka odpowiedź nie odpowiadałaby naszemu autorowi, który wszak chciał unikać wszelkich zgrzytów, dążąc do zachowania harmonii między przedstawicielami obu tych światów. Nastroju zgody i wzajemnej życzliwości nie powinny były mącić żadne dysonanse.

Ps. Aristeas wynalazł na powyższe pytanie taką odpowiedź, która mogła wszystkich zadowolić. Otóż Grecy znali pojęcie „świętego milczenia" (*εὐφημεῖν*), co przypomina biblijne „Tobie milczenie jest chwałą". (Ps. 65,2), albo „Cześć Boża — tajenie słowa". (Przyp. Sal. 25,2). Posługując się tym pojęciem można było wszystko wytłumaczyć. Powodem milczenia starożytnych autorów greckich nie było ani lekceważenie żydostwa ani też nienawiść, która mieszka wszak poza obrębem bogów, według słów Platona, lecz właśnie głębokie uszanowanie dla judaizmu. Milczenie może mieć swoje źródło w strachu i lęku, jakie wywołuje każda prawdziwa wielkość, a w naszym wypadku była to wielkość geniuszu Izraela.

Do lęku przed wielkością dołączył się strach przed karą. Autor epistuły umie nawet popierać swoje zdanie „faktami". I tak — opowiada on — historyk Teopomp postaradał zmysły, a tragik Teodektes porażony został ślepotą, gdy lekkomyślnie nadużywali świętej tradycji żydowskiej dla historycznego, względnie dramatycznego opisu w duchu świeckim; odzyskali zaś zdrowie dopiero po głębokiej i szczerej skrusze (§ 314 nn.)[117]. Można wątpić czy te

[117]) Skąd wziął Ps. Ar. te historie? Willrich, Judaica 98 n. sądzi, że one pochodzą od Ps. Hekatajosa. Jest to zupełnie możliwe, bo już prawdziwy Hekatajos u Diodora zna boską inspirację Biblii (*Μωσῆς ἀκούσας τοῦ θεοῦ τάδε λέγει τοῖς Ἰουδαίοις*. Oczywiście, że tu jest tylko sparafrazowany częsty zwrot biblijny, ale sam fakt, że coś takiego znajdowało się u Hekatajosa mógł zachęcić Ps. H., a za nim Ps. Ar. do spotęgowania wiary w inspiracyjny charakter Biblii u autorów pogańskich. Tak powstały te legendy, które Geffcken, Apologeten XIII określa jako „alberne Geschichten von Theopomp und Theodektes". Zdaniem moim Ps. Ar. chciał tylko wykazać na podstawie tych legend, jak głęboka panuje cześć dla Biblii także wśród obcych. Sam nie musiał w to wierzyć, ani chciał innym to wierzenie narzucić; chodzi raczej o psychologiczne uzasadnienie "świętego milczenia" w stosunku do tradycji żydowskiej.

„cuda" z aretalogii hellenist. żyd. przekonały króla Ptolemeusza, ale wyjście z całej tej kwestii było dość szczęśliwe, gdyż zarówno Grecy jak i Żydzi mogli być z tego zadowoleni.

Co do heurematologii, to nasz autor szedł tu własnymi drogami. Już przed Ps. Ar. żyli pseudo-historycy żydowscy, którzy pisali jakąś fikcyjną historię apolegetyczną. Chcąc bronić żydostwa przed greckimi szyderstwami na temat jałowości narodu żydowskiego, ci historycy-apologeci zupełnie się wykoleili. Mam na myśli Eupolemosa, Artapanosa i innych podobnych autorów [118]), u których praojcowie Izraela stali się twórcami wszelkiej ludzkiej kultury. Według Eupolemosa był Mojżesz pierwszym mędrcem i wynalazcą pisma, które dostało się od Żydów do Fenicjan, następnie od nich do Greków. U Artapanosa jest Abraham nauczycielem astronomii [119]), patriarcha Józef reformatorem stosunków społecznych i politycznych w Egipcie. Mojżesz wynalazł architekturę i żeglugę, on był też pierwszym badaczem i filozofem. Egipcjanie u Artapanosa, jak Grecy u Eupolemosa, zawdzięczają całą swoją kulturę wyłącznie Żydom. Żydowski arystotelik, Aristobulos doszedł do wniosku, że wszyscy filozofowie naśladują Mojżesza tak, że całą ich filozofię należy uważać za plagiat [120]). Powtarza to później, choć nieśmiało, Filon z Aleksandrii, a dla Ojców Kościoła jest to już truizmem.

Autor Listu znał niezawodnie ten wynalazek o początkach wynalazków, ale jako człowiek trzeźwy, odznaczający się zmysłem rzeczywistości, uznał zapewne bezpodstawność takich wywodów heurematologicznych. Zresztą jego nie zajmuje, co było dawniej w starożytności, tonącej w pomroce wieków, lecz obchodzi go aktualna teraźniejszość. Autor przedstawia normalne stosunki ekonomiczne i społeczne, panujące w Palestynie (§ 106). W przeciwieństwie do Egiptu, w którym rozwinęło się niepomiernie wielkomiejskie życie w sposób zagrażający równowadze gospodarczej, ma Judea silny stan chłopski, a między wsią i miastem panuje odpowiednia proporcja (§ 113), tak że Judea ma wszelkie warunki rozwoju naturalnego. Judea odpowiada u Ps. Ar. tak pod względem geograficznym jak i gospodarczym różnym teoriom, zwłaszcza

---

[118]) Fragmenty u Freudenthala, Hellenistische Studien 225 nn.

[119]) O astronomicznej wiedzy Abrahama w literaturze hellenistyczno-żydowskiej i talmudycznej por. E. Stein, Philo und der Midrasch (Giessen 1931), str. 28.

[120]) Klemens z Aleksandrii, Stromata V 14, 97.

Platona i Arystotelesa, o idealnej polis [121]). Zamiast jałowych sporów o pierwszych wynalazców operuje Ps. Ar. faktami.

Takim ważnym faktem jest mianowicie zamiłowanie, z jakim Żydzi oddają się uprawie roli (§ 112). Mamy tu znowu motyw apologetyczny. Grecy mianowicie odnosili się z lekceważeniem do pracy fizycznej. Do powiększenia pogardy dla fizycznej pracy przyczynili się Platon i Arystoteles, którzy uważali ją za niegodną wolnego człowieka. Praca fizyczna jest „banalna i niewolnicza" [122]). W przeciwieństwie do poglądu greckiego podnosi np. J. Flawiusz system własnej pracy (*αὐτουργία*, c. Ap. II 234) i zamiłowanie do rękodzieł (*τὸ φίλεργον*), które skarbią Żydom dużo sympatii u obcych (tamże § 283). W szczególności zajmują się Żydzi uprawą ziemi i rękodziełami (I 60; II 294). Że ten motyw apologetyczny jest znacznie starszy od J. Fl., wskazuje właśnie Ps. Ar.

Autorowi to jednak nie wystarcza. Jako hellenista miał on różne potrzeby kulturalne, które naturalnie musiała zaspokoić biedna Judea. A więc w Judei jest wszystko; nie brak też przedmiotów zbytku, służących do uprzyjemniania życia (§ 114). „Ziemia uprawna, kraj stanowi podatny grunt dla handlu, miasto (Jerozolima) jest bogate w dzieła sztuki [123]). W kraju nie brak ludzi, którzy znają dobrze piśmiennictwo narodowe, a zarazem przyswoili sobie znaczne wiadomości z dziedziny literatury greckiej" (§ 121). Ostatnie słowa znamionują typ pozytywnego hellenisty żydowskiego w Palestynie za pierwszych Makkabeuszów i męża stanu. Jakoż w przytoczonych miejscach słyszymy głos trzeźwego polityka, który powołuje się na fakty, wykazując pośrednio gołosłowność twierdzenia, jakoby Żydzi byli narodem barbarzyńskim, kulturalnie bezpłodnym.

Jednakże zdrowe stosunki ekonomiczne, a nawet wysławiana przez autora polytechnia, mająca charakter głównie praktyczny, świadczy tylko o istnieniu cywilizacji, a nie o kulturze duchowej.

---

[121]) Por. Bickermann ZNTW 1930, 294.

[122]) *βάναυσος καὶ ἀνελεύθερος*, Platon Leg. I 644 a. Do ujemnej oceny pracy u Greków por. J. Burckhardt, Griech. Kulturgeschichte II³, 394. Porównanie z judaizmem w mojej rozprawie pt. Judaizm a Hellenizm 46 i „Idea pracy w żydostwie", Mies. Żyd. 1931, 390 n.

[123]) O monumentalnych budowlach w Judei z czasów pierwszych władców makkabejskich zob. De Saulcy, L'art Judaique; J. Klausner, W epoce Drugiej Świątyni (hebr.), 131 n. Wynika z tego, że nie ma przesady w wyrażeniu *πολύτεχνος ἡ πόλις* u Ps. Ar., który znał z autopsji te wspaniałe budowle.

Autor i o tym pomyślał. W epoce hellenistycznej był rozpowszechniony gatunek literacki w formie rozmów biesiadnych (Plutarch, Atenajos). Rozmówcy, tzw. deipnosophistai prowadzą dyskusje na tematy filozoficzne, archeologiczne i t. p., wszystko w stylu lekkim, biesiadnym. Ps. Ar. posługuje się tą formą literacką w ostatniej części Listu. Król Ptolemeusz prowadzi takie rozmowy z tłumaczami Septuaginty. Mędrcy żydowscy mają tu sposobność wykazania swej głębokiej kultury.

Autora naszego, jako męża stanu, zajmują kwestie, tyczące się ustroju państwowego, ideału władcy i życia państwowego w ogóle. To życie, jako też różne formy konstytucji państwowej stanowiły jedną z dziedzin filozofii starożytnej (Platon, Arystoteles). Żydzi hellenistycznymi mało się zajmowali tymi zagadnieniami [124]). Natomiast autor Listu, który według naszego przypuszczenia pełnił funkcje posła żydowskiego na dworze Ptolemeuszów z ramienia państwa żydowskiego, roztrząsa z całą powagą różne problemy z tej dziedziny. To bowiem odpowiada mężowi, dla którego życie polityczne jest stałą areną działania.

Oryginalność czy brak oryginalności w odpowiedziach, jakie mędrcy żydowscy dają królowi na różne pytania, tu nas nie obchodzi [125]). Istotny jest dla nas fakt, że tłumacze okazują dobrą orientację w filozofii, oczywista praktycznej, skąd należałoby wnosić o stanie kulturalnym ówczesnego społeczeństwa żydowskiego w ogóle. Ta filozofia zajmuje się żywotnymi zagadnieniami z dziedziny etyki i religii. Oto niektóre myśli: Prawdziwy kult Boga to nabożna myśl, dlatego znaczenie ofiary zależy od usposobienia i intencji tego, kto składa ofiarę (§ 234)[126]). Bóg jest absolutnym dobrem; jest on wolny od niskich wzruszeń (§ 254). Naśladowanie Boga jest szczytem moralności (§ 188, 210 i in.). Filozofa można poznać po tym, że zawsze postępuje drogą pośrednią, unikając skrajności (*μετριότης, μετριοπάθεια* § 223, 256) i że jest panem swoich afektów (§ 222).

Dużo miejsca poświęcono miłości bliźniego (207 n.). Godzi

[124]) Co do Filona por. É. Herriot, Philon le Juif, str. 302, a zwłaszcza Franz Geiger, Philon als sozialer Denker (Stuttgart 1932) 50 nn.

[125]) Paralele z literatury greckiej do odpowiedzi mędrców żyd. są podobne u Wendlanda w jego krytycznym wydaniu Listu.

[126]) O znaczeniu intencji (כוונה) w literaturze talmudycznej por. E. Stein, Judaizm a Hellenizm 35. Podstawowa rozprawa: H. G. Enelow, Kawwirana, The Struggle for Inwardness in Judaism (Studies in Jewish Lit. issued in honor of Prof. K. Kohler, Berlin 1913), 82—107.

się nadmienić, że złota reguła żydowska, chrześcijańska, a zarazem i grecka „nie czyń drugiemu, co tobie niemiło" znajduje się w naszej epistule w formie pozytywnej t. j., że należy czynić bliźniemu co mu jest miłe. „Podobnie jak nie chcesz, ażeby tobie stało się coś przykrego, lecz chcesz doznać tylko czegoś miłego, w ten sam sposób powinieneś się obchodzić z poddanymi i grzesznikami" (§ 207)[127]. Miłość jest poruszającą siłą (τὸ δυνατὸν) życia religijnego (§ 229). Nie ma miłości Boga bez miłości bliźniego, która winna także obejmować i wroga (§ 227). Na odpowiedzi żydowskich mędrców składają się żydowskie i greckie elementy myślowe, ale tu chodzi przecież tylko o wykazanie wysokiego poziomu kulturalnego przedstawicieli żydostwa, a ten cel zostaje osiągnięty.

Widzieliśmy już jak Ps. Hekatajos walczy skrycie przeciw zarzutowi p o l i t y c z n e j n i e p e w n o ś c i Żydów. Czyni to w ten sposób, że przedstawia życzliwość Ptolemeusza I Sotera dla Żydów; ta objawiła się w jego przyjaznym stosunku do arcykapłana Ezechiela. Oddając nadto żydowskim żołnierzom straż nad różnymi twierdzami, pokazał, że ma do Żydów pełne zaufanie (c. Ap. II 44; Ant. XII, 7). Tę życzliwość dla Żydów Ps. Ar. rozszerza naturalnie i na Ptolemeusza II, który dostał także „swojego" arcykapłana Eleazara. Ani jeden ani drugi nie figuruje na liście arcykapłanów, zachowanej u J. Flawiusza. Opierając się na życzliwym stosunku Ptolemeusza I do Żydów i na fakcie oddania im twierdz (§ 13), domaga się Aristeas od króla Ptolemeusza II zwrócenia wolności żydowskim niewolnikom w Egipcie. Król uznaje słuszność tego żądania (§ 24). Aristeas wtrąca mimochodem, że Żydzi żyli już w Egipcie za panowania Persów, a nawet wcześniej, bo już Faraon Psametych posługiwał się nimi w wyprawie przeciw Etiopii (§ 13)[128].

---

[127]) O ewolucji tej reguły u Greków i Żydów por. J. Bernays, Gesammelte Abh. I, 274 nn. G. Kittel, Die Probleme d. palästinischen Spätjudentums und d. Urchristentums (1926), 1910.

[128]) Co do kwestii, o którego Psametycha (Ps. I czy II) chodzi, por. Bell, Juden u. Griechen, str. 6. Na ogół skłaniają się obecnie uczeni do tego, aby uznać historyczność danych zawartych w Liście, a więc i odnośnie do tego szczegółu. Odkrycia papirologiczne kazały zerwać raz na zawsze z hyperkrytycyzmem Willricha i in. Por. Blau, Papyri u. Talmud in gegenseitiger Beleuchtung (1913), 6. Blau krytykuje słusznie Schürera, który jednym tchem nazywa naszego autora „der fabulierende Aristeas", wspominając jednocześnie, że jego dane zostały potwierdzone przez odkrycia papirologiczne. Schürer, Theol. Literaturzeitung XXXII, 7.

W tym wtrąconym zdaniu pokazuje się wielka zdolność apologetyczna autora, który przechodzi niepostrzeżenie do ofenzywy przeciw Grekom. Bo w jakim celu opowiada Aristeas o Persach i Egipcjanach? Odpowiedź łatwo wyczytać między wierszami. Grecy bowiem, jak później Apion i namiestnik rzymski Flaccus [129]), a już dawniej Ptolemeusz Fyskon, a zwłaszcza Lathyros twierdzili, że Żydzi są obcymi przybyszami i nie mają żadnych podstaw do korzystania z praw obywatelskich [130]). Na to odpowiada Ps. Ar.: Grecy kwestionują prawa żyd. w Aleksandrii [131]); tymczasem Żydzi są prawie że autochtonami tego kraju, gdyż siedzą tu jeszcze z epoki Faraonów, mają więc słuszniejsze podstawy prawne niż Grecy. Wyraźnie nie można było tego powiedzieć, aby nie drażnić helleńskich panów Egiptu, ale tendencja Ps. Ar. jest dość przejrzysta.

List Ps. Aristeasa cechuje powaga, spokój i nastrój prawie że romantyczny. Jest to zgodne z zamiarem autora, który chciał przedstawić Judeę jako kraj wymarzony, w którym panują idealne stosunki. Podczas gdy jedni szukali podobnej utopii w Scytii czy w innym z krajów barbarzyńskich, autor Listu wskazał na Judeę jako na idealną politeię [132]).

Autor Listu mógł sobie jeszcze pozwolić na ten spokojny, pojednawczy ton. Z jednej strony panował w Palestynie długoletni pokój za Jana Hyrkana, a prześladowania Antiocha Epifanesa poszły dawno w niepamięć; z drugiej strony antysemityzm nie był jeszcze w Egipcie silnym ruchem, w literaturze zaś nie przybrał

---

[129]) J. Flawiusz c. Ap. II 83 nn. Filon in Flaccum § 54.

[130]) Do tego wrócimy jeszcze niżej w związku z ks. Sapientia Salomonis. W każdym razie była to sprawa aktualna już w 2 w. przed Chrystusem.

[131]) Tą kwestią zajmuje się także Józef Flawiusz, mimo że był Palestyńczykiem. Z tego więc nie można by wyciągnąć wniosku, że autor Listu nie pochodził z Judei.

[132]) Dobrze to ujął J. Guttmann w hebr. czasop. Hagoren X, 42—59.

[133]) Dla chronologii Listu ważne jest, że nie znajdujemy w nim żadnej wzmianki ani aluzji do p o c h o d z e n i a n a r o d u ż y d o w s k i e g o. U pisarzy antysemickich jak u Lysimachosa, Apiona i in. cytowanych w I ks. c. Ap. J. Flawiusza czytamy bajkę o tym, że Żydzi zostali wypędzeni z Egiptu z powodu trądu. Antysemici chcieli w ten sposób obrócić w niesławę żyd. wspomnienia historyczne, drogie każdemu Żydowi, jak wyjście z Egiptu. J. Flawiusz rozprawia się z tymi niedorzecznymi obiekcjami. Podobnie Midrasz palestyński: „narody świata mówią do Żydów" wy jesteście narodem trędo-

jeszcze stałych form [133]). Pamflety tego rodzaju, co demagogiczne inwektywy Apiona, którego cesarz Tyberiusz ochrzcił mianem „brzdąkadła świata" (cymbalum mundi) nie były jeszcze znane. Podobnie nieznany był cały szereg zarzutów, jakie spotykamy u późniejszych autorów anty - żydowskich.

A jednak decydujące było co innego, mianowicie dyplomatyczna metoda autora. Ps. Ar. gardzi tłumem i dlatego stwarza sobie towarzystwo arystokratyczne, w którym rozprawia się o wszystkim w sposób obiektywny. A jeżeli nie można się pozbyć subiektywizmu i sądzić sine ira et studio, kierują się rozmówcy raczej miłością, studio, aniżeli nienawiścią, ira. Żydzi chwalą tu greckich myścicieli, a Hellenowie mają słowa uznania dla walorów etyki i religii judaizmu.

Jest to ostatnia apologia żydowska tego rodzaju. Dyplomacja Ps. Hekatajosa i Ps. Aristeasa nie zawsze i nie wszystkim mogła odpowiadać. Pojawi się nowy typ apologii, w którym trzeba będzie rozprawiać się otwarcie z przeciwnikiem. Na pograniczu między starym i nowym typem stoi nieznany autor, który przytacza wprawdzie zarzuty przeciwnika zanim na nie odpowiada, ale czyni to w formie ukrytej, pseudepigraficznej, co nie pozwala na zupełną szczerość, a zarazem osłabia wrażenie. Jest nim autor greckich dodatków do biblijnej księgi Esther.

---

watych" (Bereszit rabba rozdz. 88). Por. Bergmann, Jüd. Apologetik 147. Tego wszystkiego nie znał Ps. Ar., a więc List pochodzi z czasu wcześniejszego, niż początek I w. przed Chr., gdyż wtedy te obiekcje były już znane (np. Poseidonios, fragm. 19). Stąd wypływa jeszcze jeden wniosek, a mianowicie, że Manethon 3 w. przed Chr.) nie wspominał ani Mojżesza ani Żydów, a tylko Józef Flawiusz odnosił do Żydów słowa Manethona i zrobił z tego autora antysemitę. To jest także zdanie Willricha, Juden u. Griechen str. 53 i Heinemanna, Pauly-Wissowa RE Suppl. V, 27. Zdanie Heinemanna, że ta bajka rozpowszechniła się w 1 w. przed Chr. także poza Egiptem, jest zarazem poparciem naszego przypuszczenia, iż autor Listu żył za Jana Hyrkana. Wtedy był Poseidonios (140—56) jeszcze młody, a powiastka o wygnaniu trędowatych Żydów z Egiptu nie była jeszcze powszechnie znana. Prawdopodobnie nieznane były też złośliwe wymysły o kulcie osła i mordzie rytualnym w świątyni jerozolimskiej (c. Ap. II 91 nn.), Jakkolwiek możliwe jest, że już Antioch Epifanes był autorem tych oszczerstw, jak twierdzi Józef Flawiusz. Zob. Bickermann MGWJ 1927, 182 n.

III.

GRECKIE ADDITAMENTA DO BIBLIJNEJ KSIĘGI ESTHER

Święto Purim, którego genezę opowiada nam biblijna księga Esther, jest świętem żydowskiej Diaspory. W Diasporze odczuwano zawsze jego aktualność. Haman zwraca się do króla Ahaswera słowami: „Istnieje jeden lud, rozsiany i rozprószony między narodami po wszystkich krajach twojego królestwa, a zakonami swoimi różni się od wszystkich innych narodów, zaś ustaw królewskich oni nie wypełniają, pozostawienie ich w spokoju nie będzie tedy z pożytkiem dla króla. Jeśli więc taka wola twoja, zarządź ich zagładę" (Esther 3,8). Te słowa stale pobrzmiewały po różnych dworach królewskich przez różne wieki. Przeciw Hamanowi występowali znowu różni Mordechaje, którzy stali na straży judaizmu i odpowiadali apologią na inwektywy.

W Diasporze nie było miejsca dla Makkabeuszów. Tu walczono nie mieczem wojownika, lecz piórem apologety, a zamiast zbrojnego czynu mamy obrończe słowo. Jakżeż blade jest święto Purim Mordechaja i Estery w porównaniu ze świętem Chanuka Judy Makkabeusza! Tak to zawsze odczuwano i dlatego nie można się dziwić, że święto Purim, którego początek jest zresztą bardzo mglisty, nigdy nie miało zbyt wielkiego znaczenia ani w Palestynie ani w żydostwie hellenistycznym.

Co się zaś tyczy księgi Esther, to sam fakt, że imię Boże nie jest w niej wymienione ani razu, musiał się przyczynić do tego, iż nie była ona otoczona taką samą czcią, co inne księgi kanoniczne. Jeszcze w późniejszych czasach zaznacza się dość wyraźnie pierwotny, mało poważny charakter święta Purim. Święto, w którym należało się podochocić do utraty świadomości[134]) miało w sobie mało z tej atmosfery wzniosłości i skupienia duchowego, jakie winny cechować uroczystość prawdziwie religijną.

Wobec tego pół-poważnego, pół-komicznego charakteru święta Purim staje się zrozumiałym, że w żydostwie hellenistycznym starano się to święto w jakiś sposób zmodernizować, dostosowując je do aktualnych zagadnień bieżącego dnia.

Ta tendencja do aktualizacji znajduje pełny wyraz w helleni-

[134]) Talmud bab. Megilla 7 b. O wybrykach purimowej wesołości w średnich wiekach por. I. Abrahams, Jewish Life in the Middle Ages 33, 26. Stąd droga prosta do dzisiejszego karnawału purimowego w Tel-Awiw, zw. Ad-lajada (= do utraty świadomości).

styczno-żydowskich Additamentach do ks. Esther w Septuagincie. Spośród sześciu dodatków, które dostały się do tekstu Septuaginty do ks. Esther, wchodzą dla nas w rachubę tylko dodatki B (w LXX po 2,13) i E (w LXX po 8,12). Wersety 2,13 i 8,8 wywołały te dodatki, treścią których jest rzekoma reprodukcja edyktów króla Artakserksesa — tak bowiem tłumaczy LXX hebr. אחשורוש —, tyczących się Żydów. Pierwszy edykt zawiera nakaz wytępienia Żydów na podstawie oskarżenia Hamana, drugi edykt zaś jest odwołaniem pierwszego, przy czym stwierdza się bezpodstawność wspomnianego oskarżenia.

Obydwa edykty są utrzymane w stylu hellenistycznym, dokładniej: w ptolemejskim stylu kancelaryjnym [135]). Pod tym względem przypominają one List Pseudo-Aristeasa, który był również dobrym znawcą ptolemejskiego biurokratyzmu. Ponadto odznaczają się Additamenta B i E klasyczną periodologią, bogactwem wyrażenia i sztuką retoryczną. Nie ulega zatem wątpliwości, że w przeciwieństwie do innych dodatków, a w szczególności do modlitwy Mordechaja i Estery (dod. C), mamy tu przed sobą oryginał grecki, a nie przekład z hebrajskiego. Hellenistyczny Egipt, najprawdopodobniej Aleksandria, jest więc kolebką tych Additamentów do ks. Esther, a język grecki należy uważać za język oryginału. Będziemy więc mówić o dodatkach B i E wprost jako o greckich Additamentach.

---

[135]) B. Jacob, Das Buch Esther bei den LXX, Zeitschrift f. d. alttest. Wissenschaft X (1890), 28 n. To, co Jacob stwierdza w stosunku do tekstu Septuaginty, odnosi się również do Additamentów.

POZWOLIĆ MÓWIĆ PRAWDZIE HISTORYCZNEJ!

napisał
NIKITA DUMKA

Pisząc artykuł pod powyższym, dosyć dziwnym tytułem, nie mamy wcale zamiaru reformowania czy też obalania historii, jej pewników i ostatnich, a raczej może przedostatnich wyników. Celem naszym jest wskazanie pewnych nieprawidłowych i mylnie pojmowanych wypadków i zdarzeń w historii, które znajdujemy częstokroć nawet w najlepszych dziełach naukowych. Przewartościowanie — „odbrązowanie" historii w wielu wypadkach uwypukli fakty w istotnym ich świetle, przedstawi je w całkiem innym rozumieniu, nie zaś tak, jak je dotychczas pojmowaliśmy. Jest to konieczne zwłaszcza w dzisiejszej dobie kolosalnego rozwoju nauk w każdej dziedzinie, nie wyłączając historii starożytnej. Rzecz jasna, że ani śmiemy kusić się o wyczerpanie całego materiału; wskażemy tylko na niektóre ważniejsze fakty, najwięcej znane i jako „niezbite" pewniki historyczne kanonicznie uznawane.

Starożytny Wschód, jakkolwiek bardzo ciekawy i interesujący, pominiemy, ponieważ jest zbytnio od nas oddalony i terytorialnie i czasowo. Również pominiemy dzieje greckie, mimo że są tak mocno interesujące i nęcące. O samej historiografii greckiej możemy na ogół wyrazić się dodatnio i z uznaniem, gdyż zawsze starała się podejść jak najbliżej do prawdy.

Inaczej za to przedstawia się sprawa z historiografią rzymską. Cała prawie historiografia rzymska nawet w najlepszych swych postaciach jest — z wyjątkiem może obrazu ustroju ściśle wewnętrznego, administracyjnego — wybitnie tendencyjna, a nierzadko wprost umyślnie fałszowana, zwłaszcza w tych wypadkach, gdzie ręce Rzymian niezbyt były czyste. Ogólne sądy, że historycy rzymscy z małymi tylko wyjątkami mogą wszyscy pochlubić się miłością prawdy i że nie kalali pióra swego fałszem, nie mają uzasadnienia. Stąd też ogół dziejów rzymskich, przede wszystkim politycznych — a o te głównie nam tutaj chodzi — nie jest nam znany należycie. Historię rzymską znamy jedynie ze źródeł rzymskich (wchodzą tutaj i greckie), którym nie bardzo zależało na prawdzie historycznej. Najnowsza krytyka historyczna będzie musiała włożyć bardzo dużo trudów dla obalenia starych „bożków" historycznych w historii rzymskiej i wykazania, ile jest w nich prawdy historycznej a ile fałszu. Kiedy to się stanie, wtedy dopiero będzie można po-

wiedzieć, że historię Rzymu przynajmniej jako tako znamy. Tutaj podamy kilka przykładów, w których znane nam wiadomości z historii rzymskiej możemy w pełni, o ile nie odrzucić, to całkiem słusznie zakwestionować.

Przez dwa pierwsze stulecia istnienia rzeczypospolitej rzymskiej wije się, jak nić czerwona, walka plebejuszów z patrycjuszami o pełne równouprawnienie i o dostęp do wszystkich magistratur. Rozpatrując bliżej to zagadnienie, musimy przyjść do przekonania, że w przebiegu tej walki tkwi jakieś wielkie nieporozumienie w historiografii rzymskiej. Nie jestem w stanie na razie wytłumaczyć tego nieporozumienia. Fakt bowiem bardzo ciekawy rzuca się w oczy, a mianowicie, że gdy patrycjusze w obronie swego uprzywilejowanego stanowiska nie wahają się uciekać do morderstw, skrytobójstw, w ogóle wszystkich środków z prawem kolidujących, to plebejusze przez całe dwa stulecia nie wychodzą nigdy poza granice prawne i walczą o swe równouprawnienie zawsze tylko w ramach leges. Jest to fakt bardzo ciekawy, który wyraźnie wskazuje, że tutaj w historiografii rzymskiej jest coś nie w porządku. Przyszłość zapewne wykaże, co niehistorycznego tkwi w tym ciekawym procesie historycznym i na jakich fałszywych przesłankach pobudowano cały opis tej słynnej walki plebejuszów z patrycjuszami.

Innym, może najbardziej interesującym, a równocześnie jakże zagmatwanym i niejasnym zagadnieniem w historii rzymskiej, jest sprawa wojen punickich, zwłaszcza drugiej z jej główną osobistością Hannibalem. Historiografia rzymska, a za nią dzisiejsza, nie grzeszy tutaj poczuciem prawdy. Jakie było zawsze postępowanie Rzymu względem Kartaginy i innych narodów, widać chociażby z samego Liwiusza (XXI 1, 5), który pisząc o wypadkach po pierwszej wojnie punickiej powiada, że „Sardiniam inter motum Africae *fraude Romanorum* stipendio etiam insuper imposito interceptam. Takie było zawsze postępowanie Rzymian względem wszystkich sąsiadów, u Rzymian linią przewodnią była zawsze *fraus*, i gdy tę okoliczność będziemy mieli na oku, historia Rzymu w całkiem innym świetle nam się okaże. Liwiusz tylko potwierdza słowa już niegdyś wypowiedziane przez Polibiusza (VII 28, 1—2). Cała polityka rzymska była względem wszystkich narodów machiawelską (Polyb. XXXII 2, 6; XXXI 18, 2), bezwzględną, krwawą i może właśnie dzięki takiej polityce Rzym runął przywalony własną wielkością, by już nigdy nie powstać w dawnej potędze.

Jest rzeczą znaną, że winę za wojnę czy za jakieś inne wielkie

nieszczęścia ponosi zawsze strona pokonana. Ten sąd całkiem fałszywy, lecz ogólnie przyjęty, da się w pełni zastosować do Hannibala. Historiografia starożytna głównie rzymska, wyrządziła największemu mężowi starożytności straszliwą krzywdę, a zdanie jej do dzisiaj powtarza prawie bezkrytycznie cała historiografia nowożytna. (Bardzo pięknie wypowiedział to B. Biliński [Hannibal, Lwów, Biblioteka Filomaty 1935, str. 12] w takich słowach: „Zachowana historia, stojąca po stronie rzymskiej, nastrojona wybitnie antikartagińsko, obciążyła winą Hannibala, wyrządzając mu wiekową krzywdę i piętnując go jako burzyciela pokoju, depczącego zuchwale wszelkie układy w zaślepieniu szału wojennego. Tymczasem w rzeczywistości nie on, ale sami Rzymianie byli prowokatorami, on zaś był tylko obrońcą praw swojej ojczyzny"). Zaledwie kilku historyków starożytnych — przeważnie Greków, a między nimi Polybiusz z Megalopolis (II. w. pd. Chr.) starają się zachować względem Hannibala jaką taką bezstronność i sprawiedliwość. Dzieło jednak Polibiusza zachowało się tylko częściowo, a znowuż o samej polityce Rzymu i Kartaginy mógł się on poinformować w głównej mierze tylko od Rzymian, zwłaszcza od Scypionów, zwycięzców Kartaginy a jego protektorów, równocześnie zaś nieprzejednanych wrogów Hannibala. Od nich prawdy o Hannibalu Polibiusz nie mógł się dowiedzieć. Jeżeli mimo to starał się dociec prawdy, to kierowało nim poczucie sumienności historycznej. Tylko że Polibiusz przejęty fałszywym podziwem dla wielkości Rzymu, widział w nim posłannictwo bogów celem skupienia wszystkich narodów pod jedną żelazną ręką jako pognój dla dumnego Rzymianina, a to już samo zaciemniało mu prawdziwy pogląd na rozwój wypadków dziejowych. Trzeba jednak przyznać słuszność Polibiuszowi, że stara się oddać pełną sprawiedliwość Hannibalowi i nie waha się wytknąć Rzymianom tego, co zasługiwało na potępienie, np. podkreślić, że po 1-szej wojnie punickiej zabrali Kartagińczykom zdradą i podstępem Sardynię (III 28, 1—2). Nie brak nawet dowodów, że pod koniec życia swego Polibiusz patrząc na postępowanie Rzymu, zwątpił o dziejowym posłannictwie jego i o przyszłym szczęściu Grecji i wszystkich w ogóle narodów pod rządami Rzymian (Witkowski, Historiografia grecka III, 164). Także i Diodor z Sycylii, historyk poważny i wiarogodny, nie waha się mówić o Hannibalu prawie że z uwielbieniem.

To są tylko nieliczne wyjątki, gdyż biorąc ogólnie, dla historiografii rzymskiej Hannibal jest wcieleniem wszelkiego zła, a niektórzy

z historyków robią z niego wprost potwora. Cała, zwłaszcza młodsza annalistyka rzymska, jak to widzimy z Liwiusza („perfidia plus quam Punica", XXI 4, 9) i innych, a także znacznie później po grecku piszący Appian, jest względem Hannibala — z drobnymi wyjątkami — całkiem jednotsronna, o ile już nie całkiem fałszywa. Ta annalistyka nie waha się przypisywać rodzinie Barkasów — pomijając cele egoistyczne — nawet całkiem niskich i podłych, czego nigdy nie było. Źródeł kartagińskich nie mamy, aby został spełniony postulat „audiatur et altera pars", i napewno ich mieć nie będziemy. Rzym już postarał się o to, by nikt ze strony przeciwnej nie przemówił. Nigdy nie brakło obrońców Hannibala wśród nowożytnych uczonych (Por. ostatnio M. Piotrowicz, Kwart. klas. 1933, VII 1, str. 18—19), ale większość z nich wierząc święcie źródłom rzymskim, potępia go bezapelacyjnie. Najbardziej wystąpił przeciw Hannibalowi Beloch, który wprost odmówił mu wszelkich zdolności tak wojskowych, jak i politycznych, oraz uznał go za głównego sprawcę upadku Kartaginy. Sąd jednak Belocha o Hannibalu jest tak samo całkiem fałszywy, jak fałszywym jest jego sąd o Aleksandrze Wielkim. Dziwić się jednak trzeba, że ten, skądinąd wprost doskonały i aż do przesady krytyczny historyk, całkiem nie zrozumiał Hannibala. Wszystkim innym krytykom działalności wojennej i politycznej Hannibala może odpowiedzieć Napoleon I, który wprost z podziwem wyraża się o Hannibalu. Błędne są też całkiem sądy, jakoby katastrofą dla Hannibala było to, że nie znał Kartaginy, gdyż mając zaledwie dziewięć lat, ją opuścił. Jest to zarzut zupełnie naiwny tak, że nie ma potrzeby nad nim się zastanawiać.

A jednak jakżeż pięknie na tle historii zarysowuje się postać Hannibala! Możemy kochać lub nienawidzieć Kartaginę, rzecz obojętna. Ale chcąc zrozumieć Hannibala i całą jego działalność, musimy oddać głos prawdzie. Bo Hannibala podnosi ponad wszystkich mężów stanu i wodzów świata *etyczna strona* jego osoby. Co tylko robił, nie robił tego w celach własnych, czysto egoistycznych, ale dla dobra całego narodu, nad którego przyszłością czarne chmury zawisły. Sam z ogniem w sercu, oddany jednemu celowi, on sam jeden podjął walkę za losy narodu swojego i tę walkę bez żadnych wahań, przerw i załamań prowadził aż do końca. Hannibal nie chciał niczego dla siebie, on był naprawdę patriotą, dla którego ojczyzna była wszystkim, której rozkazy uznawał zawsze za święte i dla której nie wahał się życia ofiarować. I w tym właśnie kryje się wielkość Hannibala, która wywiera tak dziwny urok na każdego,

kto naprawdę zbliży się do niego, i tutaj tkwi sedno jego tragedii życiowej. Bo Hannibal, to najgłębszy polityk i wódz wszystkich dziejów, mąż, który złączył w sobie oględność z przedsiębiorczością, wróg nieubłagany Rzymu, do którego żywił nienawiść tak wielką, jak wielkim było jego poświęcenie dla własnej ojczyzny. Hannibala dotychczas ogromna większość świata naukowego i politycznego nie rozumie, czy może nie chce rozumieć i sądzi o nim zupełnie fałszywie. Doskonałą odprawę wszelkim zakusom na poniżanie i fałszowanie działalności Hannibala dał Edmund Groag w świetnym dziele pt. „Hannibal als Politiker" Wien 1929, dokąd ciekawych odsyłamy. Przyjdzie czas, że historia w pełni zrehabilituje Hannibala, tak, jak sami Rzymianie w czasach późniejszych rehabilitują go i uznają go za największego wodza. W niespełna 300 lat po śmierci Hannibala stawiają mu w Rzymie na pierwszych placach publicznych posągi. Nie potrzebujemy chyba mówić o imperatorze Septimiusie Severusie (193—211 po Chr.), który wzniósł wielkiemu Kartagińczykowi wspaniały grobowiec z białego marmuru w Libyssie Bityńskiej.

Pomijamy sprawę Grakchów i pierwszych początków wojen domowych, powstałych na tle ekonomiczno-politycznym, a zatrzymamy się nieco nad Pompejuszem Wielkim, którego postać w historii została zdyskredytowana na rzecz jego wielkiego rywala Cezara, podobnie jak to się później stało z Antoniuszem na rzecz Augusta. W ostatnich czasach podjął się obrony Pompejusza jeden z największych historyków doby współczesnej, Edward Meyer w słynnym dziele pt. „Caesars Monarchie und das Prinzipat des Pompejus", 3. Auflage, Stuttgart-Berlin 1922. W dziele tym (str. 3) pisze Ed. Meyer owe słynne słowa: „Dem Besiegten gerecht zu werden, ist eine der schwierigsten Aufgaben, die dem Historiker gestellt sind. Das hat in einem Maße, wie wenig andre, Pompeius erfahren; kaum je ist sein Bild als Staatsmann und Feldherr richtig gezeichnet worden. Mommsen hat eine glänzende Charakteristik von ihm entworfen, die niemand ohne hohen ästhetischen Genuß lesen wird; aber zutreffend ist sie keineswegs. Allerdings war Pompeius Magnus nicht weniger als eine große Persönlichkeit". Są to słowa, o których powinien pamiętać zawsze każdy historyk, przystępujący do kreślenia sylwetki jakiejś postaci historycznej, która w walce uległa. Każdy przyzna, że Pompejusz popełnił niemało grzechów politycznych; ale żeby znowu nie miał żadnych zdolności wojskowych i nie był świetnym, o ile już nie genialnym wodzem, to z tym w żaden sposób zgo

dzić się nie podobna. Aż do samej bitwy pod Pharsalos nikt Pompejuszowi nie zdoła zarzucić jakiejś nieumiejętności w sztuce wojennej. A już całkiem mylnie ogół historyków ujmuje cele historyczne, do których Pompejusz dążył. Nie rozumiejąc dążeń politycznych Pompejusza, nie jesteśmy w stanie zrozumieć ducha epoki, w której on działał, a stąd nie możemy zrozumieć prawdziwej historii ostatnich dziesiątków lat konającej rzeczypospolitej rzymskiej. Dopiero najnowsza historiografia zaczyna przeprowadzać całkowitą rewizję poglądów Mommsena na Pompejusza i stara się przedstawić działalność tego męża stanu i wodza na tle epoki taką, jaką ona w rzeczywistości była. Bo postać Pompejusza tak bardzo domaga się „odbrązowania".

Jakież były polityczne plany Pompejusza? Przede wszystkim wcale nie miał on zamiaru obalać republiki, jakkolwiek mógł tego kilkakrotnie dokonać, chociażby w r. 70 czy 62 pd. Chr. i stanąć u steru Rzymu jako nieograniczony monarcha-dyktator na czele oddanej sobie armii. Również walka Pompejusza z Cezarem, to nie była walka dwóch pretendentów do władzy królewskiej; raczej była to walka władzy absolutnej w osobie Cezara z jednej strony, oraz Pompejusza jako princepsa, męża zaufania senatu z drugiej strony. Toteż słusznym jest zdanie Ed. Meyera (op. c. 4), że właściwym założycielem pryncypatu rzymskiego, na stałe przez Augusta utrwalonego, był nie Cezar lecz Pompejusz. I w tym to właśnie punkcie Pompejusz grubo przerasta rywala swego Cezara i to właśnie nadaje jego dążnościom ogólno-historyczne znaczenie. Takie postawienie kwestii zmienia całkowicie postać rzeczy. Dożywotnia dyktatura Cezara, absolutne jedynowładztwo z pominięciem senatu, było jeszcze nie na czasie; toteż Cezar musiał upaść. Za mało jeszcze polało się krwi italskiej, za mało jeszcze wyniszczono i wyssano Italię, by już mogło powstać trwałe jedynowładztwo. To przyszło dopiero za Augusta, kiedy Italia nie była już w stanie żadnego sprzeciwu uczynić (po bitwie pod Actium).

Słynnym i powszechnie jest znanym spisek Katyliny w 65, a zwłaszcza 63 r. pd. Chr. Tło i jednego i drugiego spisku jest dotychczas całkiem fałszywie pojmowane. Katylinę uważa się za straszliwego potwora a Cicerona znowu za ideał i wcielenie wszystkich cnót obywatelskich. Zwykle powiada się, że jak w jednym, tak i w drugim spisku celem Katyliny i jego stronników był całkowity przewrót polityczny, wymordowanie konsulów i najznakomitszych senatorów. Zapomina się jednak o tym, że sprzysiężenie nie było

czymś oderwanym od gruntu, że cele jego wcale nie były niskie, że było ono następstwem kryzysu socjalno-ekonomicznego, wyrosłego na tle stosunków ówczesnych i że wielkie masy ludności pokładały nadzieje swoje w Katylinie i jego współtowarzyszach. Nie podkreśla się również należycie, że cały ten spisek był kierowany bardzo sprytnie ręką Cezara i Krassusa, aby nadszczerbić, albo nawet i złamać przewagę powracającego z Azji na czele oddanej sobie armii Pompejusza, stąd też staje się zrozumiałą słynna mowa Cezara w obronie uwięzionych spiskowców, która omal że nie pogrzebała wszystkich planów Cicerona. Zapomina się o tym, że spisek miał na celu zmniejszenie wpływów przemożnej arystokracji rzymskiej, skupionej w senacie. Stąd też zręczne podsunięcie Cicerona na obrońcę interesów kliki senackiej i nadanie mu władzy konsularnej. Żaden bowiem senator nie odważyłby się wystąpić przeciwko Katylinie, gdyż każdy z nich miał na sumieniu co najmniej tyle grzechów, ile ich stawiano — w lwiej części gołosłownie — Katylinie. Cicero odegrał w procesie Katyliny rolę decydującą, przeżył chwile najwyższego wzrostu swej kariery politycznej, a zarazem wykopał sobie grób, w którym legł w dwadzieścia lat później, zamordowany przez swoich przeciwników politycznych. Kardynalne błędy polityczne, popełnione w dniach listopadowych r. 63 pd. Chr. wyrzuciły od razu Cicerona z torów centralnego punktu polityki, którym nigdy już się nie stał, chociaż tego tak gorąco pragnął. Ludzie, jeśli nie genialni, to w każdym razie wysoce utalentowani, usunęli od razu na bok polityka-miernotę. Cezar nigdy nie przebaczył Ciceronowi jego występów przeciw sobie, jakkolwiek oszczędził go przy życiu. Cezar ignorował Cicerona, a ignorowanie było chyba bardziej bolesnym dla Cicerona aniżeli śmierć. Cicero zaś w głębi duszy nienawidził Cezara, lecz krył tę nienawiść głęboko w sercu, gdyż drżał przed wszechpotężnym dyktatorem.

Cicero nawet nie wyczuwał, jak wpadł w sidła kliki senackiej, która wysunęła go dla obrony interesów swoich, żeby w ten sposób ukryć się poza jego plecami przed coraz bardziej wzrastającą przewagą Cezara i Krassusa, zdecydowanych wrogów senatu. Senatorowie (niejeden wspólnik jeszcze Sulli) widzieli doskonale, w jaką najczulszą strunę Ciecerona uderzyć. Przede wszystkim senat wiedział dobrze, co za człowieka ma w osobie Cicerona. Senatorowie rozumieli, że ten człowiek, pochodzący ze stanu rycerskiego, z którego rodziny nikt jeszcze nie sprawował wyższych urzędów państwowych,

marzy tylko o krześle kurulnym, a zdobywszy je z rąk ludzi, którzy, jakkolwiek dawali mu zaszczyty i tytuły, w głębi serca pogardzali nim, zrobi dla nich wszystko. I nie pomylili się, że Cicero odegra doskonale podsuniętą mu rolę murzyna, że wcale nie zorientuje się w tym wszystkim, o co większości senatu chodziło. Jakżeż musiało pochlebiać to próżności Cicerona, że on staje w obronie rzekomych „patres optimi". Wszystkie cztery mowy Cicerona, wypowiedziane przeciw Katylinie, tchną jakąś nienaturalnością, napuszystością; z poza patosu i słownych elukubracji przeziera na każdym kroku pustka, brak twardych argumentów, wszędzie same domysły, wszędzie tylko „comperisse". (Szereg uwag krytycznych do pierwszej Katylinarki Cicerona wypowiedział niedawno Albert Rabe w rozprawce „Die Senatssitzung am 8. November des Jahres 63 v. Chr. und die Entstehung der ersten catilinarischen Rede Ciceros", Klio XXII, 1930, s. 74—78).

Kim był Katylina? Zaznaczymy krótko, że prawdziwy Katylina, to całkiem inny Katylina, aniżeli ten, którego wyobrażamy sobie na podstawie tego, co o nim w historii czytamy. Bo sądy nasze o Katylinie opieramy w głównej mierze tylko na Ciceronie i Sallustiuszu. Nie wchodząc w argumenty powiemy, że wszystko, co mówi Cicero o Katylinie, jest albo całkowitym fałszem, albo rażącą tendencją, a dzieło Sallustiusza nie jest to źródło historyczne w ścisłym tego słowa znaczeniu, lecz jest to raczej powieść historyczna, jak to słusznie podkreślił prof. Popławski w świeżo wydanym dziele pt. „Polityczna publicystyka w dobie Cezara i Augusta", Lublin 1935, str. 94/95; jest to powieść historyczna o pewnych z góry obranych tendencjach. Nikt nie zamierza bronić Katyliny, ale też nikt nie śmie wierzyć bezkrytycznie słowom Cicerona czy też nawet Sallustiusza. Postać Katyliny domaga się pełnego odbrązowania, na co nie tutaj miejsce.

Idąc dalej pominiemy walkę Cezara z Pompejuszem, jakkolwiek niejedno dałoby się tam skorygować i w świetle prawdziwym przedstawić. Zato powiemy ogólnie, że „Commentarii de bello Gallico" Cezara są tak tendencyjne i jednostronne, że nawet niezbyt krytyczny czytelnik to dokładnie wyczuje. To dzieło Cezara jest właściwie sprawozdaniem z działalności w Galii, napisane przez ustępującego namiestnika prowincji, w którym według prastarego zwyczaju rzymskiego wolno było chwalić siebie samego i niejedną rzecz w fałszywym świetle przedstawić. Nic też dziwnego, że poza etnograficz-

nymi opisami wiarogodność relacji Cezara jest bardzo wątpliwa. W „Commentarii de bello Gallico" Cezara mamy rażący dowód imperializmu rzymskiego.

Dłużej nieco zatrzymamy się nad Antoniuszem, Oktawianem i Kleopatrą. Wprzód jednak zaznaczymy, iż jest rzeczą ogólnie w historii przyjętą, że słynne wywłaszczenie miast i wsi italskich, w którym utracił posiadłości swoje i Wergiliusz, dotyczyło wszystkich legionów, co brały udział w bitwie pod Philippi. Nam jednak wydaje się, że sprawa inaczej wyglądała. Dokładna analiza owych czasów wskazuje raczej na to, że działy ziemi dotyczyły jedynie weteranów Cezara, którzy przebyli z nim kampanię w Gallii i brali udział w pierwszych walkach z Pompejuszem. A tych — musimy się zgodzić — musiało być już niezbyt dużo. Byłby to zatem dalszy punkt w historii tych czasów, wymagający skorygowania. Działy ziemi objęły tylko starą „wojnę" — „gravis annis miles multo iam fractus membra labore", jakto się pięknie Horatius wyraża (Serm. I 1, ww. 4—5). Ówczesne straszliwe położenie w całym państwie rzymskim rozumiał, zdaniem naszym, jedynie Antoniusz, któremu cała starożytność a za nią i teraźniejszość stawia ten ciężki zarzut, że po bitwie pod Philippi w 42 r. pd. Chr. stracił całkowicie głowę dla królowej egipskiej Kleopatry. Potępiając Antoniusza wszyscy historycy nie znajdują wprost słów oburzenia, a nawet pogardy dla niego, natomiast pod niebiosa wychwalają Oktawiana - Augusta jako zbawcę Rzymu i kontynuatora planów Cezara; zapominają jednak zupełnie o tym, że spadkobiercą planów Cezara był właściwie nie August, lecz Antoniusz, który w dniu 15 marca 44 r. pd. Chr przejął wszystkie plany jego i tak, jak Cezar po dokładnej rozwadze przyszedł do przekonania, że ratunek państwa rzymskiego z chaosu leży tylko w przeprowadzeniu zwycięskiej wojny z Partami, gdyż dzięki łupom można będzie stać się panem położenia.

Cały do niebywałych rozmiarów przez historyków starożytnych, a za nimi i nowożytnych rozdymany romans Antoniusza z Kleopatrą, jest tylko wielką fantazją, mogącą być doskonałym materiałem dla poety i powieściopisarza, nigdy jednak dla prawdziwego historyka. Antoniuszowi zarzuca się — ad maiorem Augusti gloriam — takie pomyłki i błędy, których on nigdy nie popełnił, i nie wiadomo czy nawet śnił kiedyś o nich. Wszystkie źródła, dotyczące sprawy Antoniusza i Kleopatry oraz ich stosunku do Oktawiana dążą do zdyskredytowania przeciwnika a wywyższenia siebie i podtrzymania ducha wojennego u swoich. Nie znamy przecież ani jednego

źródła ze strony Antoniusza (a jego stronnicy na pewno opisywali także czasy ówczesne). Już ten sam fakt podkopuje całkowicie wiarogodność zachowanych do dzisiaj oficjalnych źródeł rzymskich. Pokonany przeciwnik ponosi zawsze winę każdej przegranej. Całą sprawę Antoniusza, Kleopatry i Oktawiana najlepiej określa znane przysłowie rosyjskie: „Pabieditieli nie atwieczajut" — zwycięzcy nie odpowiadają. Tutaj w całej pełni sprawdzają się sarkastyczne słowa Fryderyka Wielkiego, że „Pan Bóg trzyma zawsze z silniejszymi batalionami".

Historycy nie mogą przebaczyć Antoniuszowi rzekomej jego obojętności, z jaką pozostawił własnym siłom Perugię. Wszyscy są przekonania, że gdyby Antoniusz był wtedy pośpieszył ze Wschodu do Italii i stanął na czele armii, to bez większych wysiłków mógłby był pokonać Oktawiana (Por. Seeck Otto, Kaiser Augustus, Bielefeld-Leipzig, 1902, str. 69). Spotkanie zaś czterdziestoletniego Antoniusza z Kleopatrą w Tarsos 41 r. pd. Chr. wyolbrzymiają ci historycy do niebywałych rozmiarów jako niesłychany dotąd jeszcze romans, którego ciąg dalszy miał trwać bez przerwy w Aleksandrii, a którego chwile upojenia i rozkoszy przeżywając Antoniusz zapomniał całkowicie o sprawach politycznych i o wielkich zadaniach swoich. I tak miało to trwać przez całych lat dwanaście aż do samej śmierci Antoniusza. Nie jest w żadnym razie udowodnionym, że to właśnie Antoniusz dał rozkaz Kleopatrze stawić się w Tarsos celem usprawiedliwienia nieprzychylnego stanowiska względem triumwirów w ich walce z republikanami, a raczej jest daleko prawdopodobniejszym, że Kleopatra udała się do Antoniusza za namową jego przyjaciół. Tak przynajmniej twierdzą niektóre źródła. Prawdą jest, że Kleopatra przybyła do Tarsos z świetnym orszakiem tak fantastycznie wyolbrzymionym w opisach autorów starożytnych, prawdą jest, że tam uzyskała przebaczenie od Antoniusza, a nawet obietnicę poparcia jej niepewnego stanowiska w samym Egipcie na tronie, prawdą jest, że Antoniusz zgodził się spędzić zimę 41/40 r. w Aleksandrii, ale prawdą jest też, że Antoniusz będąc w Aleksandrii wcale nie stracił z oczu swych daleko idących planów politycznych i nie dał się usidlać całkowicie Kleopatrze, oraz nie oddał się jedynie zabawom i rozkoszom przy boku pięknej królowej egipskiej. Że tak było, nie inaczej, o tym świadczy rozwój wypadków w latach następnych.

Czemu jednak nie pośpieszył Antoniusz do Italii i nie podał ręki stronnikom swoim w Perugii i czemu zostawił ich na pastwę

losu ? Musimy zauważyć, że oblężenie Perugii rozpoczęło się jesienią 41 r. pd. Chr. w tym czasie, kiedy to cały ruch na morzu Śródziemnym z powodu wiatrów i burz ustaje. Antoniusz zatem wprost fizycznie nie mógł przybyć z pomocą swoim stronnikom. Z drugiej zaś strony Antoniusz wcale nie mógł się zgodzić z niedorzeczną polityką brata swego oraz żony swojej Fulvii, którzy nie mogli zrozumieć, że właśnie legiony są obecnie wszystkim. Pewnie, że Antoniusz strawił w Aleksandrii w zimie 41/40 r. niemało dni na zabawy, jednak z drugiej strony nie brak dowodów, że w tym czasie poświęcił on sporo czasu na załatwienie najważniejszych spraw politycznych. Słowem, nawet wśród zabaw i rozkoszy — jak to starożytny, a za nim i świat nowożytny opisuje — Antoniusz ani na chwilkę nie wypuszczał z rąk swoich steru polityki. Kleopatra natomiast, jeżeli zaprosiła Antoniusza do Aleksandrii, to wcale nie w celu zrobienia z niego swego kochanka czy czegoś podobnego, lecz aby ratować własne stanowisko w Egipcie, chciała mu ze swej strony zaproponować małżeństwo, jakie niegdyś zaproponowała już była Cezarowi, a nawet w tej sprawie jeździła aż do Rzymu. A stanowisko Kleopatry na tronie egipskim wcale nie było mocne, skoro wielka część społeczeństwa, zwłaszcza arystokracji, żywiła do niej głęboką niechęć. Kleopatra usiłowała wszelkimi sposobami nakłonić i przeciągnąć Antoniusza dla celów swoich, lecz to wcale jeszcze nie dowodzi, by tylko ona chciała małżeństwa. Małżeństwo leżało również i w planach Antoniusza. I jeżeli później doszło między nimi do zawarcia małżeństwa, to był to nadzwyczaj mądrze przemyślany krok i z jednej i z drugiej strony. Przez małżeństwo z Antoniuszem, mającym siłę w rzymskich legionach i zrobienie go królem Egiptu, Kleopatra wzmacniała zachwiane stanowisko swoje w Egipcie i ratowała własną ojczyznę przed zaborczością Rzymu a znowuż Antoniusz żeniąc się z Kleopatrą zdobywał nieodzowne środki materialne na wyprawę przeciw Partom, bez których nawet nie mógł marzyć o wojnie na Wschodzie dla wzmocnienia swego stanowiska w Italii i dla całkowitego przyćmienia coraz bardziej wzrastającego wpływu Oktawiana (Por. G. Ferrero, Größe und Niedergang Roms, Bd. IV, 1909, str. 1 nn.).

Tak zatem małżeństwo Antoniusza z Kleopatrą, to żaden romans czy uczucie czysto idealne, lecz to najzwyklejszy, na zimno obliczony rachunek polityczny dwu stron dla przeprowadzenia wspólnymi siłami swych zamierzonych celów. Po prostu: Kleopatrze trzeba było legionów Antoniusza, Antoniuszowi zaś pieniędzy Kleo-

patry. To jest rozwiązanie całej zagadki: Kleopatra-Antoniusz. Pod takim kątem na pewno niejedna rzecz nabierze całkiem innego oświetlenia i niejedną zagadkę się zrozumie. Jasnym jest, że taki projekt Antoniusza, jak małżeństwo jego z Kleopatrą, miał bardzo wiele słabych stron, które tu z braku miejsca pomijamy, jednak nikt nie zaprzeczy, żeby to nie był plan wprost nadzwyczajny. Antoniusz nie był tak lichym politykiem, jak tego chce oficjalna historiografia starożytna, a za nią i nowożytna. Antoniusz był w pełni spadkobiercą genialnych planów Cezara, i to mu musi historia przyznać, o ile chce być bezstronną i sprawiedliwą. Również August straci nadzwyczaj dużo ze swego uroku, gdy tylko dokładniej przypatrzymy się jego działalności. Historia ma tu piękne pole do popisu, by odbrązować zakutą w legendę postać Augusta i postawić go na miejscu należnym. Jak w stosunku do Antoniusza, tak też i w stosunku do Oktawiana historia musi w pełni spełnić zasadę „suum cuique".

W rywalizacji Oktawiana z Antoniuszem co krok natrafiamy na szkopuły. Rozpatrując każdy punkt tej najbardziej interesującej epoki historii Rzymu, zaszlibyśmy zbyt daleko, na co nie ma miejsca, jakkolwiek byłoby to bardzo pożądanym. W wielu wypadkach podjął się tego Ferrero we wspomnianym już przez nas dziele, dalej Rostowcew i inni. My zwrócimy przede wszystkim uwagę na fakt rzekomo dobrowolnego złożenia przysięgi na wierność całej Italii Oktawianowi w ostatnim jego akcie walki z Antoniuszem. Ogólnie uważa się to za dowód zaufania dla Oktawiana. Śmiemy jednak w to mocno wątpić. Czyż może to być dowodem zaufania dla kogoś, jeżeli ten ktoś zmusza do złożenia sobie przysięgi na wierność dla przeprowadzenia własnych celów? Zdaniem naszym ta przysięga Italii na wierność Oktawianowi jest właśnie dowodem braku zaufania społeczeństwa do niego, a zarazem świadectwem, jakim wulkanem była wtedy Italia i jak wielu stronników w społeczeństwie rzymskim miał Antoniusz w swej polityce.

By pokonać wroga, każdy środek jest dobry. Tę zasadę w pełni zastosował August względem Antoniusza. Dla zdyskredytowania swego przeciwnika postarał się August wykorzystać całą propagandę ustną i pisemną. Zbieranie koło siebie najlepszych ówczesnych pisarzy rzymskich jeszcze przed ostateczną rozprawą z Antoniuszem. w części tylko pokrywało się z idealnymi założeniami Augusta, tj. stworzeniem bogatego piśmiennictwa rzymskiego, narodowego. Cel Augusta był w danym wypadku daleko inny, czysto osobisty.

Augustowi chodziło głównie o stworzenie przychylnej dla siebie opinii w całym społeczeństwie rzymskim, a zniesławienie Antoniusza. Słowem, Augustowi zależało przede wszystkim na tym, by urość w oczach społeczeństwa na zbawiciela Rzymu, a z Antoniusza zrobić wroga państwa, coś w rodzaju Hannibala, Mitrydatesa, czy Sertoriusza. W środkach August nie przebierał. Dla osiągnięcia celu swego nie zawahał się nawet wtargnąć do świątyni Westy i zabrać stamtąd rzekomy testament Antoniusza, w którym ten jakoby miał zapisać szereg prowincji rzymskich Kleopatrze. Że Antoniusz takiego testamentu nigdy nie zrobił i że taki testament sfabrykował właśnie August, śmiemy twierdzić na tej podstawie, że wyciągnięcie tego testamentu nastąpiło aż po ostatecznym zerwaniu z Antoniuszem, tj. dopiero po rozwodzie jego z żoną Oktawią, siostrą Augusta, a zatem gdy już pękły wszystkie nici rodzinne. Antoniusz nie był aż tak dalece naiwnym, by robić jakiś testament z zakusami na całość państwa rzymskiego i zostawiać go w Rzymie, gdzie właśnie rezydował największy jego przeciwnik. Antoniusz kochał gorąco Oktawię i długo zwlekał z ostatecznością, ale wreszcie musiał ulec wytworzonej sytuacji politycznej. Znieważenia świątyni Westy August wcale się nie obawiał, bo któż właściwie śmiał w Italii wystąpić jawnie przeciw niemu z jakąś siłą? Wszelkie notatki autorów starożytnych o rzekomym testamencie Antoniusza są zdaniem naszym najczystszej wody wymysłem oficjalnej literatury rzymskiej na rozkaz Augusta ad maiorem eius personae gloriam.

Pozostaje jeszcze do omówienia słynna bitwa pod Actium w r. 31 pd. Chr., która w ostatecznym wyniku swoim rozstrzygnęła o losach Antoniusza i Kleopatry. Wiadomości historyków starożytnych o tej bitwie budzą wiele wątpliwości i zastrzeżeń. Nikt nie zaprzecza faktu, że ta bitwa się odbyła; lecz jak się odbyła i w jakich warunkach, to wielki znak pytania. Wszystkie relacje o tej bitwie musimy kwestionować, gdyż nie mamy źródeł ze strony Antoniusza. Przede wszystkim czy prawda to, że Kleopatra zdradziła Antoniusza w chwili decydującej tej bitwy i uciekła z placu boju ze swą flotą egipską? Śmiemy w to wątpić. Przecież bitwa została właściwie nierozstrzygnięta, a flota Antoniusza odpłynęła w pełnym porządku wieczorem po bitwie do zatoki ambracyjskiej. Kleopatra wiedziała doskonale, że tutaj toczy się walka na życie i śmierć, więc zapewne pola bitwy nie opuściła, a gdyby nawet opuściła, to chyba tylko po przegranej, a bitwa właśnie została nierozstrzygnięta. A czy to prawda, że Antoniusz rzuciwszy w boju swoją flotę i armię lądową

na los szczęścia, poszedł za Kleopatrą? Wiadomość ta jest wielce podejrzaną. Czyż Antoniusz był tak naiwny i nie rozumiał, jakie skutki z takiego kroku wynikną? Antoniusz był zbyt doświadczonym wodzem, by coś podobnego uczynić. Relacje o ucieczce Kleopatry z flotą i opuszczeniu armii przez Antoniusza w czasie bitwy, to tylko chytre i sprytne wymysły, rozszerzane przez Oktawiana celem zniesławienia i zgnębienia przeciwnika. Zachowana literatura historyczna i poetycka, traktująca o tych wypadkach, jest tak oficjalnie nastrojoną, pozostaje tak dalece pod ciężarem relacji, podanych przez samego Oktawiana, że nie możemy jej wierzyć bez wielkich zastrzeżeń. Ta literatura jest w pełni tendencyjna i jednostronna, podobnie jak literatura, dotycząca Hannibala. Zwłaszcza charakterystycznym jest stanowisko Horatiusa, dawnego republikanina, który nie zawahał się śpiewać po bitwie pod Actium: „Nunc est bibendum, nunc pede libero pulsanda tellus", a dla powiększenia sławy swego protektora rozsiewać w wierszach wersje do przesady naiwne o Kleopatrze, że ona „Capitolio... dementes ruinas funus et imperio parabat contaminato cum grege turpium morbo virorum" (Carm. I 37, 6 sqq). i że w tej bitwie Oktawian uratował panowanie Rzymu nad światem

Tak zatem cała literatura, dotycząca bitwy pod Actium, jak i w ogóle odnosząca się do Antoniusza, jest czysto oficjalna, augustowska. Głosów stronników Antoniusza nie słyszymy i zdaniem naszym nie słyszeli ich już i współcześni. Octavianus działał całą siłą, by wszelkie relacje i pisma stronników Antoniusza o tych wypadkach całkowicie zniszczyć i cel swój osiągnął. A my święcie wierzymy w to, co nam pozostało, i lękamy się nawet poddać krytyce te rzekomo prawdziwe relacje oficjalne. Dopóki nie usłyszymy głosów stronników Antoniusza, — a tych zapewne nigdy nie usłyszymy, chyba żeby nam coś piaski egipskie zwróciły — o tych wypadkach, pojęcia nasze o nich będą zawsze wypaczone lub fałszywe, słowem mijające się z prawdą; wszystko musimy tutaj kwestionować.

Z całej bitwy pod Actium pozostaje ten ważny fakt, że ostatecznie korzyści z niej wyniósł Oktawian, że ją Antoniusz — biorąc objektywnie — w dalszych następstwach przegrał. Lecz przegrał Antoniusz tę bitwę nie wskutek rzekomej ucieczki, lecz tylko dlatego, że wojsko jego wskutek agitacji przeciwnika oraz niezadowolenia ze zrównania go z wojskami ludów wschodnich, służącymi w armii Antoniusza, przeszło na stronę Oktawiana. Tu więc kryje się jedno z ogniw niepowodzenia Antoniusza, nie zaś w zabawach i rozkoszach zmysłowych w Aleksandrii przy boku Kleopatry i w rzekomo

psim przywiązaniu do niej. Antoniusz najprawdopodobniej cofnął się z niewielką częścią wojsk swoich i to chyba tylko wschodnich do Egiptu. I nie w braku zdolności wojskowych czy nawet politycznych należy dopatrywać się głównej przyczyny niepowodzenia Antoniusza, lecz właśnie w stosunkach politycznych, w jakich znajdowało się wówczas wszechświatowe imperium rzymskie. Przeprowadzenie planów Cezara w kilkanaście lat po jego śmierci już się udać nie mogło. Właściwe plany Cezara i Antoniusza zostały zrealizowane dopiero w jakich 300 lat później. Dalsze losy Antoniusza i Kleopatry oraz ich tragiczną śmierć w r. 30 pd. Chr. znamy dobrze z historii.

Parę słów jeszcze o samej Kleopatrze. Wiemy o jej stosunku do Cezara, że była ona w Rzymie jeszcze za życia jego, gdzie prawdopodobnie starała się wszelkimi siłami o przeprowadzenie legalizacji swego małżeństwa z Cezarem, kwestii ściśle związanej z monarchią w Rzymie i sprawą, która była jedną z przyczyn zamordowania Cezara. Wiemy, że Kleopatra, do której społeczeństwo rzymskie odniosło się bardzo chłodno, robiła wielkie starania celem zjednania sobie osobiście i dla planów swoich Cicerona, który, chociaż za dyktatury Cezara został na bok usunięty, nie przestawał być publicystą i urabiaczem myśli publicznej. W związku z tym Cicero musiał się nawet bronić przed zarzutami, jakoby dostawał łapówki od Kleopatry, jednak ostatecznie nie stanął po jej stronie. Byłaby zatem w tej wiadomości jedna z pierwszych prób zorganizowania tego, co dzisiaj określamy dwuznacznym terminem „informacją dziennikarską". Próba Kleopatry nie udała się. Co więcej? Właśnie dzisiaj — nieśmiałe jeszcze co prawda — badania wykazują, że „prasa" rzymska zaczęła w końcu prowadzić przeciw nieszczęśliwej królowej tak szczęśliwą „kampanię", — nagonkę, że jej ślady widzimy dotychczas na każdym kroku w poglądach historyków. Tylko taką „kampanią", którą przeprowadzono z celem określonym, żeby tylko podtrzymać wojnę Oktawiana i Italii przeciw Antoniuszowi i Kleopatrze, da się wytłumaczyć fakt powstania legendy na żadnym fakcie realnym nie ugruntowanej o jakiejś „straszliwej rozpuście i okrucieństwie" Kleopatry, legendy opartej na jakichś fantazjach o „królach wschodnich" i o ich „krwiożerczości". Dziennikarze rzymscy idąc za wskazówkami z góry, zawzięcie i bez przerwy wbijali w głowy swoich czytelników takie wiadomości mając na uwadze propagandę wojenno-polityczną.

Powracając do Antoniusza musimy stwierdzić, że potomność,

co nie zna wcale litości do zwyciężonych, w której każdy pokonany całą winę ponosi, chociażby był zupełnie niewinny, osądziła ostatniego i najznakomitszego z generałów Cezara nadzwyczaj surowo, niesprawiedliwie. Jakkolwiek Antoniusz popełnił szereg błędów nawet bardzo ciężkich, to historia, o ile chce być sprawiedliwą, nie może zaprzeczyć i odmówić mu tego, że nikt inny, tylko on właśnie był właściwym spadkobiercą myśli i planów Cezara. Antoniusz znał ostatnie zamiary dyktatora, gdyż był przy nim przez całe dwa lata przed jego śmiercią, w ręku Antoniusza znalazły się wszystkie papiery i notatki Cezara, którego plany chciał później w życie wprowadzić. Jeżeli Antoniusz chciał cały punkt ciężkości przenieść z Rzymu, jako ośrodka państwa wszechświatowego, na Wschód i przy pomocy Italii odnowić starą monarchię Aleksandra Wielkiego, to nic innego nie robił, jak tylko wprowadzał w życie plany Cezara z ostatnich lat życia jego, który, jak wiadomo, nosił się z planem przeniesienia stolicy z Rzymu na wschód i osiedlenia się jak najprędzej na ruinach starego Ilionu. I właśnie zamiar przeniesienia stolicy z zachodu na wschód wskazuje dobitnie, że nie August, lecz Antoniusz był właściwym spadkobiercą zamysłów Cezara. Tylko, że charakter Antoniusza, częstokroć niezrównoważony, w znacznej mierze niweczył plany jego. Nie jest to, zdaniem naszym, zwykły przypadek, że takie pomysły powstają, lecz właśnie jasny dowód, że cała polityka Rzymu już w I w. pd. Chr. coraz bardziej przesuwała się na Wschód. Właściwym bowiem celem polityki Antoniusza było zrównanie Italii z innymi prowincjami rzymskimi, czyli odebranie jej dominującego stanowiska, coś podobnego, jak Aleksander Wielki zamierzał uczynić z Macedonią. To było jeszcze za wcześnie. Italii trudno było jeszcze pogodzić się z tym stanem i to właśnie wykorzystał August dla obalenia swego przeciwnika. Zrównanie Italii ze wszystkimi prowincjami i odebranie jej dominującego stanowiska nastąpiło dopiero w r. 212 po Chr za Karakalli w tzw. Constitutio Antoniniana.

Olbrzymie tereny i bogactwa Wschodu ciągnęły władców Rzymu do siebie i były tą siłą magnetyczną, która nie dawała Rzymowi spokojnie na laurach spocząć. Tutaj też, zdaniem naszym, należy szukać przyczyn późniejszego podziału państwa rzymskiego na dwie połowy, dokonanego przez Teodozjusza Wielkiego w r. 395 po Chr. Prawda, Antoniusz nie posiadał takich zdolności jak Cezar. Również nie miał już Antoniusz zbyt wielkich trudności ze stronnictwem republikańskim, jak to było za Cezara. Stronnictwo repu-

bilkańskie było w czasach Antoniusza już całkowicie przetrzebione i bezsilne. Klęski ostatecznej Antoniusza nie można przypisywać wyłącznie jego błędom i słabości, ale w głównej mierze — jak to wyżej powiedzieliśmy — propagandzie, zręcznie prowadzonej przez Augusta, że z chwilą zwycięstwa Antoniusza całe imperium rzymskie popadnie w niewolę egipską. W rzeczywistości jednak Italii nie groziła nigdy niewola egipska; natomiast przez zwycięstwo nad Kleopatrą i Antoniuszem oraz opanowanie niezmiernych bogactw Egiptu, uniknęła Italia pełnego bankructwa finansowego, co właśnie, dało Oktawianowi niezachwiane podstawy dla rządów jego, a równocześnie tytuł „Augustus" — „powiększyciel państwa". Jeszcze daleką była chwila podziału państwa rzymskiego na połowę wschodnią i zachodnią. Rzym mimo straszliwego upustu krwi z organizmu swego, nie zatracił jeszcze energii oraz poczucia roli pana i władcy świata, by mógł znosić spokojnie obok siebie kogoś sobie równego. I tutaj właśnie kryje się cała zagadka niepowodzenia akcji Antoniusza i tutaj właśnie tkwi jego tragedia życiowa. Historia jednak wyrządziła Antoniuszowi ogromną krzywdę, gdyż stworzyła z niego karykaturę, niewolnika zmysłów i psiego służalca zachcianek Kleopatry.

Na tym kończymy tych kilka uwag. Wcale nie było zamiarem naszym jakąś postać historyczną wywyższyć wzgl. ją poniżyć. Chcieliśmy tylko zwrócić parę uwag na niektóre specjalne punkty w historii starożytnej, jak są one fałszywie przedstawiane zwłaszcza wtedy, gdy wszystkie wiadomości z jednej wyłącznie strony pochodzące, bierze się za dobrą monetę, natomiast nie ma źródeł ze strony przeciwnej. W takich razach musi być zastosowana jak najdalej idąca krytyka źródeł oraz ostrożność w wyciąganiu wniosków i wydawaniu sądów. Cała historia w pełnej swej rozciągłości musi być gruntownie przerobiona, czego już pierwsze kroki dają się zauważyć. Wszystko w historii musi stanąć na swym miejscu właściwym, gdyż tego wymaga postulat nagiej prawdy. *Suum cuique — to cel i zadanie historii.*

JAK WYJAŚNIAĆ MŁODZIEŻY CELE NAUKI ŁACINY?

napisał
IGNACY WIENIEWSKI

Nauka języka łacińskiego nie cieszy się na ogół wielką popularnością wśród młodzieży. Fakt ten stanowi poważną przeszkodę w pracy nauczycieli-klasyków, powinni więc rozważyć jego przyczyny i starać się znaleźć środki zaradcze.

Jeżeli chodzi o przyczyny, to jest ich kilka. Za główną uważa się często trudność języka łacińskiego. Istotnie, nie jest on łatwy, zwłaszcza przy skoncentrowaniu materiału w trzech i pół klasach nowego gimnazjum. Nie sądzę jednak, by przyczyna ta była najważniejszą, skoro — o ile można znaleźć jakiś miernik dla trudności — są przecież przedmioty szkolne nie łatwiejsze od łaciny.

Donioślejsze niewątpliwie znaczenie ma tu pozorne niezwiązanie filologii klasycznej z życiem współczesnym. Ta jej abstrakcyjność dyskwalifikuje ją w oczach młodzieży. Chłopiec czy dziewczyna, omawiając zagadnienia gramatyczne starożytnego języka i sprawy sprzed tysiącleci, a jednocześnie słysząc przez otwarte okno sali szkolnej warczenie samolotu i gwar intensywnego życia współczesnego, doznają wrażenia konstrastu, jaki rzekomo zachodzi między dzisiejszością a omawianymi w klasie sprawami. W ich duszy budzi się mniej lub więcej uświadomiona reakcja przeciw temu kontrastowi. Dolewają oliwy do ognia zasłyszane tu i tam krytyczne uwagi starszych pod adresem nauki łaciny, kwestionujące jej potrzebę dla dzisiejszego człowieka.

I tutaj dochodzimy do sedna sprawy, do najważniejszej przyczyny niepopularności tego przedmiotu. Oto młodzież nie widzi jego celowości, nie rozumie, po co się uczy łaciny. Jest to przeszkoda dydaktyczna niezmiernie doniosła i nie wolno jej niedoceniać. Praca, którą się wykonywa z przeświadczeniem o jej bezcelowości, nie może wydawać dobrych owoców; zwłaszcza zaś w wieku chłopięcym, tak skłonnym do odruchów buntu przeciw wszystkiemu, co ma charakter przymusu i obowiązku.

Stąd prosty wniosek: nieodzownym warunkiem powodzenia pracy nauczyciela-klasyka jest niepozostawianie uczniów w niezrozumieniu celów nauki łaciny. Cele te musi im koniecznie wyjaśnić. I musi to uczynić umiejętnie.

Naturalnie nie zamierzam tutaj owych celów dokładnie przed-

stawiać. Są to rzeczy znane, wprost banalne. Chodzi mi tylko o naszkicowanie pewnej metody, jakiej w owym wyjaśnianiu należałoby się trzymać. Oczywiście ustalenie jakiejś niezmiennej wytycznej jest niemożliwe, gdyż wchodzi tu w grę zarówno inwencja i pomysłowość nauczyciela, jak wiek i poziom umysłowy młodzieży. W każdym razie sprawie tej winien nauczyciel poświęcić specjalną pogadankę na jednej lub nawet więcej lekcjach, nie ograniczając się do luźnych okolicznościowych uwag. Wiem dobrze, że nie łatwo jest nauczycielowi łaciny przeznaczyć tyle czasu na rzecz, nie wymienioną wyraźnie w programie, skoro program ten w nowym gimnazjum tak trudny jest do zrealizowania, iż każda chwila jest droga: sądzę jednak, że ta „strata czasu" opłaci się sowicie, gdy młodzieży otworzą się oczy na doniosłość nauki łaciny i gdy tracąc do niej uprzedzenia, z innym duchem zabierze się do pracy.

Cele nauki łaciny można, jak wiadomo, podzielić na te, które oznaczają pożytek bądź to bezpośredni, bądź pośredni (jak kształcenie zdolności myślenia), oraz na cele o charakterze ogólno-kulturalnym, więcej abstrakcyjne, przeto najmniej zrozumiałe z punktu widzenia prymitywnego utylitaryzmu.

Najlepiej rozpocząć od tych ostatnich, by owe cele praktyczne, jako najłatwiej dostępne dla młodocianych umysłów, zostawić na koniec, niejako „na deser". Ponieważ chodzi tu o wyjaśnianie związków kulturalnych między światem grecko-rzymskim a współczesnym, sprawa jest dosyć trudna, zwłaszcza jeżeli chodzi o młodzież klas początkowych lub słabo rozwiniętą umysłowo. Nie ma tu jednak nic niemożliwego. Chodzi tylko o zastosowanie właściwej metody indukcyjnej, należy unikać stawiania z góry ogólnych tez, dotyczących owych związków kulturalnych, natomiast wskazać na pewne fakty z codziennego życia, zwłaszcza polskiego, mogące tę sprawę jasno oświetlić. Więc np. ulicą maszeruje wojsko, pułk piechoty *legionowej:* sposobność do poruszenia genezy nazwy (i idei) legionów. Młodzież była niedawno w teatrze, który często jest zbudowany w stylu klasycznym (Teatr Wielki w Warszawie), wywodząc się ze świata grecko-rzymskiego; odziedziczył po nim również amfiteatralny kształt wnętrza, scenę, orkiestrę oraz samą istotę sztuki dramatycznej z podziałem na akty i wewnętrzną budowę tragedii czy komedii. Grano — przypuśćmy — „Zemstę" Fredry, a więc utwór nawskróś polski: mimo to występuje w nim typ pochodzący z komedii rzym-

skiej, typ samochwała i pieczeniarza. Stąd wnioski o wpływie literatury antycznej na nowoczesną, specjalnie polską, z łatwymi przykładami. Potem nastąpią przykłady z innych dostępnych uczniom dziedzin kultury (orły na sztandarach, wąż na szyldach aptek, napisy łacińskie na budowlach, zwłaszcza napis w Sejmie: „Salus rei publicae suprema lex esto" itd. itd.). Wreszcie przystępne sformułowanie konkluzji, że cała niemal nasza kultura duchowa i bardzo wiele przejawów kultury materialnej wywodzi się z Grecji i z Rzymu, że przeto i jako Europejczycy i jako Polacy mamy obowiązek poznać kulturę klasyczną, gdyż bez jej znajomości niepodobna rozumieć cywilizacji zachodniej (właśnie „łacińskiej"), a w szczególności polskiej. Antyki zaś można poznać tylko przez literaturę starożytną, przynajmniej rzymską; Rzym bowiem wchłonął kulturę grecką i przekazał ją potomności, a więc jego piśmiennictwo odkrywa nam równocześnie obie kultury antyczne, czyli całokształt tego, co stanowi fundament nowoczesnej cywilizacji.

Z kolei należy naprowadzić uczniów na postawienie zarzutu, że przecież literaturę łacińską można poznać w przekładach, że więc nauka języka jest zbędna. „Czy wyobrażacie sobie — zapyta wtedy nauczyciel — *„Pana Tadeusza"* w przekładzie francuskim lub angielskim ?" Na podstawie krótkiej, lecz umiejętnie przeprowadzonej dyskusji uczniowie dojdą do wniosku, że w tłumaczeniu pozostanie treść poematu, ale że uleci z niego w znacznej mierze wraz z językiem oryginału coś o wiele bardziej istotnego: jego duch. Albowiem język jest wykwitem i odzwierciedleniem kultury i charakteru narodu, jego sposobu myślenia, temperamentu i innych właściwości duchowych. Dlatego najlepszy nawet przekład nie może zastąpić oryginału i jest (według czyjegoś trafnego określenia) jakby cykorią zamiast kawy. A zatem kulturę rzymską możemy poznać tylko czytając literaturę rzymską w oryginale.

Od tej korzyści, płynącej z nauki samego języka łacińskiego, należy przejść do drugiej: kształcenia wolności myślenia dzięki specjalnym właściwościom tego języka (żelazna logika i konsekwencja). Stosując ciągle metodę idukcyjną, należy wskazać na najbardziej pod tym względem typowe zjawiska językowe, jak consecutio temporum, wyrażanie stosunku czasowego dwu czynności itp. Trzeba przy tym podkreślić, że pożytek w tej dziedzinie jest już zupełnie konkretny, choć pośredni: nie ma bowiem gałęzi wiedzy, humanistycznej czy ścisłej, w której by umie-

jętność porządnego myślenia, nabyta przez łacinę, nie była niezbędna: odniesie tu więc korzyść zarówno przyszły literat lub adwokat, jak inżynier czy kupiec. Wyrabiając zaś z drugiej strony smak artystyczny na utworach rzymskich mistrzów literatury, łacina rozwija jednocześnie dwie naczelne władze ducha ludzkiego: chłodny rozsądek oraz uczuciowość, wyobraźnię i wrażliwość na piękno, czyli przyczynia się do formowania pełnego człowieka.

Przedstawione teraz pożytki konkretne, acz tylko pośrednie, zbliżają nas do pożytków coraz bardziej już bezpośrednich, a więc o wiele lepiej przemawiających do umysłów młodzieży. Na pierwszy plan idzie tu pomoc łaciny przy nauce języków nowożytnych, przede wszystkim romańskich, choć nie wyłącznie (np. angielski). Proste zestawienia językowe nie nastręczą tu żadnych trudności. Dają one zawsze dużo satysfakcji młodzieży, kojarząc ich wiadomości z dwu lub więcej języków w logiczne całości. To samo odnosi się do licznych wyrazów łacińskich we wszystkich językach współczesnych, zwłaszcza polskim, wyrazów, które dla niełacinnika pozostają tajemnicze, a często nawet niezrozumiałe. Słowa te, zawsze z zapałem wyszukiwane przez młodzież, należy grupować według odpowiednich dziedzin myśli ludzkiej (terminologia religijna, wojskowa, techniczna, ekonomiczna itd.); uwidoczni to zarazem znaczenie elementu łacińskiego w kulturze współczesnej.

Wreszcie dochodzimy do celów całkowicie już utylitarnych nauki łaciny, jako języka koniecznego do przygotowania się do całego szeregu zawodów i ich wykonywania.

Niezbędność łaciny dla teologów katolickich i filologów-klasyków jest dla młodzieży zrozumiała sama przez się. Równie łatwo będzie o niej przekonać w odniesieniu do poważnie traktowanej romanistyki. Przy tej sposobności należy uczniom odpowiednio przystępnie wyjaśnić, że każde w ogóle studium filologiczne, związane z językoznawstwem indoeuropejskim, jest uwarunkowane znajomością łaciny. Dotyczy to w szczególności lingwistyki porównawczej, gdyż łacina zajmuje w grupie indoeuropejskiej nader ważne stanowisko i jako język już sam przez się bardzo pod względem lingwistycznym znamienny i przez swój stosunek do niektórych innych rodzin języ-

kowych (celtyckiej, greckiej) i jako źródło nowożytnych języków romańskich.

Ze studiami językowymi wiążą się już w obrębie samej filologii studia literackie, zajmujące się piśmiennictwem rozmaitych narodów. Jeżeli chodzi o literaturę polską, to o potężnych wpływach klasycznych, jakim ulegała od samego początku, była już mowa w pierwszej części pogadanki à propos ogólnych związków między kulturą antyczną a nowożytną. Teraz należy tę sprawę rozwinąć szerzej, by uzasadnić konieczność znajomości łaciny dla polonisty: wspomnieć o literaturze łacińskiej w Polsce aż do XVIII wieku i wskazać na wpływy grecko-łacińskie u takich pisarzy jak Kochanowski, Szymonowicz, trzej wieszczowie, Sienkiewicz, Wyspiański, by wymienić najważniejszych. Nie zapomnijmy też podkreślić ogromnego wpływu łaciny na formowanie się języka polskiego, nie tylko w dziedzinie słownictwa, ale i stylu. Dobrze jest przytoczyć dla przykładu urywki pism wybitnych pisarzy od XVI wieku do Mickiewicza, gdzie składnia i szyk wyrazów w zdaniu mają charakterystyczne znamiona łacińskie. Wniosek: znajomość łaciny jest bardzo potrzebna do dobrego zrozumienia nie tylko literatury polskiej, ale i ducha naszej mowy w jej dziejowym rozwoju.

To samo, co o polonistyce, można — w rozmaitej mierze — powiedzieć o literaturach innych narodów, przynależnych do zachodniej kultury. Studiom literackim oddają się przy tym nie tylko przyszli historycy literatury lecz także przyszli literaci. Ci zaś winni w sobie wyrabiać wrażliwość na piękno, smak artystyczny i niezawodne poczucie stylu, słowem: kulturę literacką. Tę oto właśnie sumę wartości zdobywa się, jak już zaznaczono przedtem, przez naukę łaciny. Warto tu przytoczyć jakże słuszne zdanie Kazimierza Morawskiego, że „z jednej stronicy autora polskiego można poznać, czy uczył się za młodu łaciny, czy nie".

Z innych dziedzin humanistycznych, w których wyłania się potrzeba znajomości łaciny, należy wymienić filozofię — ze względu na piszących w tym języku myślicieli, nie tylko starożytnych, ale i średniowiecznych, a nawet późniejszych (np. Spinoza).

Tym bardziej niemożliwe bez opanowania łaciny są studia historyczne w odniesieniu do epok od rzymskiej do wieku XVIII: łacińskie dzieła historyczne oraz źródła pomocnicze, jak

inskrypcje, kroniki, dokumenty dyplomatyczne itd. — wszystko to wymaga od uczonego, by był dobrym łacinnikiem.

Jak źródła historyczne, tak i prawnicze są w ogromnej części łacińskie. Poważne zaś studium prawa rzymskiego, tej podstawy nowoczesnego, uwarunkowane jest również w znacznej mierze znajomością języka Rzymian.

Język ten został przyjęty w zakresie terminologii przez medycynę (i farmację) oraz przez nauki przyrodnicze, w których znajomość łaciny nie jest wprawdzie niezbędna, ale bardzo pożyteczna („Historia naturalis" Pliniusza Starszego).

Na zakończenie przedstawienia celów bezpośrednio utylitarnych nauki łaciny należy zaznajomić uczniów z ruchem współczesnym dążącym do umiędzynarodowienia tego języka, tj. do przywrócenia mu roli mowy, którą by mogli się porozumiewać przedstawiciele różnych narodów, przynależnych do kultury łacińskiej. Ruchem tym, jak wiadomo, kieruje w Polsce prof. Tadeusz Zieliński, założyciel i prezes Towarzystwa Umiędzynarodowienia Łaciny. Jest tu bardzo dobra okazja do wskazania młodzieży, że Polska nawiązuje do swej chlubnej tradycji jednego z głównych filarów cywilizacji łacińskiej w Europie; że znajomość łaciny była w społeczeństwie staropolskim powszechna i wysokim swym poziomem wprawiała w podziw cudzoziemców; że dzisiejsza młodzież polska ma również możność zaakcentowania wobec zagranicy łacińskiego charakteru naszej kultury: szerzy się bowiem w gimnazjach polskich piękny zwyczaj łacińskiej korespondencji z kolegami z innych krajów, zwyczaj, który należy troskliwie pielęgnować. Mówiąc o łacinie, jako o języku potocznym, może się też nauczyciel powołać na swe rozmówki, jakie prowadzi od czasu do czasu z uczniami w tym języku, stosując się do zalecenia programu.

Zakończenie pogadanki powinno być nieco efektowne, by oddziałać zarówno na intellekt jak na stronę emocjonalną młodocianych słuchaczy. Należy więc na kilku przykładach uwidocznić im, że znaczenie łaciny, jako przedmiotu nauczania, sięga daleko poza mury szkolne, że jest to po prostu sprawa kultury ludzkiej w bardzo rozległym sensie tego wyrazu. Widać to m. in. na losach nauki łaciny w Rosji, gdzie rząd bolszewicki, doszedłszy do władzy, skasował w szkołach ten przedmiot, gdyż kulturę łacińską, zgodnie ze swą ideologią, zwalczał. Krok ten spowodował jednak takie obniżenie poziomu umysłowego młodzieży, że rząd, przekonawszy się poniewczasie o niezastąpionych war-

tościach kształcących filologii klasycznej, przywrócił jej nauczanie w r. 1933. Podobne doświadczenie uczyniła Norwegia.

Jeżeli ignoranci kwestionują celowość nauki łaciny z punktu widzenia „życiowego" i pseudo-utylitarnego, to najlepszą ilustracją walorów tego przedmiotu jest fakt, że właśnie w przysłowiowo trzeźwych i praktycznych społeczeństwach anglosaskich jest on otaczany szczególną pieczołowitością. Dobrze jest tu zacytować uczniom wyjątki z przemówień premiera Baldwina i prez. Coolidge'a, pełnych entuzjazmu dla łaciny i studiów klasycznych (ogłoszono je w „Kwartalniku klasycznym" z r. 1927).

A cóż dopiero mówić o doniosłości łaciny dla nas Polaków, którzy chlubimy się łacińskim charakterem i tradycjami naszej kultury. Tutaj nauczyciel ma wdzięczne zadanie, by poruszyć wibrującą zawsze strunę dumy narodowej młodzieży. Winien więc podkreślić, że dumni jesteśmy z zaszczytnego miana, nadawanego Polsce słusznie przez narody zachodnie: miana „bastionu cywilizacji łacińskiej na Wschodzie". Ale niemały równocześnie wypływa dla nas stąd obowiązek. Bo jeżeli nie chcemy dopuścić, by owo miano stało się pustym dźwiękiem, musimy dobrze znać istotę i źródła tej kultury łacińskiej, której jesteśmy chorążymi. Źródła te tryskały w starożytnej Helladzie i Romie. Czerpiemy z nich dzięki wykształceniu klasycznemu.

Dlatego Stefan Batory, który był nie tylko jednym z najdzielniejszych, ale też jednym z najbardziej światłych naszych królów, zachęcał młodych Polaków do uczenia się łaciny. W jego prostych słowach: *„Disce puer Latine"* tkwił głęboki sens polskiej kultury. Na tym przypomnieniu można zakończyć pogadankę.

Oczywiście, jak zaznaczyłem z góry, nie uważam powyższego szkicu za normę czy nie podlegający modyfikacjom schemat. Chodziło mi po prostu o wskazanie na konieczność wyjaśniania młodzieży szkolnej celów nauki łaciny i o podanie przykładu, jak to wyjaśnianie można przeprowadzać.

OCENY I SPRAWOZDANIA

Ks. Franciszek Sokołowski: Kult Dionysosa w Delfach. We Lwowie 1936. Nakładem Towarzystwa Naukowego. Str. 86.

Autor artykułu pt. „Nowy fragment tzw. fasti sacri z Aten" (Eos 1936, 4) pokusił się tym razem o rzecz większą z dziedziny, w której się widocznie specjalizuje, a której tytuł podaliśmy w nagłówku. Próba wyjaśnienia niezwykle ciekawego problematu, w jaki sposób doszło do połączenia tak sprzecznych form religii i kultu jak Dionizosa i Apollina w Delfach, w tej — zdawałoby się — niepodzielnej domenie Apollina — oto zadanie, które wytyczył sobie autor przy uwzględnieniu wszystkich danych źródłowych, a więc zarówno literackich jak epigraficznych i archeologicznych.

Pierwsze w tym kierunku studia opierały się tylko na źródłach literackich. Tekstów epigraficznych ani topografii Delf jeszcze wówczas nie znano, a bez tych danych trudno było napisać poważne studium o kulcie delfickim. Z wielkim tedy zainteresowaniem śledził świat naukowy bieg wykopalisk francuskich rozpoczętych na dużą skalę dopiero pod koniec XIX wieku. Istotnie wykopaliska przyniosły dużo.

Oto tytuły rozdziałów naszej książki: Geneza kultu. Historia kultu. Organizacja kultu. Mantyka. Religia. Zabytki sztuki. Apollon i Dionizos. Paian Philodamosa. Pójdźmy za tokiem myśli autora.

Do dokumentów kultu należy zaliczyć w pierwszym rzędzie hymny delfickie. Wśród nich znajduje się pean na cześć Dionizosa, najpoważniejsze źródło przy roztrząsaniu naszego zagadnienia.

Świątynia delficka należy do najstarszych ośrodków religijnych na terenie Grecji. Matka-Ziemia była pierwszym bóstwem osiadłym w Delfach. Ziemia już w epoce minojskiej występuje jako bogini życia i śmierci. Wyrazem funkcji Ziemi jako rodzicielki było „boskie dziecko", które obok Matki występuje w wielu miejscach starożytnego kultu. Ziemia jednak nie tylko wydaje życie na świat, ale i zabiera je z powrotem po śmierci. Stąd na zabytkach kreteńskich widzimy boginię-Matkę opłakującą śmierć swego dziecka. Typ rodzącego się bóstwa należy do istoty religii natury. Wszędzie, gdzie ona dominuje, spotykamy te same formy kultu. Jesienią lub na początku zimy odbywają się smutne uroczystości złożenia boga do grobu. Na wiosnę znowu dopełnia się pewnych obrzędów symbolizujących przebudzenie czyli zmartwychwstanie. Grecy, przybyli z północy, przynieśli ze sobą swoją religię i swoich bogów. Przez długi czas istniał przedział pomiędzy religią tubylców a religią najeźdźców.

Najstarsze pomniki piśmiennictwa greckiego ignorują religię ludową. Homer mało ma zrozumienia dla Matki-Ziemi, nie zna kultu zmarłych, nie uznaje Dionizosa.

Delfy były objęte zasięgiem kultury minojsko-mykeńskiej. Istniał więc i tu kult Matki Ziemi. Czy występował tu i drugi element religii minojskiej, Syn-Ziemi, bóg rodzący się i umierający co roku ?

Źródła starożytne (co prawda dosyć późne) stwierdzają istnienie w Del-

fach Dionizosa zwanego *Λικνίτης*. Jest to forma kultu, w której bóg występował jako dziecko.

W Delfach znajdował się również grób boga. Dionizos delficki jest więc bogiem, który corocznie rodzi się i umiera.

Na genezę delfickiego kultu Dionizosa istnieją zasadniczo 2 poglądy. Jedni twierdzą, że Dionizos przybył do Grecji i do Delf stosunkowo późno. Homer prawie go nie zna, a tradycja grecka wywodzi go z Tracji, z Lydii lub Frygii.

Mity dionizyjskie dowodzą najwyraźniej, że Dionizos z trudem zdobywał sobie miejsce w kulcie publicznym.

Inna grupa uczonych skłania się do uznania pewnych elementów w kulcie Dionizosa za bardziej archaiczne. Nilsson rozróżnia 2 jego aspekty i twierdzi, że w Azji Mniejszej nastąpił amalgamat dwóch odrębnych elementów. Dopiero w tej postaci kult Dionizosa przybył do Grecji.

Zwolennicy obcego pochodzenia Dionizosa opierają się na argumentacji, że nie występuje on we wczesnej tradycji greckiej. Homer mówi o nim niewiele, ale zna go dobrze.

Ekspanzja kultu Dionizosa przypada na czasy pohomeryckie. Szła ona w parze z ruchami społecznymi i z przeobrażeniem ustrojów państwowych. Są to czasy, kiedy najniższe warstwy społeczne drogą walki wchodzą do kadr społecznych. Rezultatem zwycięstwa było przyjęcie bóstw ludowych do kultu państwowego, a do nich właśnie należał Dionizos.

Ekspanzji kultu Dionizosa towarzyszyło rozbudzenie się mistycyzmu, żywe zainteresowanie światem pozagrobowym. Na ten czas przypada również rozwój misteriów, a w ścisłym z nimi związku pozostaje Dionizos.

Wedle opinii niektórych uczonych przybycie Dionizosa do Grecji nastąpiło dopiero w VIII w. a. C. Tymczasem wiemy, że już mniej więcej w tym czasie znany był on w Italii, więc w Grecji właściwej musiał być znany znacznie wcześniej. Toteż inni uczeni (Deubner) przenoszą go nawet do XI w. a. C.

Możliwe, że Dionizos przybył do Delf po Apollinie. Zastał tu jednak pokrewne swej religii formy kultu i związał się z nimi najściślej. Tylko dzięki temu pokrewieństwu mogły oba bóstwa zlać się i przeniknąć wzajemnie.

Najstarsze świadectwo o kulcie delfickim Dionizosa mamy w nazwie kolegium kapłanek tzw. *Θυιάδες*. Nazwa ta pozostaje w związku z czasownikiem *θύω*, który oznacza: „żwawo się poruszać, skakać, tańczyć". Tyiady więc były kapłankami, które w tańcu, przy pewnym podnieceniu dopełniały obrzędów bakchicznych.

Kult Dionizosa w Grecji środkowej a zatem i w Delfach musiał istnieć przed VII w. a. C. Wniosek ten potwierdza delficka tradycja.

O starożytnym charakterze Dionizosa świadczy święto *Ἡρωΐς*. Była to uroczystość wniebowzięcia, *ἀναγωγή* matki Dionizosa, Semeli, obchodzona każdego 9 roku.

Wzmiankę ściśle historyczną o delfickim Dionizosie daje nam dopiero inskrypcja Labyadów. Uczeni datują ją na V w. a. C., ale tradycje bractwa tego sięgają czasów bardziej odległych, może nawet poprzedzających wędrówkę Dorów.

Centrum kultu Dionizosa była Beocja, która wykazuje wiele śladów kultury mykeńskiej. Ponieważ Delfy były objęte wpływami tego samego kręgu

kulturalnego, więc mamy podstawę do przypuszczenia, że i tutaj kult Dionizosa sięga czasów kultury mykeńskiej.

W literaturze greckiej pierwszą wzmiankę o Dionizosie delfickim znajdujemy u Ajschylosa we wstępie do „Eumenid".

Poeci V w. często wspominają o Dionizosie delfickim, szczególnie o jego orgiach na Parnasie. Sławiąc w swych utworach Dionizosa, poeci V wieku zupełnie świadomie naśladują hymny religijne, śpiewane w kulcie. Fakt ten wskazuje na to, że w V w. kult Dionizosa zajmował bardzo poważne miejsce w liturgii delfickiej.

Bardziej szczegółowe wiadomości o Dionizosie w Delfach mamy następnie z końca IV w. Z tego czasu zachował się najważniejszy dokument w naszej kwestii, pean na cześć Dionizosa.

Z tego samego czasu, co pean Filodamosa, pochodzi inskrypcja delficka wspominająca o kaplicy Apollina i Dionizosa. Do tego też czasu należy odnieść inskrypcję wyrytą w tzw. grocie korykijskiej zawierającą wzmiankę o Panie, Nimfach i Tyiadach. Pean Filodamosa oraz inskrypcje powyższe dowodzą, że pod koniec IV w. powaga Dionizosa w Delfach nadzwyczaj wzrosła. Epoka hellenistyczna była epoką odrodzenia się religii Dionizosa i jej ekspanzji na Wschód i Zachód.

Niejako apostołami kultu Dionizosa byli aktorzy dramatyczni; w związku zapewne z ich częstymi występami pozostaje wybudowanie w II w. teatru w Delfach.

Z końca II w. zachowały się inskrypcje dotyczące pielgrzymek ateńskich do Delf.

Najcenniejsze wszakże wiadomości o Dionizosie w Delfach pochodzą od Plutarcha i Pauzaniasza. Wedle Plutarcha Dionizos w liturgii delfickiej zajmował takie same miejsce jak Apollo. W pierwszych 2 wiekach po Chr. kult Dionizosa w Delfach był jeszcze żywy.

W kulcie Dionizosa przeważa na ogół element kobiecy. Fakt ten wskazuje, być może, na dziedzictwo czasów egejskich, kiedy to kobieta odgrywała w życiu religijnym rolę dominującą. W wielu miejscach Grecji istniały kolegia kobiet, których zadaniem było dopełnianie rytów bakchicznych.

W Delfach kolegium Tyiad liczyło 9 lub 10 członków, a na czele jego stała przełożona zwana *ἀρχηγός*.

Obok kobiet występują w kulcie Dionizosa mężczyźni. Mianowicie w Delfach źródła literackie i epigraficzne stwierdzają istnienie kapłanów zwanych *Ὅσιοι*. Tworzyli oni kolegium złożone z 5 członków, którzy urząd swój piastowali dożywotnio.

Święta Dionizosa przypadają na ogół na porę zimową i wiosenną. Obok świąt, obchodzonych każdego roku, istniały w Delfach uroczystości powtarzające się co 2 lata, tzw. Trieterydy. Treścią ich był obrzęd „przebudzenia" czyli zmartwychwstania boga. Tyiady delfickie wstępowały na Parnas i wśród śpiewu oraz ekstatycznego tańca „budziły" Dionizosa. W tym samym czasie kapłani *Ὅσιοι* składają ofiarę w świątyni na jego grobie. Po upływie 15—16 miesięcy od tego momentu następowało złożenie Dionizosa do grobu. Przy ubóstwie naszych źródeł trudno jest coś pewnego powiedzieć o dacie i liturgii świąt. Wszyscy niemal uczeni twierdzą, że odbywały się one w Delfach w zimie. Jest to twierdzenie słuszne ale tylko częściowo. Dionizos bowiem był

bogiem natury, święta więc jego musiały istnieć zarówno w zimie jak i na wiosnę. Na początku zimy czy też późną jesienią w różnych miejscach Grecji obchodzono żałobne święta śmierci. Tyiady odpowiednio przybrane ruszały w góry. W nocy, przy blasku pochodni, wśród śpiewów i tańca wytwarzał się nastrój entuzjazmu, wśród którego Bakchantki oglądały cud: wino i mleko tryskające z ziemi. Był to znak epifanii boga. Następowały potem ryty symbolizujące śmierć Dionizosa. Orgii bakchicznych dopełniały bakchantki w transie religijnym.

Orgie jesienno-zimowe kończyły się śmiercią Dionizosa. Tyiady zbierały jego członki, zstępowały z gór i składały je w grobie. W liturgii następował teraz okres żałoby ciągnący się przez całą zimę. Pod koniec zimy lub wczesną wiosną następowało święto zmartwychwstania. Toteż właśnie na wiosnę odbywały się w różnych miejscach Grecji wielkie uroczystości dionizyjskie.

Nie znamy dokładniej daty wiosennego święta. Względnie dokładnie znane nam są święta dionizyjskie w Atenach. W epoce klasycznej było ich cztery a to: 1) Dionizja polne, 2) Lenaia, 3) Antesteria, 4) Dionizja miejskie.

Najstarszymi i właściwymi Dionizjami w Atenach są tzw. Lenaia. Istotę tego święta stanowiły orgie połączone z ekstatycznymi tańcami. Święta te ze względu na swój charakter przypominają najdokładniej zimowe orgie w Delfach. Wiosennemu świętu delfickiemu odpowiadają ateńskie Antesteria.

Do uroczystości dionizyjskich należy zaliczyć jeszcze delfickie Teoksenia czyli święto ugoszczenia bogów obchodzone w Delfach bardzo uroczyście.

Obok świąt, obchodzonych w Delfach corocznie, istniały tzw. trieterydy tj. uroczystości, przypadające na każdy trzeci rok.

Obrzędy religijne na cześć Dionizosa dopełniane były bądź w świętym okręgu Apollina bądź na górze Parnas. Centralna świątynia w τέμενος delfickim należała zarówno do Apollina jak do Dionizosa. W ἄδυτον znajdował się grób Dionizosa, najświętszy zabytek jego religii. Krypta jego nie była naturalną grotą lecz sztucznie zrobioną pieczarą.

Na istnienie grobu Dionizosa w Delfach mamy zupełnie pewne świadectwa. Niewątpliwe świadectwo o grobie Dionizosa mamy u historyka III w. Filochorosa. Najbardziej jednak pewnym jest świadectwo kapłana delfickiego Plutarcha, który stwierdza, że grób Dionizosa znajduje się „przy wyroczni". Równolegle z tradycją o grobie Dionizosa istniała wersja o grobie Pytona zabitego w Delfach przez Apollina. Różne te legendy dadzą się sprowadzić do jednego wspólnego źródła. W Delfach od niepamiętnych czasów istniał grób „śmiertelnego" bóstwa. Bóstwo to zostało powiązane i zidentyfikowane z Dionizosem, kiedy ten przybył do Delf.

Wedle opinii niektórych uczonych omfalos delficki był właśnie monumentem grobowym Dionizosa. Związek ze zmarłymi, ze światem podziemia, przemawiałby za prawdziwością tradycji, wedle których omfalos był grobem Dionizosa czy też Pytona. W ἄδυτον świątyni delfickiej stał trójnóg. Podobnie jak omfalos jest to również święty i archaiczny obiekt kultu. Trójnóg ma związek z mantyką. W epoce historycznej trójnóg, jako symbol mantyki, należy do Apollina. Są jednak tradycje, które wiążą go z Dionizosem. I tak scholiasta Pindara powiada, że pierwotnie z trójnogu wróżył Dionizos, a tradycje orfickie widzą w trójnogu grób Dionizosa, w którym miały być zebrane i złożone przez Apollina kawałki rozszarpanego boga. Mantyka delficka

w swym systemie jest właściwie mantyką Ziemi i Dionizosa. Pierwotnie zatem trójnóg, jako symbol mantyki, należał do tych bóstw.

Właściwym jednak miejscem kultu Dionizosa nie była świątynia ani τέμενος Apolina lecz góra Parnas, Dionizos bowiem lubił specjalnie ustronia górskie.

Od najdawniejszych czasów w Delfach znajdowała się wyrocznia W epoce historycznej mantyka delficka należy do Apollina. Pierwotnie jednak była ona w posiadaniu Matki-Ziemi a także Pytona. Pyton delficki jest chtonicznym demonem, który łącznie z Matką-Ziemią miał w swym posiadaniu wyrocznię. Przybyły potem do Delf Dionizos przejął zarówno jego formy kultu jak i związane z nim praktyki mantyczne. Omfalos razem z otworem do podziemi wchodził w skład monumentu grobowego Pytona-Dionizosa. Pytia wpadała w trans na skutek kontaktu ze światem pozagrobowym.

Dionizos w epoce historycznej ma związek z mantyką. Eurypides najwyraźniej poświadcza, że szał bakchiczny połączony jest z właściwościami wróżebnymi.

Wedle Plutarcha Platon wywodził mantykę delficką od Dionizosa. Istotnie system mantyki w Delfach nie ma nic wspólnego z Apollinem. Apollo dopiero później zawładnął wyrocznią. Fakt ten znalazł swój wyraz w rytuale. W samym akcie wyroczni brała udział kapłanka Ziemi oraz kapłani Dionizosa i Apollina. Pytia wyrokowała pod wpływem mocy Ziemi i duchów chtonicznych, które w nią wstępowały. Z tego powodu stoi ona znacznie bliżej Matki-Ziemi i Dionizosa niż Apollina.

Według Nietzschego pomiędzy Apollinem i Dionizosem zachodził uderzający kontrast. Pierwszy symbolizował umiar, harmonię, opanowanie, piękno — drugi: sprzeczność wewnętrzną, niezadowolenie, dysharmonię. W Delfach nastąpiło zlanie tych dwu prądów religijności greckiej.

Jakie elementy religii delfickiej moglibyśmy zaliczyć do dziedziny idei związanych z Dionizosem? Naprzód dogmat nieśmiertelności duszy.

Z dogmatem nieśmiertelności wiąże się nakaz czystości i usprawiedliwienia. I w tej dziedzinie Delfy odegrały olbrzymią rolę. Świat homerowy nie znał żadnego lęku przed zmazą; od winy zabójstwa można się było uwolnić przez prosty okup. W epoce pohomerowej poczucie zmazy staje się zmorą jednostek i państw. Delfy są teraz miejscem ucieczki, odpuszczenia winy i usprawiedliwienia. Apollo zostaje patronem katartyki. Apollo delficki przejął właściwości oczyszczania od Matki-Ziemi i Dionizosa.

Dogmat nieśmiertelności i czystości wypływa bezpośrednio z eschatologicznej religii minojskiej. W dobie inwazji plemion greckich elementy te uległy chwilowo przyćmieniu; dopiero na przełomie VIII/VII w. nieśmiertelne wartości religii minojskiej odżyły na nowo. Odrodzenie to przejawiło się w wielkiej żywotności i ekspanzji misteriów oraz orfizmu. Apollo zostaje propagatorem kultu Dionizosa. Delfy nakazują zaprowadzić obrzędy dionizyjskie w Atenach, Sparcie i Sikionie. Życzliwy stosunek Delf do Dionizosa widoczny jest w szeregu zarządzeń dotyczących jego kultu. Tu i ówdzie kult ten występował z pewnymi znamionami dzikości. Delfy łagodzą okrucieństwa i usuwają nadużycia. Sympatie Delf dla Dionizosa wzrosły jeszcze w czasach hellenistycznych.

Religia delficka przepojona była elementami orfickimi. Najważniejszym

elementem orfickim w Delfach była wiara w narodzenie i śmierć Dionizosa. Dogmat ten stanowił podstawę nauki misteriów.

Starożytni Grecy przyozdabiali świątynie bogów w pomniki sztuki. W Delfach większość ich ofiarowano Apollinowi, są jednak i takie, które należą do Dionizosa. Najważniejszym z zabytków dotyczących kultu Dionizosa jest zachodni fronton świątyni delfickiej. Niestety nie doszły do nas nawet fragmenty jego, a Pauzaniasz w sposób tylko ogólny streszcza posągi zdobiące frontony. Do zabytków kultu Dionizosa zaliczają niektórzy słynną kolumnę tancerek (BCH 1908, 205 i n.) Homolle sądzi, że zabytek ten ma związek z kultem Dionizosa.

Niedaleko teatru w Delfach stał olbrzymich rozmiarów posąg Dionizosa ufundowany przez Knidyjczyków.

Do zabytków Dionizosa można zaliczyć jeszcze sfinksa z Naksos i malowidło Polygnota. Wyspa Naksos była jednym z centrów kultu Dionizosa.

Malowidło Polygnota ilustruje charakter religii delfickiej, która interesowała się również światem pozagrobowym. Obraz Polygnota przedstawiał właśnie krainę śmierci. Malowidło ilustrowało ogólnie tzw. *κατάβασις* Odyseusza. Nie ulega wątpliwości, że wykonane zostało pod inspiracją teologii delfickiej.

Liturgia, mantyka i teologia delficka zawierają wiele elementów dionizyjskich. Apollo nie usunął kultów przed nim istniejących ale je zasymilował, skutkiem czego system religii delfickiej jest amalgamatem sprzecznych elementów. Łączność między Apollinem i Dionizosem występuje nie tylko w Delfach. Kontakt obu bogów w kulcie spowodował wzajemne zapożyczenia pewnych elementów rytuału a nawet rysów charakteru. W kulcie jednego i drugiego bóstwa dużą rolę odgrywała muzyka. Zbliżenie między Apollinem i Dionizosem doszło do tego stopnia, że już w V w. identyfikowano obu bogów. Arystoteles wedle Makrobiusza Sat. I 18. 2 dowodził, że Apollo i Dionizos są jednym bóstwem. W dobie synkretyzmu religijnego różnica między obu bogami znikła zupełnie. Niektórzy uczeni dopatrują się w rysach pokrewieństwa pomiędzy Apollinem i Dionizosem śladów wspólnego ich pochodzenia. Autorowi nie wydaje się ten pogląd słuszny. Mimo wielu rysów pokrewnych, pomiędzy religią i kultem obu bogów istnieje tyle kontrastów, że trudno je wywieść z jednego źródła. Najprawdopodobniej Apollo przy swej ekspanzji wchłonął wiele lokalnych kultów, pomiędzy innymi dużo przejął od Dionizosa.

Zachowany pean na cześć Dionizosa został napisany przez nieznanego bliżej poetę Filodamosa ze Skarfei lokrydzkiej. Znaleziono go w Delfach w roku 1895. Po raz pierwszy wydał go Weil w Bull. de corr. hell. 1895, uzupełnił strofy mniej uszkodzone i dołączył komentarz. Ostatnio poświęcił mu gruntowne studium Holender Vollgraff. Weil i Vollgraff wydali krytycznie tylko strofy względnie dobrze zachowane; na kamieniu zostały jednak resztki strof uszkodzonych; te właśnie zrestytuować podjął się Vallois (BCH 1931). Już pierwszy wydawca zauważył, że w peanie widoczny jest wpływ polityki macedońskiej na Delfy, a Vollgraff przypisuje Aleksandrowi W., jako gorliwemu wyznawcy Dionizosa, olbrzymi wpływ na życie religijne w Delfach. Dzięki jego osobistej interwencji przyznały Delfy Dionizosowi i jego religii prymat w swym kulcie. Punktem wyjścia dla wniosków Vollgraffa jest wiersz 131 peanu (BCH 1926)

Πυθιάσιν δὲ πενθετήροις [ἅ]ῳ ὁ παῖς
ἔταξε Βάκχου θυσίαν....

Tym *παῖς* ma być Aleksander W., który w charakterze „syna Bakchusa" nakazuje w czasie Pythiów urządzać specjalne obchody na cześć swego rodzica. Na poparcie przytacza Vollgraff, że Macedonia i Tracja były kolebką kultu Dionizosa. Wyrażenie więc: „syn Bakchusa" ma być hołdem kapłanów delfickich dla przekonań religijnych Aleksandra W.

Powyższy wywód odrzuca ks. Sokołowski po dłuższej argumentacji, bo nie mamy żadnych dowodów na to, że Aleksander W. osobiście podawał się za Dionizosa, a jeszcze mniejszym jest prawdopodobieństwo, jakoby Aleksander w początkach swej kariery podawał się za „syna Bakchusa". Nadto przeciw teorii Vollgraffa przemawiają względy chronologiczne.

Ani lekcja Weila: *τ]ροπαῖ[ς* ani Vollgraffa: *ἅ]ῳ ὁ παῖ[ς* nie da się — zdaniem ks. Sokołowskiego — utrzymać. Bawiąc bowiem na wiosnę 1935 w Delfach zrewidował autor tekst na kamieniu i doszedł do przekonania, że lekcja Bourgueta i Homolle'a w brzmieniu: *· ΡΟΓΑΙ* jest błędna; należy czytać *· ΡΟΓΟ* i restytuować: *προπόλοις*. *Termin zaś π]ρόπο[λοι Βάκχου* oznacza: „słudzy" wzgl. „kapłani" Bakchusa. Podmiotem orzeczenia *ἔταξε* jest bóg Apollo a nie Aleksander W.

Kult Dionizosa istniał w Delfach od czasów bardzo dawnych i zawsze był żywy. Pod koniec IV w. znaczenie jego jeszcze bardziej wzrosło. Świadczą o tym inskrypcje, dedykacje oraz nasz pean. W peanie mamy wyraźną aluzję do przykrych przeżyć z czasów wojny świętej; refren jego jest swego rodzaju modlitwą, by bóg chronił Delfy przed nowymi niebezpieczeństwami. Z drugiej strony nawołuje on do restauracji świątyni; jest też w nim mowa o wystawieniu bogato zdobionych posągów Apollina i Dionizosa. Pean Filodamosa zachęca dalej do wystawienia „groty". Tak nazywało się miejsce, gdzie Pytia dawała wyrocznię.

W epoce hellenistycznej kult Dionizosa rozpowszechnił się bardzo. Z chwilą kiedy wytwarzał się kosmopolityzm, gdy upadała religia oficjalna, Dionizos zyskiwał na autorytecie. Charakter religii dionizyjskiej odpowiadał tej epoce. Delfy, świadome zmian w życiu i psychice greckiej, musiały dostosować swój kult do ducha czasu. Apollo, wielokrotnie zdyskredytowany w polityce, tracił na popularności. Z tej racji wysunięty został Dionizos.

W „Zakończeniu" stwierdza autor, że studium jego nie ma pretensji do całkowitego rozwiązania problematu, ponieważ, jako niefachowiec, nie mógł uwzględnić w szerokiej mierze archeologicznych danych. Niemniej może przedstawić jako rezultaty swojego studium tezy następujące:

a) Dionizos ma ścisły związek z Matką-Ziemią. Kult Dionizosa należy do wielkiej spuścizny po religii minojsko-mykeńskiej. Dionizos przedstawia typ boga-dziecka, które rodzi się i umiera corocznie. W Delfach istniał grób i kult śmiertelnego boga.

b) Kult Dionizosa w rozmaitych okresach rozwijał się rozmaicie. Z nastaniem epoki hellenistycznej kult ten znacznie się ożywił. Po odbudowaniu świątyni Delfy przyznały Dionizosowi udział w najważniejszych świętach.

c) Święta dionizyjskie przypadały na początek zimy i na wiosnę. Zimą odbywały się uroczystości śmierci i złożenia boga do grobu, na wiosnę —

zmartwychwstanie. Kult odbywał się z jednej strony w świątyni na grobie boga, z drugiej na Parnasie.

d) System mantyki w Delfach wywodzi się z archaicznego kultu Matki-Ziemi i chtonicznego boga-herosa. Teologia delficka wykazuje wiele elementów właściwych religii Matki-Ziemi i Dionizosa.

e) Pomiędzy Apollinem a Dionizosem istniał niewątpliwie kontrast, nie można więc ich wywodzić ze wspólnego źródła.

f) W interpretacji peanu Filodamosa autor nie idzie za zdaniem Vollgraffa i Vallois, wedle których Aleksander W. podniósł prestige Dionizosa.

F. S.

Kortenbeutel H., *Γυμνάσιον* **und** *Βουλή*. (Archiv f. Papyrusforschung XII $^{1}/_{2}$ (1936) str. 44—53).

I znowu nic nowego pod słońcem...

Kto by myślał, że zwyczaj umieszczania portretów byłych dyrektorów gimnazjalnych w lokalu szkolnym jest zwyczajem dopiero nowożytnych czasów, tego wyprowadzi z błędu świeżo opublikowany przez Kortenbeutla napis z 26 stycznia 104 roku a. C., zakupiony w Egipcie prawdopodobnie w latach: 1907—1910, będący obecnie własnością akademickiego Muzeum sztuki w Bonn. Ale nie w tym tkwi doniosłość tego napisu; dużo ważniejszym jest to, że po raz pierwszy słyszymy tu o gimnazjum w tzw. mieście greckim w Egipcie w związku z *βουλή*; a może jeszcze ważniejszym jest to, czego nie ma w tekście, a co wyczytać można tylko między wierszami, a mianowicie: niesłychanie doniosła rola gimnazjum jako ośrodka kultury greckiej w środowisku niegreckim.

Niestety z napisu tego zachowała się tylko część środkowa.

Jakaż jest jego osnowa?

W. 11 napisu mówi o uchwale członków elity społeczeństwa zgrupowanej w związku byłych członków gimnazjum (*οἱ ἐκ τοῦ γυμνασίου*); na początku zaś tekstu podane są priora tej uchwały, z których widać, że już dawniej zapadła uchwała Rady, aby „Związkowi byłych członków gimnazjum" wyasygnować pieniądze na sporządzenie honorowych wizerunków ze spiżu dla kilku byłych gimnazjarchów a wśród nich dla niejakiego Sarapiona. W związku z tym ma nastąpić ustawienie wizerunku króla, a nawet wygląda na to, że wówczas uchwalono wyraźnie, iż byli gimnazjarchowie otrzymają swoje wizerunki dopiero wtedy, gdy król otrzyma swój wizerunek.

Uchwałę w sprawie wykonania wizerunków byłych gimnazjarchów powzięli niewątpliwie członkowie Związku; wobec tego nie wiadomo, z jakiego tytułu zajmuje się tą sprawą *βουλή*: czy dla tego, że w ogóle uchwały Związku byłych członków gimnazjum musiały być aprobowane przez Radę, czy też dlatego, że *βουλή* była tym uczczeniem zainteresowana ze względów finansowych.

W każdym razie z brzmienia tekstu wynika, że uchwał ongiś powziętych nie wykonano. I właśnie dlatego, że ich nie wykonano, sprawa przychodzi przed Radę. Od tego rozpoczyna się nasz napis, w którym można wyróżnić 3 ustępy:

I 1—10. Podczas debaty w *βουλή* ustalono, że honorowe wizerunki, które

miano wykonać dla Sarapiona i kilku innych byłych gimnazjarchów, nie zostały wykonane, ba nawet nie wykonano wizerunku króla.

Wobec tego uchwala Rada:

1. Wykonać posąg króla.

2. Zamianować 15 ludzi, godnych tego zaszczytu, członkami Związku byłych członków gimnazjum.

3. Zamianować tychże 15 ludzi obywatelami.

4. Koszta wizerunków: króla i Sarapiona pokryć z tych pieniędzy, które ma uiścić owych 15 ludzi za zaliczenie ich w poczet członków gimnazjum i w poczet obywateli.

II 10—15. Członkowie gimnazjum przyklaskują tej uchwale Rady i uchwalają dalsze zaszczyty dla Sarapiona. Mianowicie wolno mu wedle własnego uznania zamianować nowych 10 ludzi, godnych tego zaszczytu, członkami gimnazjum.

III 16—24. Następuje mocno uszkodzony protokół posiedzenia Związku członków gimnazjum, na którym omawiana była niewątpliwie sprawa uczczenia Sarapiona.

Napis omówiony nasuwa 2 pytania:

1) O ile organizacja gimnazjalna w egipskim mieście, które ma autonomiczną Radę, podlega tej władzy?

2) Skąd pochodzi nasz napis?

Otóż co się tyczy punktu pierwszego, to wedle ww. 6/7 naszego tekstu Rada ma prawo mianowania członków stowarzyszenia: *οἱ ἐκ τοῦ γυμνασίου;* z tegoż miejsca zdaje się wynikać, że każdy *πολίτης* należał do zrzeszenia *οἱ ἐκ τοῦ γυμνασίου.*

Myśl uczczenia byłych gimnazjarchów wyszła niewątpliwie od Związku członków gimnazjum; mimo to zajmuje się tym i Rada, przy czym uderza to, że mówi się wprawdzie o Sarapionie i o innych byłych gimnazjarchach, ale ostatecznie *βουλή* troszczy się tylko o wizerunek Sarapiona i o wizerunek króla. Na wszelki wypadek jest pewne, że pieniądze na uczczenie byłego gimnazjarcha daje nie gimnazjum, lecz stara się o nie *βουλή*. Charakterystycznym jest, że członkowie gimnazjum nie mogą przeprowadzić zamierzonego odznaczenia dlatego, że *βουλή* nie ustawiła jeszcze wizerunku króla. Albo więc z góry postanowiono, że n a p r z ó d ma stanąć wizerunek króla, albo może istniały co do tego ogólne przepisy.

Nierozwiązaną zostaje sprawa, czy gimnazjum w mieście mającym *βουλή* w ogóle nie może powziąć żadnej uchwały bez jej zgody, czy też zależność jego od *βουλή* powstaje z racji materialnej strony sprawy.

Skąd pochodzi nasz napis? Ponieważ brak jakiegoś specjalnego punktu zaczepienia, przeto w grę mogą wchodzić wszystkie 3 miasta greckie w Egipcie. Kortenbeutel oświadcza się za Ptolemaidą. F. S.

Spór o Troję homerową.

W Kw. Kl. 1929, s. 81 nn., zdałem sprawę z artykułów redaktora L'Acropole, Charles Vellay, który w rocznikach 1927 i 1928 wspomnianego czasopisma poddał krytyce argumenty zwolenników poglądu, jakoby — wbrew tradycji — obóz grecki pod Troją leżał nad zatoką Besika, a zarazem zakwestionował poważnie identyfikację Hissarliku z Troją homerową. Artykuły te wywołały

oczywiście reakcję po stronie przeciwnej, co spowodowało autora do ponownego zabrania głosu celem rozprawienia się z zarzutami przeciwników. Czyni to w książce pt. Controverses autour de Troie, Paris 1936, ss. 176, w której dorzuca równocześnie dalsze argumenty, przemawiające przeciwko bezpodstawnemu umieszczeniu grodu Priama na Hissarliku.

Sam Dörpfeld, widząc niemożność pogodzenia Troi na Hissarliku z obozem greckim nad Hellespontem, przyjął w r. 1925 pogląd Brücknera, jakoby obóz ten leżał nad zatoką Besika. Wyniknęła stąd konieczność rozszerzenia nazwy „Hellespont" na całą północną część morza Egejskiego, przeciwko czemu Vellay przytoczył poprzednio 24 ustępy z Homera, a poza tym 18 ustępów przeciwko nowej lokalizacji obozu greckiego, nie mówiąc już o całej tradycji starożytnej. Z zarzutów tych rozpatrzył Dörpfeld zaledwie cztery, pomijając resztę milczeniem, ale i w tych czterech punktach twierdzenia jego nie dadzą się utrzymać, jak wykazuje Vellay na podstawie tekstów i rozważań natury geograficznej.

Z kolei zastanawia się autor nad słusznością koncepcji „Wielkiej Troi" Brücknera, który opierając się na pewnym tekście Hellanikosa oraz na wykopaliskach V. Seyka na Kara Jur, rozszerza niepomiernie granice Ilionu. Według Brücknera na Hissarliku wznosiły się tylko pałace królewskie, natomiast samo miasto rozpościerało się na wzgórzach w kierunku wschodnim na przestrzeni przeszło 8 km, przy czym najdalej położone i najwyższe wzgórze Kara Jur (208 m) stanowiło trojańską Pergamos. Przeciwko tej koncepcji wysuwa Vellay cały szereg nieodpartych zarzutów. W jaki sposób Kassandra mogła śledzić powrót ojca od Achillesa z Pergamos, odległej o 8 km od obozu greckiego (Il. XXIV, 695—703)? Pergamos musiała się wznosić w pobliżu pałaców, gdyż przypuszczenie, że Kassandra oddaliła się od obozu o kilka kilometrów celem zajęcia dogodnego punktu obserwacyjnego, urągałoby zdrowemu rozsądkowi. Dalej według Homera pałace leżały pomiędzy właściwym miastem, a *ἀκροτάτη πόλις*, tj. Pergamos, zatem celem wydostania się z pałaców na równinę trzeba było przejść przez całe miasto, tymczasem w „Wielkiej Troi" Brücknera pałace wznoszą się na krańcu Ilionu, w bezpośrednim sąsiedztwie pola bitwy. Takie położenie pałaców sprzeciwia się poza tym rozplanowaniu miast mykeńskich, gdzie pałac wznosi się zawsze w środku miasta, jeśli zaś spotykamy go na jego krańcu, to dlatego, że z tej strony teren stwarzał naturalne warunki obronne.

Nieprawdopodobność koncepcji Brücknera wystąpi jeszcze wyraźniej, gdy uprzytomnimy sobie, że „Wielka Troja" musiałaby zajmować obszar co najmniej 40 km², o obwodzie około 25 km. W tym wypadku nie może być mowy o obwarowaniu całego miasta, co przyznaje sam Brückner, ale w takim razie armia grecka miałaby bardzo łatwe zadanie: po prostu odcięłaby od siebie oba obronne punkty, Hissarlik z pałacami i Kara Jur, rzekomą Pergamos, i wówczas nie potrzebowałaby dziesięciu lat na zdobywanie Troi.

Vellay wskazuje dalej, że nazwa *κολωνός*, występująca u Hellanikosa (Troica I), oznacza każde wzniesienie terenu (*πᾶν ἀνάστημα τῆς γῆς*), a zatem Pergamos nie musiała leżeć na osobnym wzgórzu, lecz stanowiła najwyższy punkt tego samego wzniesienia, czyli mieści się doskonale w ramach topografii, wynikającej z Iliady: najpierw dolne miasto, potem akropola z pałacami, wreszcie Pergamos ze świątyniami bogów. Te trzy wyniosłości idą bez-

pośrednio jedna za drugą, podobnie jak stopnie schodów. Co się tyczy zdania Strabona (XIII, I, 42) o przyznaniu przez Hellanikosa słuszności mieszkańcom późniejszego Ilionu, że miasto ich leży na miejscu dawnej Troi, to sam Strabon zaznacza wyraźnie, iż Hellanikos uczynił to dla przypodobania się mieszkańcom. Natomiast Herodot (VII, 43), pisząc o pobycie Kserksesa w dolinie Skamandru, powiada, że monarcha *εἰς τὸν Πριάμου Πέργαμον ἀνέβη*, czyli że istniało wówczas miejsce zwane „Pergamos", jak mówi zresztą sam Hellanikos, współczesny Herodotowi (*ὅ τι νῦν Πέργαμος καλεῖται*), bo gdyby Kserkses udał się był na Hissarlik, wówczas Herodot użyłby nazwy „Ilion", jak we wszystkich innych wypadkach, gdzie wspomina o nowym Ilionie. Uwagi te uzupełnia Vellay w innym miejscu (s. 101 nn.) na podstawie artykułu Sir F. Maurice'a w JHS 1930, s. 210 nn., stwierdzeniem, że Kserkses odwiedził Pergamos w czasie postoju na Bunarbaszy, a zatem wyszedł na Bały Dagh, a nie na Hissarlik (p. niżej).

W dalszym ciągu swej rozprawy autor występuje ponownie w obronie hipotezy Seyka, według którego ruiny Hissarliku z okresu wojny trojańskiej (Troja VI Dörpfelda) stanowią resztki wspólnego grobu Greków oraz fortyfikacji wzniesionych wokół tego polyandrionu za radą Nestora, czyli że mur po stronie południowej, należący według Dörpfelda do „Troi VI", jest fragmentem muru obronnego zbudowanego przez Greków. Vellay rozprawia się w szczególności z zarzutami prof. Scotta, który wskazuje, że tak potężny mur nie mógł powstać "w ciągu kilku godzin" trwania rozejmu, a poza tym uległ on zburzeniu stosownie do słów Iliady. Na to odpowiada Vellay, że długość całego muru musiała wynosić około 5 km, a zatem zachowanie się reszty o długości zaledwie 250 m nie pozostaje w sprzeczności z opowiadaniem Homera; co się zaś tyczy czasu trwania rozejmu, to Homer, mówiąc o porach dnia, miał niewątpliwie na myśli różne dni, oddzielone pewnym odstępem czasu: wszak przygotowania do pogrzebu Hektora i sam pogrzeb zajęły 11 dni. Wprawdzie Hektor był synem królewskim, ale w księdze VII idzie przecież o pochowanie ogromnej ilości zabitych. Z drugiej strony mur tak potężny, który miał zaćmić sławę murów trojańskich, zbudowanych przez bogów, nie mógł powstać w ciągu kilku godzin, zwłaszcza że Apollon i Posejdon potrzebowali aż dziewięciu dni, aby zburzyć dzieło rąk śmiertelnych przy pomocy wszystkich rzek Troady. Nawiasem mówiąc, nie jest wykluczone, że właśnie zachowane na Hissarliku szczątki murów posłużyły Homerowi za podstawę opisu konstrukcji achajskiej.

Odpowiadając następnie na wysunięty skądinąd zarzut, że rzekomy mur wewnętrzny domniemanego polyandrionu należy do warstwy II, zewnętrzny zaś do warstwy VI, autor stwierdza, że leżą one na tej samej płaszczyźnie poziomej, a zatem Grecy mogli wykorzystać dawniejszą konstrukcję, tj. mur „drugiego miasta", celem umocnienia polyandrionu.

Najdłuższy ustęp poświęca autor wykazaniu niewspółmierności pomiędzy rozmiarami Hissarliku, a znaczeniem Troi, która według tradycji zarówno poetyckiej, jak i historycznej, należała do najpotężniejszych miast swojego czasu. Otóż przede wszystkim trzeba sobie zdać sprawę, że Hissarlik wznosi się zaledwie 36 m ponad poziom morza, a 29 m ponad otaczającą go równinę, podczas gdy sąsiednie wzgórza mają od 71—208 wysokości. Dlaczegóż by mieszkańcy Troi mieli wybrać właśnie najniższe wzgórze na swoją siedzibę?

W Grecji wszystkie akropole mykeńskie przekraczają 100 m wysokości i dochodzą nawet do 300 m. Wyjątek stanowi jedynie Tiryns, którego górna terasa wznosi się tylko 18 m ponad poziom równiny, ale Tiryns, zresztą potężnie obwarowany, tworzy odosobnioną wysepkę, natomiast Hissarlik przechodzi w płaskowyż, co znacznie utrudnia obronę.

Dalej akropola mykeńska powinna zawierać jedynie pałac królewski

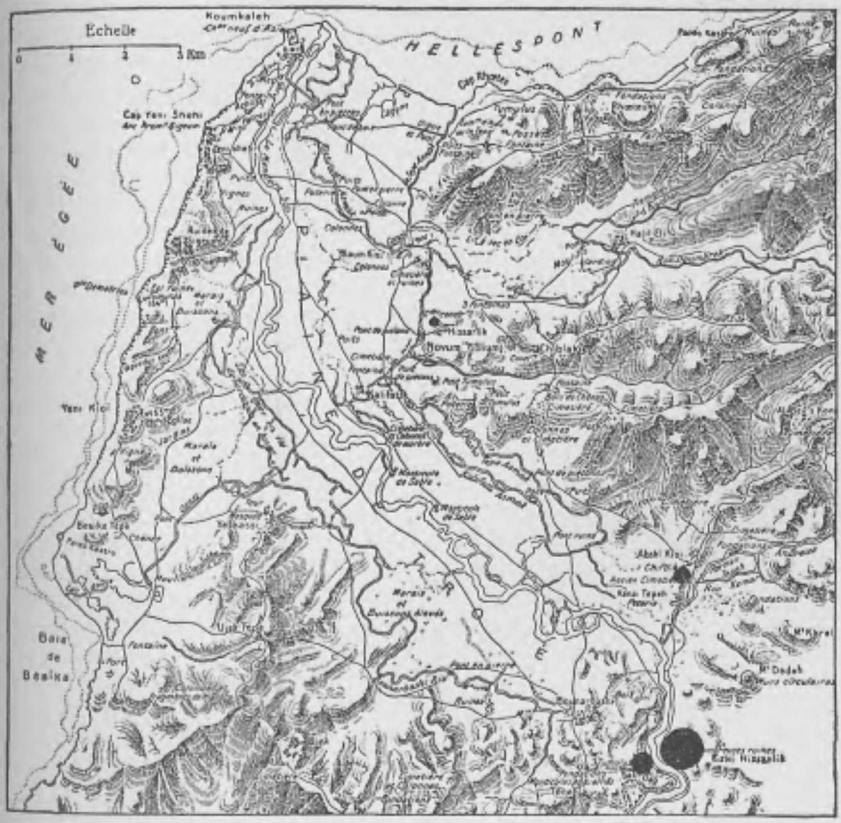

Superficies comparées des principaux sites mycénies ou prémycéniens de la plaine de Troie.

i związane z nim budowle, ludność zaś powinna zajmować dolne miasto. Tymczasem na Hissarliku widzimy tylko resztki nędznych „domów", zamieszkałych przez zwyczajną ludność, co sprzeciwia się samemu pojęciu akropoli. Wiadomo, że brak budowli pałacowych obrońcy Troi na Hissarliku tłumaczą zniszczeniem w epoce rzymskiej, ale jest mało prawdopodobne, żeby nie pozostały w tym wypadku przynajmniej jakieś resztki substrukcyj. Co się tyczy dolnego miasta, to takiego do tej pory nie znaleziono w pobliżu Hissarliku

i w ogóle nie było tam warunków dla jego istnienia, gdyż na płaskowyżu, łączącym się ze wzgórzem, stanowiłoby ono jedynie przedłużenie akropoli, w dole zaś byłoby narażone na zalewy, a zresztą położenie jego w tym miejscu sprzeciwiałoby się sytuacjom, występującym w Iliadzie.

Jakaż jest powierzchnia tej „królowej całej Azji" według słów Likurga (Contr. Leocr., 62), tego *μέγα ἄστυ*, którego zdobycie okryło taką sławą Agamemnona (*τόσσην γὰρ διέπερσε πόλιν*, Od. IX, 265)? Otóż największe wymiary „Troi VI" wynoszą 180 × 140 m, co daje 18.000 m², jeśli jednak odliczymy mury, dostaniemy zaledwie 15.500 m², powierzchni mieszkalnej. W Gurniá na Krecie, która posiada prawie te same wymiary, przyjęto ilość mieszkańców na 300 m, ale tam trzeźwości sądu nie zamąciły archeologom żadne względy uboczne. Należy uzmysłowić sobie, że w Mykenach sama akropola ma 45.000 m², miasto zaś dolne 640.000 m², akropola tirynska wprawdzie tylko 22.400 m², ale w dole istniało miasto, częściowo już odkopane; w Atenach sama akropola ma 30.000 m²; nawet w takiej niepozornej Asine jest ona dwa razy większa od całego Hissarliku. Trudno powtarzać tu za autorem wymiary różnych miejscowości mykeńskich, znane na podstawie wykopalisk, względnie z Homera: wynikałoby z nich, że potężna Troja, leżąca na Hissarliku, w której murach mieściła się ogromna armia Trojan i ich sprzymierzeńców, była sześć razy mniejsza od Hyampolis, a dziesięć razy mniejsza od Panopeusu, drobnych osad wspomnianych w Iliadzie.

Autor podaje następnie wymiary innych miejscowości małoazjatyckich, takich jak Sendżirli, Karkemisz, Tell Achmar czy Boghazkiöi: wszystkie są większe kilkanaście i kilkadziesiąt razy od Hissarliku. W samej Troadzie takie Szigri, identyfikowane z Kenchreai lub z Neandrią, jest większe od Hissarliku 23 razy, Szali Dagh, zdaje się starożytny Kebren, założony przez jednego z synów Priama — 65 razy, Eski Hissarlik — 5 razy, a z dolnym miastem 23 razy, rzekoma Thymbra w pobliżu Aczy Kiöi — 4 razy, akropola Bały Dagh — $5^1/_2$ razy. Ostatnie trzy miejscowości leżą już u wylotu doliny trojańskiej, przy czym Bały Dagh, wznoszący się na 155 m nadawałby się doskonale ze względu na swe położenie na akropolę potężnego miasta. Miasto to leżało na miejscu dzisiejszej wioski Bunarbaszy i razem z akropolą miało jakie 2 km długości z północy na południe. Z przeglądu tych wszystkich miejscowości wynikałoby zatem, że właśnie stolica całej Troady była najmniejsza ze wszystkich miast trojańskich i najbardziej niekorzystnie położona z punktu widzenia obronności.

Następnie autor zastanawia się ponownie, jakie wnioski można wysnuć z tekstów starożytnych, wspominających o odwiedzinach Aleksandra Wielkiego w ówczesnym Ilionie, tj. na dzisiejszym Hissarliku, gdyż według rozpowszechnionego poglądu monarcha miał w nim widzieć Troję homerową. Ta część książki stanowi odpowiedź na artykuł G. Radeta, którego wywody w pracy Alexandre le Grand zakwestionował poprzednio Vellay w jednym z numerów L'Acropole. Zdaniem autora sam fakt odwiedzin nie jest dowodem uznania autentyczności, a zresztą głównym przedmiotem odwiedzin Aleksandra były groby Aiakidów. Co się tyczy sceny poświęcenia tarczy Atenie, która według Arriana miała miejsce w Ilionie, według Diodora zaś poza obrębem Troady (*τοῦ δὲ βασιλέως ἀναζεύξαντος ἐκ τῆς Τρωάδος*), właśnie ta sprzeczność nakazuje ostrożność w identyfikacji Hissarliku z Troją, tym więc

cej że przebieg związanych z tym wydarzeń jest u Diodora jasny i logiczny, a w Troadzie istniały świątynie Ateny także poza Ilionem.

Radet przywiązuje wielkie znaczenie do słów Platona, według którego Troja zajmowała *λόφον οὐχ ὑψηλόν*, a zatem leżała na Hissarliku, ale przecież ani Aczy Kiöi, ani Eski Hissarlik, ani Bunarbaszy nie są położone na wielkich wyniosłościach. Natomiast trudno nazwać z Platonem Hissarlik *ἔχοντα ποταμοὺς πολλούς*, gdyż główna rzeka równiny trojańskiej, Skamander (Mendere Su), płynie o 3 km na zachód od Hissarliku, Dümbrek Su przeszło o kilometr na północ, zaś Kalifatły Asmak jest tylko wyschniętym łożyskiem, napełniającym się tylko okresowo wodą: za to w południowej części równiny łączą się z sobą, albo też sąsiadują trzy rzeki: Kamar Su, Mendere Su i Bunarbaszy Su.

Ponieważ Radet porusza przy sposobności całą kwestię trojańską, Vellay zarzuca mu brak należytego udokumentowania, przymykanie oczu na świadectwa niekorzystne dla jego poglądów, w szczególności zaś lekceważenie świadectwa samego Homera jako poety. Tymczasem starożytni geografowie i topografowie uznają dokładność wskazówek topograficznych Homera, dokładność tę potwierdziły wszystkie wykopaliska w ostatnich 60 latach także pod względem antykwarycznym. Jeżeli zaś do tego w samej Troadzie wszystkie dane topograficzne odpowiadają rzeczywistości, to i szczegóły dotyczące miasta należy uznać za ścisłe. Jak powiedział Arystarch, *τὸν Ὅμηρον ἐξ Ὁμήρου σαφηνίζειν δεῖ*. Sam Radet uznaje istnienie Thymbry homerowej i umieszcza ją w Aczy Kiöi, nie biorąc pod uwagę faktu, że leżała ona w bezpośredniej bliskości Troi, podczas gdy Aczy Kiöi, jest oddalone od Hissarliku o przeszło 6 km.

Vellay utrzymuje kategorycznie na podstawie świadectw starożytnych, że Troja uległa zupełnemu zburzeniu i nigdy potem nie była zamieszkana. Niezbity pod tym względem dowód stanowi tekst Likurga w Contr. Leocr., 62: *τὴν Τροίαν τίς οὐκ ἀκήκοεν ὅτι μεγίστη γεγενημένη τῶν τότε πόλεων καὶ πάσης ἐπαρξάσασα τῆς Ἀσίας, ὡς ἅπαξ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων κατεστράφη, τὸν αἰῶνα ἀοίκητός ἐστι;*

Wynika stąd jasno, że fakt ten był powszechnie znany, gdyż inaczej Likurg naraziłby się na protesty ze strony słuchaczy. Ale i inni pisarze starożytni nie pozostawiają nas w wątpliwości pod tym względem. Według Strabona (XIII, I, 25) ludność Troi poszła w rozsypkę i dopiero w VI w. jedna z grup założyła na Hissarliku Ilion, podczas gdy dawna Troja przez cały ten czas i przez następne stulecia pozostała opuszczoną i niezamieszkaną: Demetrios ze Skepsis podaje nawet odległość pomiędzy obydwiema miejscowościami na 30 stadiów. Zupełne opuszczenie i zniszczenie Troi opisuje Lucanus w swoich Pharsaliach IX, 964—9, w związku z odwiedzinami Cezara: poeta widzi tam tylko ruiny, groby, zarośla, pustkę i śmierć, podczas gdy ówczesne Ilium rzymskie było miastem ludnym i kwitnącym, obsypanym zaszczytami i przywilejami nie ze względu na miejsce, lecz z powodu „pokrewieństwa" ludności z Rzymianami. To samo spotykamy i u Horacego (Ody III, 3) i u Owidiusza (Metam. XV, 422—5) w formie wspomnienia z pobytu w Troadzie w r. 25 przed Chr., a tradycja ta ciągnie się poprzez literaturę bizantyńską aż do Eustathiosa.

Następny ustęp książki zawiera dyskusję z Patronim, ostatnim obrońcą

Besiki, której nie sposób tutaj streszczać ze względu na mnóstwo szczegółów, tym więcej że właściwi twórcy hipotezy o położeniu obozu greckiego nad Besiką do sprawy tej już nie powracają.

Ostatnia część pracy o nowych wykopaliskach amerykańskich na Hissarliku stanowi przedruk artykułu w Bulletin de l'Association G. Budé ze stycznia 1933, uzupełnionego kilku uwagami. Wykopaliska te, inspirowane i kierowane przez Dörpfelda, trwają od r. 1932, także w okolicy Hissarliku w promieniu 1.500 m, w połączeniu z sondowaniami na Karagün Tepe (Kara Jur), Hanai Tepe i Beszik Tepe (Besika). Pierwsza kampania nie dała pozytywnych wyników, o ile idzie o identyfikację Hissarliku z Troją, a w szczególności nie doprowadziła mimo usilnych poszukiwań do odnalezienia nekropoli mykeńskiej, za to odkrycie w warstwie przedhistorycznej szeregu pieców zdaje się potwierdzać hipotezę o charakterze krematoryjnym, a nie mieszkalnym, Hissarliku. Następne kampanie (wyniki kampanii z r. 1936, nieznane jeszcze autorowi, znajdujemy w AJA 1936, s. 376 i JHS 1936, s. 156) również nie dostarczyły nowych argumentów zwolennikom Troi na Hissarliku, zwłaszcza że nie znaleziono żadnych śladów północnego muru „VI miasta". Natomiast wśród tych poszukiwań urodziła się „Troja VII a" Blegena, zdaniem którego „Troja VI" Dörpfelda, założona około połowy II tysiąclecia, została zburzona wkrótce po r. 1300, a dopiero „Troja VII a" jest tą prawdziwą Troją homerową. Ta ostatnia uległa zburzeniu z początkiem XII w., a miejsce jej zajęła „Troja VII b", odpowiadająca Dörpfeldowej „Troi VII". Jest to już czwarta metamorfoza Hissarliku-Troi po Troi Schliemanna w II warstwie, po „Wielkiej Troi" Brücknera i po Troi umieszczonej przez Dörpfelda ostatecznie i nieodwołalnie w warstwie VI, to też nic dziwnego, że ten ostatni protestuje przeciwko tej nowej przemianie.

Faktem jest w każdym razie, że na Hissarliku istniała w latach mniej więcej 1500—1300, a zatem w epoce mykeńskiej, osada, która uległa zniszczeniu, według Blegena wskutek trzęsienia ziemi, a miejsce jej zajęła bezpośrednio inna osada o krótkim okresie trwania, przy czym do budowy użyto tych samych materiałów. Dla tej nowej osady znamienne są ogromne ilości popiołu i inne dowody intensywnego spalania, a dalej mur półkolisty, wzniesiony pośpiesznie na gruzach poprzedniej osady, wreszcie znaczna ilość ceramiki mykeńskiej z Grecji i z wysp oraz wzorowanych na niej wyrobów miejscowych. W tym właśnie stanie rzeczy widzi Vellay potwierdzenie hipotezy o polyandrionie i wyciąga stąd następujące wnioski: Istniejąca na Hissarliku mała, nieobwarowana osada z epoki mykeńskiej została zburzona na skutek jakiegoś kataklizmu, którym mógł być tylko najazd achajski z uwagi na sąsiedztwo portu Achajów. Po jakimś czasie Grecy użyli tej osady jako polyandrionu, zapewne w warunkach przedstawionych w VII księdze Iliady, czym tłumaczą się ślady spalenia, i otoczyli ją murem półkolistym. Co się tyczy ceramiki, to stanowi ona pozostałość po chwilowych okupantach. Zdaniem Vellay'a raczej Bały Dagh może pretendować do nazwy Troi ze względu na to, że stanowi on naturalną akropolę, prawie nie do zdobycia, panuje nad równiną, nad morzem oraz nad górami w głębi lądu i poza tym posiada pod dostatkiem wody dzięki bliskości Skamandru i obfitych źródeł u stóp akropoli. Ujemne wyniki przeprowadzonych tam sondowań nie dowodzą niczego wobec tradycji o doszczętnym zniszczeniu Troi.

Jakkolwiek rzeczy się mają, argumenty Vellay'a przeciwko koncepcji Troi na Hissarliku są bardzo poważne i przekonywujące. Oczywiście można je zbyć frazesem, że Homer jako poeta przesadzał i operował szczegółami nieodpowiadającymi rzeczywistości, z drugiej jednak strony poczynione wyżej uwagi o dokładności danych zawartych u Homera nie pozwalają na takie stawianie sprawy. Zasługa Vellay'a polega na tym, że rzucił jasny snop światła na całą kwestię trojańską, uzmysławiając, na jakich kruchych podstawach opiera się cała koncepcja Troi na Hissarliku i do jakich prowadzi sprzeczności, które uznali nawet jej zwolennicy, jak świadczy hipoteza o obozie greckim nad Besiką i koncepcja „Wielkiej Troi" Brücknera. Siła wywodów Vellay'a, opartych na gruntownej znajomości całokształtu zagadnienia i na olbrzymim materiale źródłowym, leży w braku wszelkiego uprzedzenia ze strony autora, czego nie można powiedzieć o jego przeciwnikach, starających się ratować za wszelką cenę straconą sprawę.

KAZIMIERZ BULAS

Charles Dugas, Les vases de Délos III: Les vases orientalisants de style non mélien (Exploration archéologique de Délos, fasc. XVII), Paris 1935, 132 s. i 72 tabl. 4°.

Trzeci tom publikacji Szkoły Francuskiej w Atenach, poświęconej naczyniom z dołu puryfikacyjnego na Renei, jako też naczyniom znalezionym na Delos, prócz zespołu pochodzącego z Heraionu (por. Kw. Kl. 1934, s. 346 n.), zawiera ceramikę w stylu orientalizującym z wyłączeniem melijskiej, dla której przeznaczony jest tom drugi, mający ukazać się w opracowaniu prof. Rhomaiosa. Podobnie jak w tomie pierwszym, mamy tutaj do czynienia prawie wyłącznie z fragmentami, sklejonymi i uzupełnionymi przez restauratora, którego zręczność i cierpliwość wywołuje największy podziw, graniczący czasem z niedowierzaniem, gdy idzie o rekonstrukcje oparte na kilku maleńkich skorupkach. Sam materiał jest bardzo obfity i urozmaicony, gdyż obok ceramiki cykladzkiej spotykamy tu naczynia rodyjsko-jońskie, Fikellura, bucchero, naukratyjskie, protokorynckie, korynckie, lakońskie i kilka innych gatunków o mniejszym znaczeniu.

Największe zainteresowanie budzą rozdziały poświęcone ceramice cykladzkiej z uwagi na sporność dotychczasowego podziału oraz kompetencję prof. Dugas w tym zakresie. Ceramikę tę podzielił był autor w swojej „La céramique des Cyclades" (1925), podobnie jak geometryczną, na trzy grupy: „wyspiarską", „argiwsko-cykladzką" i „terajską". Co się tyczy pierwszych dwu grup, klasyfikacja ta spotkała się z krytyką Payne'a (JHS 1926, s. 203 nn.), wobec czego autor zastosował obecnie inny podział, nie przesądzający miejsc wytwórczości. Powstały w ten sposób cztery grupy, oznaczone literami A, B, C i D. Publikacja niniejsza zawiera tylko trzy ostatnie grupy, gdyż literę A zostawiono dla naczyń melijskich.

Naczynia grupy B wykazują trzy fazy: a, b, c. Są to głównie amfory o tej samej technice, co w stylu geometrycznym cykladzkim Bb, a zatem z jasną pobiałą o odcieniu kasztanowym lub żółtawym i prawie wyłącznie monochromatyczną dekoracją. Zasób form dekoracyjnych jest mało urozmaicony. Czysto roślinny motyw stanowi tylko rozeta, wśród zwierząt zaś najbardziej ulubiony jest koń. Zwierzęta na ogół malowane są sylwetą, a głowy

konturowane. Grupę tę uważa autor za dalszy ciąg grup geometrycznych Bb i Bc.

Grupa C obejmuje prawie wyłącznie amfory i hydrie o żółtawej pobiale. Prawdopodobnie są to wyroby jednej pracowni, ograniczone w czasie, a wzorujące się na naczyniach grupy B oraz na stylu geometrycznym cykladzkim Ab. Autor wyróżnia tu znowu trzy fazy, przy czym w drugiej fazie ornamenty roślinne zyskują na znaczeniu w stosunku do ornamentyki geometrycznej, ale nadal są podporządkowane motywom zwierzęcym. W całości grupa C reprezentuje najlepszą produkcję ceramiczną Cyklad obok naczyń melijskich: szczególnie ceramika pierwszych dwu faz może współzawodniczyć z wyrobami Koryntu i Rodos.

Grupę D cechuje niedbalstwo wykonania mimo doskonałej nieraz techniki. Autor wydziela tu dwie podgrupy. Dla pierwszej znamienna jest protoma dzikiego zwierzęcia z otwartą paszczą (typ z końca epoki geometrycznej), szeregi ptaków oraz pęki wydłużonych liści, ułożonych wachlarzowato (dotychczas niespotykane w ceramice cykladzkiej). Na jednym z naczyń widać linie ryte, technikę obcą ceramice wyspiarskiej. — Druga podgrupa jest jeszcze gorszej jakości, także pod względem technicznym. Zauważone przez Buschora pokrewieństwo między omawianą grupą D i grupą geometryczną Ad tłumaczy autor istnieniem pokrewieństwa pomiędzy wszystkimi seriami ceramiki cykladzkiej, gdyż idzie tu o ceramikę lokalną, o małym zasięgu, w przeciwieństwie do ceramiki rodyjsko-jońskiej i w pewnym sensie melijskiej.

Osobną grupę tworzą naczynia o dekoracji czysto linearnej kontynuujące tradycję geometryczną, ale odróżniające się od ceramiki geometrycznej techniką i charakterem rysunku. Większość ich nawiązuje do grupy geometrycznej A, stosującej zwykłą lazurę, nieraz bardzo cienką, dwa zaś naczynia wywodzą się z tradycji grupy geometrycznej B, dla której znamienna jest pobiała. — Serię naczyń orientalizujących cykladzkich zamyka jeden jedyny talerz polichromiczny, bardzo niekompletny i zniszczony, oraz kilka niepozornych skorup z drugiego. Ciekawy ten gatunek jest za to bogato reprezentowany wśród znalezisk z Heraionu delijskiego.

Poza ceramiką cykladzką najliczniejsze są naczynia rodyjsko-jońskie (68), protokorynckie (39) i korynckie (146).

Co się tyczy pierwszej grupy, autor postąpił słusznie, zachowując nazwę tradycyjną, a nie stosując podziału Rumpfa na „Kamirosgattung" i „Euphorbosgattung" (Jahrb. 1933, s. 69 nn.), gdyż podział ten polega jedynie na ugrupowaniu poszczególnych naczyń bez żadnego uzasadnienia. Ceramikę tę można nazwać też po prostu „rodyjską", w cudzysłowie lub bez, gdyż niewątpliwie znaczna liość tych naczyń powstała na Rodos. W każdym razie większość materiału opublikowanego pochodzi stamtąd i tam również przedstawia się najwyraźniej rozwój tego stylu głównie dzięki wykopaliskom Maiuriego (Ann. it. VI—VII) i Jacopiego (Clara Rhodos). Natomiast wydzielenie lokalnych gatunków i faz rozwojowych jest trudne i dotychczas sporne. Okazy opublikowane przez prof. Dugas należą do późnego okresu, ale jeden tylko wśród nich posiada linie ryte, a mianowicie amfora pod nr 18. Zdaniem autora należy ona do fazy rozwoju wykazującej wpływ kontynentu, jednak trudno dopatrzeć się w niej cech stylu „rodyjskiego", jakkolwiek należy ona bezsprzecznie do ceramiki jońskiej. Linie ryte występują wprawdzie czasem w późnym

stylu „rodyjskim", tzn. po około r. 600, ale nigdy na amforach (R. M. Cook w BSA XXXIV, 1934/34, s. 2, uw. 1). — Do naczyń w kształcie muszli można dodać CVA: Pologne, fasc. II, pl. 77,8.

Spokrewnione częściowo z „rodyjskimi", ale nie nawiązujące bezpośrednio do nich, naczynia Fikellura są reprezentowane przez dziewięć okazów. Dostały one ostatnio odpowiednie przydziały w monografii Cooka o ceramice Fikellura (BSA XXXIV, 1933/34), gdzie widnieją na s. 8, 12 n., 16, 37 n. Amfora 1 nie nosi wyraźnych cech tego stylu, dlatego też zapewne znalazła się zdala od swojej domniemanej grupy, wśród naczyń rodyjsko-jońskich, gdzie widocznie autor chciał ją pierwotnie zaliczyć.

Naczynia protokorynckie nie przynoszą prawie niczego nowego; w większości są to lecytki. Również naczynia korynckie należą przeważnie do znanych typów. Bardzo ciekawy i zagadkowy jest dzbanek 143. Autor zalicza go do ceramiki korynckiej z wielkimi zastrzeżeniami: czy nie mamy tu raczej do czynienia z wpływem korynckim na ceramikę wyspiarską?

Wśród pozostałych naczyń zasługuje na uwagę fragment bucchero w kształcie głowy byka, typ rzadki w epoce archaicznej, oraz piękny alabastron szklany (tabl. III, 9 i 11). — Bardzo skromnie przedstawia się ceramika naukratyjska oraz lakońska. Tę ostatnią nazywa autor „lakońsko-cyrenajską" zgodnie ze swoimi zapatrywaniami na dwoiste jej pochodzenie. Jednakże jego argumenty w tym względzie są mało przekonywujące w przeciwieństwie do argumentów zwolenników tezy lakońskiej (ostatnio E. A. Lane w BSA XXXIV, s. 182 nn.).

Pod względem graficznym publikacja przedstawia się wzorowo. Jedyny zarzut, jaki można by postawić, to nieprzestrzeganie kolejności naczyń na tablicach, co nieraz utrudnia poszukiwania. Ale drobna ta niedogodność nie ma żadnego znaczenia wobec faktu, że dzięki autorowi i Szkole Francuskiej w Atenach posiadamy wreszcie dwa tomy publikacji o znaleziskach z Renei, czyniącej zadość w całej pełni wymaganiom naukowym. Oby następne tomy tego tak ważnego dla historii ceramiki i związanej z nią różnych zagadnień wydawnictwa nie dały długo czekać na siebie. KAZIMIERZ BULAS

Maria Ludwika Bernhard, Wazy greckie w Muzeum im. E. Majewskiego w Warszawie (Prace Zakładu Archeologii Klasycznej U. J. P. w Warszawie, Nr 1) Warszawa 1936, str. VIII+78, z 16 tab.

Zakład archeologii klasycznej Uniwersytetu J. P. w Warszawie kreował własne wydawnictwo, pod redakcją Dra Kazimierza Michałowskiego, profesora arch. klas. i kierownika tegoż zakładu. Pierwszy tom tego wydawnictwa, poświęcony publikacji waz greckich, znajdujących się w Muzeum Archeologicznym im. E. Majewskiego w Warszawie, został opracowany przez uczennicę wspomianego zakładu M. L. Bernhard. We wstępie do publikacji autorka informuje o dziejach tego zbioru a w szczególności o sposobach, jakimi Erazm Majewski gromadził ceramikę grecką (zakupy od handlarzy starożytności, od innych zbieraczy i od kopaczy w południowej Italii oraz nabytki z własnych wykopalisk). Słusznie autorka zaznacza, że w zbiorze tym nie ma naczyń o pierwszorzędnej wartości artystycznej, ale nie brak okazów ceramicznych, posiadających duże znaczenie badawcze. Nadmienia też, że zbiór ceramiki greckiej znajdujący się w Muzeum Archeologicznym im. E. Majewskiego

w trakcie druku pracy autorki został opublikowany przez Kazimierza Bulasa w 3-cim zeszycie *Corpus Vasorum Antiquorum* (Pologne 1936). Oczywista, że autorka potraktowała omawiany materiał obszerniej i bardziej wyczerpująco aniżeli Bulas (nie było to jego zamiarem), uwzględniając cały szereg zabytków pominiętych w C. V. A. Omawiany materiał autorka podzieliła na pięć grup, a to: wazy geometryczne i orientalizujące, wazy pseudochalcydyjskie i attyckie czarnofigurowe, wazy attyckie czerwonofigurowe, wazy południowo-italskie i wazy pofirnisowane, przy czym w tej ostatniej grupie wyróżniła naczynia attyckie i południowo-italskie.

Metoda opisu i interpretacji zabytków w omawianej publikacji stoi na wysokim poziomie, wzorowanym na wydawnictwach najwybitniejszych współczesnych ceramologów. Interpretacja scen figuralnych i ich fragmentów jest przekonywująca, tak samo ma się sprawa z datowaniem i przydzielaniem poszczególnych okazów określonym ośrodkom produkcji ceramicznej. Z omawianych zabytków najobszerniej potraktowała autorka ułamek wazy attyckiej z Cumae (nr 22), dwa ułamki amfory panatenejskiej z Cumae (nr 24—25), próbując z powodzeniem zrekonstruować kształt naczynia, do którego te dwa ułamki najprawdopodobniej należały (ryc. 1), dalej amforę z Cumae (nr 57), epichysis z okolic Rzymu (nr 58), krater z Cumae (nr 60) i skyfos z Neapolu (nr 67). Ten ostatni zabytek został ponadto w wyczerpujący sposób omówiony w Przeglądzie Historycznym z r. 1936 (str. 379—384, tab. II). Co się tyczy różnicy między interpretacją fragmentu sceny figuralnej na ułamku attyckiej wazy z Cumae (nr 22), podaną przez autorkę a wyjaśnieniem Bulasa (C. V. A. Pologne 3, III He, 2, 11) to — o ile mogę to stwierdzić tylko na podstawie reprodukcji — słuszność jest po stronie autorki. Również przydzielenie lekanis z Krymu (nr 44) do attyckiego centrum produkcyjnego wydaje mi się bardziej prawdopodobne aniżeli umieszczanie jej wśród waz południowo-italskich.

Praca autorki zarówno pod względem metodologicznym jak i rzeczowym stoi na poważnym poziomie. Autorka opanowała antyczny materiał ceramiczny w sposób zadowalający, a literaturę przedmiotu wykorzystała możliwie wszechstronnie. W analizie stylistycznej omawianego materiału zabytkowego wykazała ostrożność i sumienność a zarazem wnikliwość w odczytywaniu treści artystycznych zawartych na niekiedy bardzo fragmentarycznych i zniszczonych zabytkach.

Na koniec należy z uznaniem podkreślić zainicjowanie tego *pierwszego w Polsce* wydawnictwa z zakresu archeologii klasycznej nie tylko z tego względu, że da ono możność młodym siłom naukowym publikować własne wyniki badawcze od razu w poważnym organie naukowym, ale także dlatego, że wydawnictwo to zapoczątkowało wzorowe publikowanie pełnego materiału zabytkowego w zakresie kultury i sztuki antycznej, znajdującego się w — nielicznych zresztą — zbiorach polskich. K. MAJEWSKI

Dr Marcjan Śmiszko, Naczynia pierścieniowate (Les vases annulaires). Zarys historyczno-typologiczny rozwoju jednej formy ceramicznej, z 8 tablicami i 2 mapami, Lud, XXXIV 1936, Odbitka str. 77.

Autor niniejszej pracy postawił sobie za zadanie zbadać zagadnienie genezy i rozwoju jednego typu naczynia, które zarówno przez swą oryginalną formę, jak i różnie interpretowane przeznaczenie posiada specjalną wartość

badawczą. Zagadnienie to — poza studium Grohnego, który zajął się wyłącznie poziomymi naczyniami z nasadkami na powierzchni — traktowane było dotąd w literaturze naukowej całkiem dorywczo. Dopiero Dr Śmiszko postawił je na szerszej płaszczyźnie badawczej z tym, że — jak na wstępie wyraźnie zaznacza — posługiwał się materiałem zabytkowym niekompletnym. Dzięki jednak wnikliwej analizie zebranego materiału autor przeprowadził zasadniczy tok wywodów w sposób jasny i przekonywujący. W pierwszej części pracy zestawił i opisał wyczerpująco znane mu okazy, pochodzące z różnych zespołów kulturowych odległych od siebie tak czasowo jak i terytorialnie, zaczynając od najstarszych okazów z kultur epoki bronzu w basenie morza Śródziemnego (Kreta, Cypr, Troja, Palestyna) poprzez kultury antyczne i średniowieczne a kończąc na obfitym materiale we współczesnych kulturach ludowych. W części analitycznej autor rozpatrując typologię naczyń pierścieniowych, wyróżnia następujące grupy a w ich obrębie odmiany: I. poziome pojedyncze naczynia pierścieniowate; II poziome naczynia pierścieniowate z nasadkami na powierzchni (1. z nasadzonymi miniaturowymi naczyniami: 2. z nasadzonymi figurkami); III. pionowe naczynia pierścieniowate (1. z uchwytem; 2. z lejkiem i uchwytem, z odmianami: a) jugosłowiańskich „bardacy" i b) ukraińskich „kumańców"; 3. do zawieszania, z odmianami: a) jugosłowiańską i b) siedmiogrodzko-węgierską); IV. Inne pionowe pierścieniowate naczynia nowoczesne. W trzeciej części pracy autor zajmuje się genezą naczyń pierścieniowych oraz ich treścią użytkową. W przekonywujący sposób wykazuje on, że żadne względy związane z praktycznymi potrzebami życia codziennego nie narzuciły produkcji ceramicznej kształtu pierścieniowego. Natomiast szereg danych, jak znane w Egipcie gliniane podstawki w kształcie pierścienia, na których umieszczano naczynia, łączenie szeregu naczyń wspólną podstawą, spotykane na Cyprze i wreszcie bezpośrednie łączenie ze sobą szeregu naczyń w kształt pierścienia, w dostateczny sposób tłumaczy techniczną stronę genezy naczyń pierścieniowych. Dalej zaś występowanie tych naczyń w grobach na Cyprze i w związku z kultem Adonisa (tzw. „ogródki Adonisa") i Astarte w Palestynie i Fenicji, przemawia za tym, że naczynia te mają swą genezę w obrzędach sepulkralnych i kultowych i że najdawniejsze ich przeznaczenie miało charakter obrzędowy. Dopiero w epoce rzymskiej naczynia te najprawdopodobniej zaczęły stopniowo zatracać swą funkcję obrzędową, zatrzymując charakter symboliczny; natomiast w czasach dzisiejszych — za małymi wyjątkami — spełniają funkcję użytkową, ustępując zresztą powoli miejsca formom ceramicznym bardziej celowym ze stanowiska praktycznego. Co się zaś tyczy rozprzestrzenienia naczyń pierścieniowych, to autor słusznie widzi ich centrum produkcyjne na Cyprze, skąd przedostawały się one do kultur sąsiednich Egiptu, Palestyny, Krety i Grecji lądowej, stamtąd zaś w ciągu wieków rozprzestrzeniał się ten typ naczyń do Italii, Galii i Brytanii, na północnym wschodzie zaś sięgnął aż na Krym. Odmienną konfigurację wykazuje rozprzestrzenienie naczyń pierścieniowych od epoki wędrówek ludów aż do czasów najnowszych. Jak z dostępnego materiału mógł autor słusznie wnioskować, największe nasilenie produkcji tych naczyń przypada na Europę środkową i północno-wschodnią.

W rozdziale ostatnim Dr Śmiszko zestawia wyniki, które dzięki sumiennym i wszechstronnym badaniom, mimo swego ramowego charakteru, są

w zupełności słuszne i przekonywujące. Niewątpliwą jest dla mnie rzeczą, że dalsze badania nad naczyniami pierścieniowymi, oparte na nowych materiałach zabytkowych pójdą zasadniczo po linii wytyczonej przez autora. I w tym bezsprzecznie jest pozytywna wartość badawcza — studium dra Śmiszki. Nasuwa mi się tylko na myśl następująca próba pogłębienia wyjaśnień w kwestii genezy naczyń pierścieniowych. Wszystko przemawia za Cyprem i tu nie ma dyskusji. Istnieje dla mnie tylko pytanie, dlaczego właśnie na Cyprze miała ta forma ceramiczna powstać? Zdaje mi się, że wytłómaczenie leży w psychologii twórczości. Od epoki bronzu począwszy aż do końca geometrycznej Cypr był ośrodkiem olbrzymiej produkcji ceramicznej; w tysiącach warsztatów produkowano niezliczoną ilość różnorodnych naczyń na eksport. Słynęły one nie tylko z gatunkowej dobroci gliny i wyrobu, ale i z oryginalności form oraz wysokiego poziomu artystycznego. Jasnym jest, że w środowisku, w którym był tak wysoki poziom produkcji ceramicznej, że w wytwórniach, w których rodziły się pomysły nie tylko nowych dekoracyj naczyń ale i nowych form — mogła powstać idea formy ceramicznej całkiem dotąd nieznanej i naprawdę oryginalnej. Że pomysł takiej formy ceramicznej mógł się zrodzić pod wpływem konkretnych potrzeb kultowych, to jest zupełnie prawdopodobne, aczkolwiek tego rodzaju procesy kulturowe należą do wyjątków. Zasadą bowiem powszechnie znaną w dziejach faktów kultury materialnej jest ich pierwotny charakter użytkowy, a dopiero wtórny kultowy.

Nakoniec chciałbym wspomnieć o przeoczonym przez autora niezmiernie ciekawym glinianym naczyniu pierścieniowym pionowym znalezionym przed laty w Paryżu, którego napis: „[H]ospita, reple legona[m] cerves[i]a" świadczy ponad wszelką wątpliwość, że już w kulturze gallo-rzymskiej naczynie to miało charakter użytkowy (por. Rev. Arch. XVIII 1868, p. 225 sqq. cf. Bull. épigr. 1882, p. 110 i 1883, p. 133 oraz Daremberg-Saglio, Dictionnaire ect. s. v. Lagena i Cervisia). Ponadto można włączyć do materiału zabytkowego, zebranego przez autora, następujące okazy, posiadające wartość badawczą już to pod względem morfologicznym już to chronologiczno-geograficznym: pionowe naczynie pierścieniowe typu korynckiego, znalezione w Marzabotto (O. Montelius, La civilisation primitive en Italie, Stockholm 1895, tab. 109, nr 17 a, b, tekst p. 518), dalej pierścieniowe naczynie pionowe z Kos, znalezione w grobie z epoki geometrycznej (Arch. Anz. LI 1936, coll 177—178, f. 25) oraz poziome naczynie pierścieniowe z trzema nasadzonymi czarkami (czarnofigurowy kernos) pochodzące prawdopodobnie z drugiej połowy VI w. przed Chr., z Grecji (Langlotz, Griech. Vasen in Würzburg, tab. 120, nr 446).

K. MAJEWSKI

Ks. Dr Insadowski Henryk, Rzymskie prawo małżeńskie a chrześcijaństwo. Lublin 1935, S. 333. 8°.

Zagadnieniem, jaki wpływ wywarło chrześcijaństwo na prawo rzymskie, zajmowano się już nie od dzisiaj. Już w XVIII w. zwrócono baczną uwagę na fakt, że wpływ chrześcijaństwa na prawo rzymskie późnej epoki cesarstwa był w większym czy mniejszym stopniu niemały. Głównie jednak wiek XIX zabrał się do tej sprawy i różni uczeni różnych narodów dali w tej dziedzinie szereg dzieł wartości nieraz pierwszorzędnej. Najbardziej jednak koło sprawy wpływów chrześcijaństwa na prawo rzymskie zasłużył się wiek XX. Rozwinął

się w tej dziedzinie szeroki ruch, który nie ustaje, lecz przeciwnie coraz bardziej się wzmaga. Wszyscy uczeni przyznają mniejszy lub większy wpływ chrześcijaństwa na prawo rzymskie, lecz narazie kwestia ta nie jest ostatecznie rozstrzygnięta i zagadnienie to dotąd w nauce jest sporne. Aby należycie ocenić wpływ chrześcijaństwa na prawo rzymskie, trzeba — jak to autor podkreśla (17) — przede wszystkim zwrócić uwagę na stan rozwoju i etyczną wartość prawa rzymskigo w dobie pogańskiej, a po drugie na wartości religijno-moralne, które wlało chrześcijaństwo w dotychczasowe prawo rzymskie. Przede wszystkim prawo rzymskie po długim uporze, bo aż do czasów Dioklecjana włącznie, uległo silnym wpływom hellenistycznym. Dopiero potem przychodzi silny wpływ chrześcijaństwa, zwłaszcza dzięki bogatej treści etycznej, lecz ten wpływ nie zawsze był jednakowy. Za czasów prześladowań wpływ mógł być tylko pośredni. Zmienia się to całkowicie po r. 313, a zatem po edykcie tolerancyjnym Konstantyna Wielkiego i Liciniusa w Mediolanie. Od tej chwili zaczyna się wpływ bezpośredni. Tak więc od Konstantyna Wielkiego rozpoczyna się dla prawa rzymskiego zupełnie nowy okres życia. Lecz pogaństwo nie zginęło jeszcze, przeciwnie żyło jeszcze długo. Następuje okres współistnienia pierwiastków pogańskich i chrześcijańskich obok siebie, jednak z coraz to bardziej słabnącym tętnem pogaństwa. Ogromny, nieraz wprost wszechwładny wpływ chrześcijaństwa widzimy w prawodawstwie Justyniana, zwłaszcza w jego Nowelach (Novellae) tak, że prawo justyniańskie, wzięte jako całość, jest w pełni prawem chrześcijańskim, a idea religijna wlecze się przez nie jak nić czerwona. Ponieważ religia chrześcijańska bardzo rodziną się opiekuje, stąd też nic dziwnego, że musiała wywrzeć ogromny wpływ na rzymskie prawo małżeńskie. Wykazanie tego wpływu jest zadaniem autora.

Małżeństwo rzymskie poprzedzał zwyczaj zawierania prawnych zaręczyn — sponsalia, który Kościół zaraz od początku swego istnienia przyjął. Rozumie się, że zaręczyny pociągały za sobą w prawie rzymskim pewne skutki prawne, zwłaszcza obowiązek zawarcia w przyszłości małżeństwa i nie można było zerwać bezkarnie zaręczyn. A chociaż w czasach późniejszych zaręczyny stały się umową niezaskarżalną i straciły moc prawną, to przecież, jako niezerwane, tworzyły przeszkodę do równoczesnego zawarcia zaręczyn lub małżeństwa z inną osobą. A zatem powstały różne moralne zobowiązania. Praktyka Kościoła wschodniego i zachodniego były tutaj nieco odmienne. W rzymskim prawie zaręczyny pociągały za sobą także pewne skutki majątkowe. W prawie kościelnym skutki zawarcia zaręczyn zostały bardzo zbliżone do małżeństwa. Tę kwestię autor bardzo szczegółowo po prawniczemu omawia i podkreśla, że małżeństwo u Rzymian nie było byle czymś, lecz przeciwnie było czymś wzniosłym i pełnym szlachetności, tylko że życie praktyczne w okresie pogaństwa nie było zbytnio wzniosłe, zwłaszcza pod koniec republiki i w okresie pryncypatu. Rodzina rzymska przechodziła wtedy kryzys. Nie pomagały tutaj żadne prawa, a zwłaszcza prawa Augusta, głównie Lex Iulia et Papia Poppaea, których głównym celem była zachęta do zawierania małżeństw i posiadania z nich dzieci. Dopiero chrześcijaństwo podniosło poziom etyczny małżeństwa i nadało tej instytucji charakter nadprzyrodzony — boski. Chrześcijaństwo podniosło małżeństwo do godności sakramentu i tu wpływ religii chrześcijańskiej był wielki. Nauka chrześcijańska wrogo ustosunkowała się (co prawda nie od razu, bo musiała się liczyć z faktami) do kon-

kubinatu i to miało swój wpływ na ustawodawstwo cesarzy chrześcijańskich. Autor szeroko omawia różne rodzaje małżeństwa rzymskiego, jak matrimonium cum manu, matrimonium sine manu, concubinatus, matrimonium iuris gentium i contubernium. Ponieważ chrześcijaństwo uznaje, że wszyscy są wolni i równi wobec Boga, stąd też mocno zaopiekowało się instytucją małżeństwa zwłaszcza niewolników tak, że wreszcie zaczęto uważać małżeństwo niewolników — contubernium za związek legalny i przyznano mu błogosławieństwo. Dalej obszernie autor omawia różne formy zawarcia małżeństwa w Rzymie, jak confarreatio, coemptio, usus, ponadto formy zawarcia małżeństwa sine manu. Nie pomija autor również i różnych obrzędów ślubnych, czyli obrzędów towarzyszących zawarciu małżeństwa. Zresztą i dzisiaj mamy liczne obrzędy ślubne czyli ceremoniał weselny, zwłaszcza wśród ludu wiejskiego. Chrześcijaństwo stanęło od razu na stanowisku, że lepiej jest zawierać małżeństwa przy współudziale kapłana i z błogosławieństwem Bożym. Chrześcijaństwo przyjęło również prawie cały ceremoniał ślubny rzymski, rozumie się, że w niejednym go zmodyfikowało, dodało wzgl. usunęło to, co nosiło w sobie charakter pogański. Małżeństwo zatem chrześcijańskie i jego charakter religijny wywarło ogromny wpływ na ustawodawstwo władców chrześcijańskich jak na Wschodzie tak też i na Zachodzie, co zresztą widzimy wszędzie najwyraźniej do dzisiaj. Małżeństwo, zawarte w kościele, uzyskało z czasem pełną ważność wobec władz świeckich.

Aby zawarte małżeństwo było ważne, muszą być spełnione pewne warunki, wynikające z różnych przyczyn, tak naturalnych, jak też prawnych, socjalnych, politycznych, etycznych, religijnych. Rozumie się, że w ciągu wieków ulegały te warunki różnym zmianom w prawie rzymskim. Autor poświęca obszerny wstęp tym wymogom, potrzebnym do zawarcia małżeństwa. Do bezwzględnych należała przede wszystkim zdolność prawna tak mężczyzny, jak kobiety, dalej zdolność fizyczna czyli wymóg dojrzałości fizycznej — pubertas, co jest pierwszorzędnym warunkiem dla małżeństwa, którego celem zasadniczym jest przedłużenie rodzaju ludzkiego, potem jedność małżeńska, czyli by małżeństwo było monogamiczne i dla mężczyzny i dla kobiety, a wreszcie tempus luctus — okres żałoby, gdyż prawo rzymskie nie pozwalało wdowie na zawieranie małżeństwa przed upływem pewnego, ustawą określonego terminu od śmierci męża, a zatem tempus constitutum. To były najważniejsze warunki bezwzględne dla zawarcia małżeństwa w prawie rzymskim. Chrześcijaństwo wywarło wszędzie tutaj mniejszy lub większy wpływ. Zwłaszcza Kościół stanął od razu na stanowisku bezwzględnej monogamii. Poza tym ustawodawstwo władców chrześcijańskich wprowadziło pod wpływem prawa kanonicznego dwie przeszkody bezwzględne do zawarcia małżeństwa, nieznane prawu rzymskiemu, tj. przeszkoda wyższych święceń czyli ordo sacer, oraz śluby czystości w zakonie, czyli votum sollemne. Co się tyczy ostatniego bezwzględnego wymogu, koniecznego do zawarcia małżeństwa, tj. consensus czyli wzajemnego zezwolenia stron, oraz zezwolenia osób, pod których władzą znajdują się nowożeńcy, jak to mamy w prawie rzymskim, to prawo kościelne, chociaż już od zarania domagało się zezwolenia rodziców na zawarcie małżeństwa swych dzieci, to jednak Kościół nie ma żadnego przepisu, który by unieważniał małżeństwo dzieci, zawarte wbrew woli rodziców.

Ponadto jak w prawie rzymskim, tak też i w kościelnym istnieją różne

warunki względne do zawarcia małżeństwa, a przede wszystkim, żeby nie zachodziły pomiędzy stronami przeszkody pokrewieństwa, powinowactwa i adoptacji. Dalej w prawie rzymskim istniały różne przeszkody do zawarcia małżeństwa, oparte na względach etyczno-socjalnych. Niegdyś nie mogło być małżeństw pomiędzy patricii et plebei (powinno być równe stanowisko polityczne — paritas conditionis, nie zaś disparitas conditionis), dalej pomiędzy wolnourodzonymi — ingenui i wyzwoleńcami — libertini (powinna być równość socjalna — paritas honestatis, nie zaś disparitas honestatis), stanowi senatorskiemu nie wolno było zawierać małżeństw z osobami, które pracowały na scenie, gdyż osoby, mające coś wspólnego ze sceną były u Rzymian w pogardzie (disparitas honestatis) aż do czasów Justyniana. Nikt nie mógł się żenić, względnie wychodzić za mąż, kto popadł w konflikt z moralnością publiczną, a zatem był w stosunkach z prostytutkami, osobami utrzymującymi domy publiczne, schwytanymi na cudzołóstwie itp., a zatem gdy byli to mulieres famosae et viri famosi, dalej kto miał na sumieniu porwanie kobiety — raptus itp. Co się tyczy warunków natury praktycznej, a także politycznej, przeszkodami do zawarcia małżeństwa z niektórymi osobami były pewne obowiązki, jak sprawowanie opieki lub kurateli, pełnienie urzędu na prowincji, a także służba wojskowa. Wreszcie przychodzą warunki natury religijnej. Rzymscy chrześcijańscy cesarze wprowadzili z pobudek religijnych dwie przeszkody do zawarcia małżeństwa: 1) różnica wyznania obu stron (disparilitas cultus), 2) pokrewieństwo duchowe, wynikające z chrztu. Te dwie przeszkody powstały pod wpływem Kościoła i trwają do dzisiaj, jakkolwiek i w tym, co wyżej wymieniono, zaznacza się większy lub mniejszy wpływ Kościoła. Naturalnie, że w szeregu wypadków następowała dyspenza i małżeństwo zostawało zawarte jako ważne. Znowuż nieraz małżeństwo nie istniejące przez konwalidację stawało się w różnych okolicznościach ważne.

Szeroko autor omawia liczne i różnorakie skutki prawne zawarcia małżeństwa. Skutki te, jako takie, dotyczą stosunków prawnych pomiędzy samymi małżonkami, a tak samo dotyczą stosunków pomiędzy rodzicami i dziećmi. Przede wszystkim co do pierwszego, to od razu wysunęła się kwestia równouprawnienia obydwojga małżonków. Wiemy, że na Wschodzie, w Grecji, a poniekąd także i w Rzymie kobieta nie była równouprawnioną z mężczyzną, była traktowana zawsze jako coś niższego. Autor dokładnie przechodzi poszczególne punkty stosunków prawnych pomiędzy mężczyzną a kobietą i zaznacza, że nauka chrześcijańska znacznie wpłynęła na ustawodawstwo cesarzy chrześcijańskich. Rozumie się, że zawarcie małżeństwa pociągało za sobą także liczne skutki prawne pomiędzy rodzicami i dziećmi, liberi. Przede wszystkim głową domu był ojciec i miał z początku władzę nieograniczoną, patria potestas. Zasadniczo postanowienia prawa rzymskiego w stosunku prawnym rodziców do dzieci i na odwrót zostały przyjęte przez Kościół i przez obecne ustawodawstwa i mają moc obowiązującą do dzisiaj.

Ostatni rozdział poświęca autor sprawie rozwiązania małżeństwa i jakie skutki pociągało to za sobą w prawie rzymskim i obecnie. Małżeństwo rozwiązuje się przez śmierć jednego z małżonków. I tutaj było i jest trudności prawnych jak najmniej. Dalej rozwiązanie małżeństwa następowało przez utratę ius conubii, a zatem zdolności do zawierania małżeństwa (rzymskiego), tj. przez utratę obywatelstwa, wolności i powstanie specjalnych przeszkód,

np. pokrewieństwo pomiędzy małżonkami lub nierówności stanu — disparilitas status. Zwłaszcza co się tyczy utraty wolności, a zatem przez dostanie się do niewoli małżonka lub małżonków nastąpiły później pod wpływem Kościoła zasadnicze zmiany, w które tutaj wchodzić nie będziemy. Także i w innych punktach nastąpiły dzięki Kościołowi ważne zmiany. — Ale małżeństwo mogło być rozwiązane także przez rozwód (divortium, repudium, discidium), czyli przez akt prawny, którego celem było rozczarowanie małżeństwa. Prawo rzymskie przeszło w tym punkcie trzy główne okresy: 1) od czasów najdawniejszych aż do Augusta, 2) od Augusta do cesarzy chrześcijańskich i 3) okres cesarzy chrześcijańskich. W pierwszym okresie, zwłaszcza pod koniec republiki, rozwody były na porządku dziennym wprost bez żadnych powodów (sine ulla causa), względnie całkiem błahego powodu (ex mediocri culpa). W następnych okresach następują obostrzenia w sprawach rozwodów, zwłaszcza w okresie trzecim pod wpływem chrześcijaństwa, gdyż Kościół w ogóle nie uznaje rozwodów i głosi nierozerwalność małżeństwa. Autor bardzo szeroko zastanawia się nad rozwodem i prawem rozwodowym rzymskim, omawia różne formy rozwodu, a następnie roztrząsa skutki rozwiązania małżeństwa. Przede wszystkim skutki te dotyczyły dzieci, sprawy pogrzebu zmarłego i żałoby po nim, a zatem religio luctus, a wreszcie sprawy wtórnego małżeństwa (secundae nuptiae). W tym ostatnim punkcie dadzą się wyróżnić trzy okresy rozwojowe tak, jak to było przy rozwodzie. Największy wpływ chrześcijaństwa mamy właśnie w okresie trzecim, chociaż już w okresie 2-gim da się pewien wpływ jego zauważyć. Na tym kończy autor dzieło swoje.

Taką jest z grubsza treść pracy ks. Insądowskiego. Praca pod każdym względem stoi na wysokości swego zadania. Wykład jasny i potoczysty, ustosunkowanie się do postawionego sobie zadania należyte i poważne. Wykorzystanie literatury przedmiotu wprost zadziwiające, nie mówiąc już o tym, że opracowanie źródeł wskazuje na każdym kroku, iż pracowała nad nimi ręka, zdająca sobie dokładnie sprawę ze swego przedsięwzięcia. Autor na każdym kroku stara się wykazać wpływy Kościoła na stare rzymskie prawo małżeńskie semickie, jak też greckie i hellenistyczne. Czyta się dzieło lekko i zajmująco, w wielu zaś miejscach jak powieść, jakkolwiek dzieło to głęboko naukowe i pełne erudycji. W ogóle dzieło ks. Insadowskiego w pełni zasługuje na uznanie.

NIKITA DUMKA

Lateinischer Sprachunterricht. Sieben Beiträge zur Methodenfrage. Teubner, Lipsk i Berlin 1936, str. 84.

Jest to 12 zeszyt pierwszej serii wydawnictwa „Neue Wege zur Antike", obejmującej rozprawy; seria druga licząca dotychczas 5 zeszytów jest poświęcona omówieniu poszczególnych autorów łacińskich. Wydawnictwo to zajmuje się nowym sposobem nauczania w nowej szkole. Nie zachwala jednej jakiejś metody uczenia, bo to by było z zasady fałszywe, lecz ogarnia możliwie wszystkie próby dojścia do celu głównego, którym jest rozumienie tekstu łacińskiego. Wymieniony w tytule zeszyt 12 w całości poświęcony zagadnieniom metodycznym przynosi siedem rozpraw, pisanych przez różnych nauczycieli, często różniących się znacznie swymi poglądami, ale zawierających tak bogatą treść metodyczną, tak bardzo ciekawie ujętych, że mogą zainteresować

w dużej mierze naszych nauczycieli łaciny. Niektóre rozprawy powinny być na język polski przełożone i w ten sposób udostępnione szerszym rzeszom uczących. W niniejszym sprawozdaniu postaram się w krótszych i dłuższych omówieniach poszczególnych rozpraw zapoznać z nimi polskich czytelników. W rozprawie pierwszej pt. Cel i praktyka nauki jęz. starożytnych stwierdza jej autor Herbert Holtorf, że szkoła dzisiejsza niemiecka to zupełnie zmieniona instytucja: „Ze szkoły przedwojennej, uczącej tylko, powstała powojenna szkoła pracy". Nowy humanizm Trzeciej Rzeszy domaga się zupełnie zmienionych sposobów pracy. W autorach łacińskich szukać należy wielkich charakterów, wielkich ludzi czynu, jakich przedstawiają przede wszystkim historycy rzymscy, aby poznać te potężne duchy, które stworzyły „imperium Romanum". Zarzucić należy wszelkie mrzonki o tz. formalnym kształceniu; dobre one były niegdyś, dziś są zupełnie niepotrzebne. Jak najwięcej czytać, oto hasło dzisiejsze. Tę samą myśl w innej nieco formie omawia Heinrich Klenk w rozprawie drugiej pt. Sposób uczenia łacińsko-niemiecki w nauce początkowej gimnazjalnej. Już w drugim roku nauczania łaciny uczniowie czytają oryginalnego autora łacińskiego, w omawianym wypadku tłumaczono Eutropiusza Breviarium Historiae Romanae. Od początku nauki łaciny wszystko robi się pod kątem patrzenia lektury autora łacińskiego, ale nie zaniedbuje się przyswojenia uczniom gruntownej znajomości elementarnej gramatyki. Nie sposób wyliczyć tu dokładnie wszelkie środki nauczania, które autor rozprawy omawia szczegółowo. Odnosimy wrażenie, że ta metoda wymaga wprost nadmiernej pracy ze strony uczniów, że powinno się nią posługiwać w klasach małych, bardzo zdolnych i pilnych. W naszych stosunkach ten sposób postępowania zawiódłby z pewnością na całej linii. Otóż i rozprawa trzecia Waltera Stacha pt. Tłumaczenie na łacinę w nauce początkowej przestrzega przed niebezpieczeństwem grożącym ze strony wyżej wymienionej metody, łacińsko-niemieckiej i uzasadnia szczegółowo pożytek metody dotychczasowej niemiecko-łacińskiej. Potrzeba ją tylko dostosować do potrzeb chwili obecnej, uprościć zbytni „cyceronianizm", oczyścić naukę gramatyki od wszelkich wyjątków rzadko w lekturze spotykanych, a uczniowi naprawdę niepotrzebnych. Metoda niemiecko-łacińska jest według zdania autora naturalną drogą uczenia się, uczeń bowiem kroczy od rzeczy znanej do nieznanej, idzie bowiem od języka niemieckiego, jako znanego, do łaciny zupełnie mu nieznanej. Zdanie doświadczonego pedagoga przestrzega przed pochopnym zrywaniem z metodą dotychczasową i to zupełnie słusznie. W rozprawie czwartej pt. Cele i metoda nauki o zdaniu w j. łacińskim zastanawia się Werner Jäkel nad zdaniem jako podstawowym elementem wszelkiej mowy, w szczególności nad jego znaczeniem w nauce języka obcego. Głęboko ujmuje kwestię, jakie wiadomości o zdaniu powinien posiąść uczeń, aby móc uprawiać lekturę łacińską z jak największą korzyścią dla siebie, równocześnie jak najgłębiej wnikając w myśli autora rzymskiego. Zmieniły się warunki nauczania łaciny, inne są cele tej nauki, a my bez względu na to, jak za dawnych „dobrych" czasów, zajmujemy uwagę uczniów szczegółami z gramatyki takimi jak obszerne omawianie następstwa czasów, zawisłość zdań warunkowych. Tymczasem uczeń powinien poznać dokładnie części zdania, umieć wyjść od orzeczenia, znać funkcje poszczególnych części zdania pewnie i bez dłuższego namysłu. Główna cecha zdań po-

bocznych to nie spójniki zaczynające zdania, lecz indicativus czy coniunctivus w ich orzeczeniu.

Uczeń powinien wiedzieć, że najczęstsze zdania z ut są skutkowe i te najłatwiej poznać po charakterystycznym „tak że", następnie idą zdania celowe, a dopiero na trzecim miejscu są przyzwolone. Tak samo ma się sprawa ze zdaniami z „cum" i i. Jednak, w skreślaniu paragrafów gramatycznych potrzeba być ostrożnym, by nie pójść za daleko, gdyż metoda uczenia niemiecko-łacińska nie może być zupełnie usunięta z wielu względów, które autor rozprawy sumiennie omawia. Rozważania jego są godne poznania. W rozprawie piątej pt. Stosunek metodyczny nauki gramatyki greckiej i łacińskiej Erdmann Struck pokazuje na szczegółach, jak ważną jest znajomość gramatyki łacińskiej dla rozumienia języka greckiego. Rozważania nabierają szczególnego znaczenia dla nauczyciela języka greckiego z chwilą głębszego wnikania w zjawiska językowe ogólne. Dwie ostatnie rozprawy poruszają tyle ważnych zagadnień z zakresu metodyki nauczania języka łacińskiego, że warto zająć się nimi szczegółowiej. I tak w szóstej rozprawie pt. Metodyka uczenia słówek i ćwiczenia językowe zajmuje się Adolf Clausing wyświetleniem wszechstronnym sprawy bardzo aktualnej i ważnej, jaką jest obecnie uczenie się słówek wobec przyspieszonego tempa nauczania łaciny wskutek redukcji godzin szkolnych poświęconych temu przedmiotowi. Ogromnie ważne zadanie przypada obecnie do spełnienia autorom podręczników dla nauki języka łacińskiego. Muszą oni mieć na oku przebieg całego kursu nauki. Dla kursu początkowego muszą dobierać słowa, które staną się podstawą zasobu słów łacińskich i zrębem znajomości łaciny w ogóle. Jak wielkie bowiem ma znaczenie dla ucznia w ogóle pierwsze zetknięcie się ze słowem! Współpracują tu oko, ucho i rozum. „Czego zaniedba pierwsza chwila przy uczeniu się słówek, tego później nie mogą nadrobić lata i najwymyślniejsze słowniczki". Sami przecież wiemy, jak często uczeń przypomina sobie pewne słowa, przypominając sobie równocześnie treść ustępu łacińskiego. Nauka z tego, że treść ustępów czytanki łacińskiej musi odpowiadać zainteresowaniom uczniów czy uczenic, musi odpowiadać ich wiekowi. Każdą lekcję musi nauczyciel przeprowadzić jak najbardziej metodycznie. Nowe słowo powinno być napisane na tablicy i odczytane poprawnie przez nauczyciela; należy wskazać na ewentualne osobliwości w pisowni, oddzielić części składowe, utrwalić przez przypomnienie związki etymologiczne z wyrazami już znanymi. Celem pierwszego podania słowa powinno być zmysłowe ujęcie treści, którą należy, gdzie to jest tylko możliwe, przedstawić w żywej akcji, np. przy i n c e d o kroczyć poważnie między ławkami w klasie i wymawiać głośno incedo; słowa złożone ilustrować ruchami rąk, kawałkami kredy, grupami uczniów itp. Uwzględniać należy podstawowe znaczenie słów nawet wtedy, kiedy w praktyce wyszły one już z użycia np. t r i b u o „dzielić na trzy części", d e f e n d o „spycham ku dołowi" itp. Nauce o tworzeniu słów należy poświęcić więcej uwagi i troski i to zaraz od pierwszego dnia nauki łaciny. Z językoznawstwa w ścisłym słowa znaczeniu mało można korzystać w nauce szkolnej, ale nie pomijać go zupełnie: niech przy nobilis stanie w nawiasie (gnobilis) ze względu na ignobilis, niech ἄλλο znajdzie wyjaśnienie w aliud itd. Ileż to razy urozmaici naukę i pogłębi ją wskazanie na przedhistoryczne pokrewieństwo wyrazu łacińskiego z ojczystym. Uczeń powinien umieć odczytać z różnego

druku, czy wyraz jest przyswojony, zapożyczony, czy obcy. Obce wyrazy jako wtręty należy tępić na korzyść wyrazów własnych np. kolekta, kreatura, monstrum itd., nie wyjaśniać słów obcych i w ten sposób wtłaczać je niejako w pamięć uczniów, lecz tłumaczyć nimi nowo poznane słowa łacińskie np. fundus a fundament, testari a testament itp. Najżywsze zainteresowanie budzą u uczniów związki słów obrazujące naszą kulturę przedhistoryczną. Nauczyciel musi w tym względzie dużo pracować. — Nie mniej ważną sprawą jak poznanie nowych słów jest zagadnienie ich utrwalenia w pamięci. Tu powinien nauczyciel rozwinąć wielką zręczność i energię, praca musi być urozmaicona, by nie nużyła monotonią: *do słów łacińskich dopisuje uczeń znaczenia, cytuje się pewne słowo po niemiecku*, uczeń szuka odpowiedniego słowa łacińskiego, w domu ma uczeń przyswoić sobie słowa łacińskie wraz z ich znaczeniami, a w szkole przy pomocy nauczyciela powtarzając je wyszukiwać wszelkie możliwe związki, a nawet może uczeń recytować z pamięci całe szeregi słów zwłaszcza nieregularnych. Przy odpowiedzi ma uczeń na pytanie o pewne słówko podawać wszystkie znane znaczenia, a nie tylko jedno. Przy tym wszystkim nieocenioną ma wartość stare zdanie: repetitio est mater studiorum. Wartość tego powiedzenia jest tym większą, im mniejszą jest ilość godzin nauki języka łacińskiego. Czego się nie powtórzy, to ulatuje z pamięci, chociażby było jak najlepiej uczniom wyłożone. Przy codziennym jednak powtarzaniu nie dawać przewagi pewnym tylko grupom wyrazów, lecz zmieniać je ciągle, aby możliwie dużą ilość objąć powtarzaniem i utrwaleniem. Drugim rodzajem jest powtarzanie systematyczne, które z początku powinno się odbywać co 10 dni, później zaś rzadziej, jednak nie wolno go nigdy zaniedbywać. Nie należy zadawać materiału do powtarzania bez zmian lecz urozmaicać go, stwarzać grupy wyrazów, czasem powtórzyć dawniej przerobiony ustęp ciągły właśnie dla przypomnienia wyrazów itd. Pierwsze lata nauki łaciny mają podstawowe znaczenie dla zdobycia zasobu słów łacińskich, w dalszych klasach uzupełnia się to bogactwo nieznacznie, cała troska polega na utrzymaniu tego zasobu w pamięci, pogłębienie go raczej niż rozszerzenie. W sprawie utrwalania zasobu słów przywiązywano duże nadzieje do drukowanych słowniczków, okazały się one jednak złudnymi. Ostatnia wreszcie rozprawa ma tytuł: Nauka o tłumaczeniu? Doświadczony pedagog Matthias Stehle zastanawia się, czy w podręcznikach nowoczesnych gramatyki ma się stworzyć osobny dział poświęcony nauce o przekładaniu tekstu łacińskiego na język niemiecki. Autor odpowiada na to pytanie w sensie pozytywnym, chodzi mu głównie o ustalenie granicy tego zagadnienia. Dziś, kiedy rozumienie tekstu i jego przekład jest celem nauki języka łacińskiego, zagadnienie poruszone nabiera szczególnej wagi i znaczenia. Przypatrzmy się wywodom autora, który sprawę rozpatruje sumiennie i wszechstronnie. Dosłowne tłumaczenie tekstu w rozumieniu Rosenthala okazało się złudą, w wielu bowiem wypadkach przekład niemiecki byłby dziwolągiem językowym. Inne zatem muszą być zasady tłumaczenia, które uczniowi należy podać np.: „Odczytaj naprzód cały ustęp tekstu jak najbardziej uważnie. Co jest ci niejasne, zostaw na razie, a staraj się zupełnie to zrozumieć, co wydaje ci się jaśniejsze. Stąd wyciągaj wnioski o częściach ustępu dla ciebie zupełnie ciemnych lub prawie niezrozumiałych i idź od całości do szczegółów, lecz także i odwrotnie. Staraj się wytworzyć sobie wyobrażenie

o treści całego ustępu, strzeż się jednak przenosić swoje rozumienie całości nieuzasadnione, pochopnie sformułowane, na szczegóły i przystosowywać je gwałtem do całości". Przeważnie jednak uczniowie postępują odwrotnie: idą od poszczególnych części do całości, bo tej odrazu ogarnąć nie umieją. Wychodzą więc od orzeczenia, najważniejszej części zdania, następnie znajdują równie łatwo podmiot i początek jest gotów. Autor wykazuje jednak na kilku przykładach, że to nie wystarcza najczęściej, by tekst przełożyć, potrzeba zatem jeszcze innej pomocy. Wskazać ją ma nauka o przekładaniu. Ona też ma przyzwyczajać ucznia do niezmieniania w przekładzie porządku słów tekstu, wskazać, jakie są najczęstsze opuszczenia w tekście łacińskim. Dla zrozumienia okresu łacińskiego jest często bardzo ważne stanowisko zdań pobocznych. Poza znajomością słówek, form i nauki o zdaniu ważną rzeczą dla rozumienia tekstu łacińskiego jest nauka o stylu, przekład bowiem niemiecki tylko wtedy będzie właściwy, jeżeli będzie miał ducha niemieckiego, niemiecką formę i niemieckie wyrażenia, a te zdobyć można przez obszerną lekturę klasyków niemieckich. Nauka o stylu musi obejmować te wszystkie zjawiska językowe, które są charakterystyczne tak dla łaciny jak dla niemieckiego, np. jednostajne łacińskie acer w przykładach: vir acer, dolor acer, ingenium acre, vultus acer, odium acre, frigus acre ile żma rozmaitości w niemieckim! Szczególnie ważną jest rzeczą dla dobrego przekładu tekstu łacińskiego na język nowożytny zachowanie różnic charakterystycznych języków: łacińskiego i np. niemieckiego. Należą tu: 1) Łacińska hipotaksa, niemiecka parataksa zdaniowa i wiele łączących się z tym odcieni językowych, które autor szczegółowo omawia. 2) Rzymski styl jest rzeczowy, niemiecki uczuciowy. Rzymianin bowiem nie porzuca trzeźwości językowej, Niemiec pozwala dojść do głosu sercu i duszy. 3) Rzymska fantazja jest dość skromna, niemiecka mowa jest pełna wyrazu poetycznego, przypisując oderwanym pojęciom ludzkie przymioty i czynności. Autor zna tylko dwie poezje stojące na czele literatury powszechnej: grecką i niemiecką. Nie bierzemy mu tego za złe, gdyż, zdaje się, autor nie zna dużo literatur. 4) Łacina uniformuje, język niemiecki indywidualizuje. Rzymianie zuniformowali swój język, kiedy stanął u szczytu swego rozwoju, dlatego nie łatwo można znaleźć odpowiedniki w języku niemieckim dla szerokiej sfery znaczeniowej słowa łacińskiego. Nie mogę niestety omówić tu wszystkich tych przykładów, które autor wylicza na poparcie swych twierdzeń; są one bardzo instruktywne i przynoszą dużo materiału myślowego. Należałoby zdaniem autora wszystkie wskazówki o tłumaczeniu zebrać w jedną całość, w jeden rozdział, który by zajął w podręcznikach gramatyki miejsce dotychczasowej nauki „o stylu łacińskim". Wskazówki te rozprószone w podręcznikach łacińskich dla wszystkich klas są niedostępne dla ucznia, gdyż przechodzą z ręki do ręki, zamiast stanowić stałe vademecum ucznia podczas kursu całego gimnazjum. Zapewne żadna nauka o tłumaczeniu, choćby nie wiedzieć jak dobrze sformułowana, nie zastąpi braku uzdolnienia, odczucia stylu i daru kombinowania. Tłumaczenie jest sztuką i nie można go się wyuczyć jako sztuki, ale każdej sztuce odpowiada technika, a tej można się wyuczyć. Nauka o tłumaczeniu wprowadza ucznia w tajniki języka ojczystego, uczy go dobierać z bogactwa największego daru człowieka, jakim jest język, najodpowiedniejsze wyrażenia. W pasowaniu się z łaciną uczeń ćwiczy się w zdolności mistrzowskiego opanowania własnego języka, uczy się cenić

własną mowę. Każdy naród stanowi osobną społeczność związaną krwią, społeczność zaś każda wyraża w swej mowie to, co ma we krwi i jak ma we krwi. uczy go dobierać z bogactwa największego daru człowieka, jakim jest język, niemiecki. Nauka łaciny, tak uprawiana, staje się nauką kultury światowej, a na jej tle uczeń poznaje kulturę ojczystą. Oto powód, dla którego jeszcze dziś zajmujemy się językami starożytnymi, szczególnie zaś łaciną. Nie stawiajmy jednak zbyt wysokich wymagań dla przekładów uczniowskich, gdyż na przekłady uczniów bez zarzutu nie ma sił ani czasu. Dążmy do ideału, ale nie łudźmy się, że doń dotrzemy. Pamiętać też należy o tym, aby sam nauczyciel przekładał zawsze pisemnie to miejsce tekstu łacińskiego, które zadaje do przełożenia pisemnego swym uczniom. W ten sposób sam najpierw zbada wszelkie trudności, na jakie natrafi uczeń i będzie mógł sumienniej ocenić wysiłek ucznia, który może nie zawsze osiągnie cel ostateczny, ale znajdzie się w jego pobliżu. I to jest istotne dla pracy ucznia, a nie samo tłumaczenie. Do oceny ogólnej obok treści wciągać należy i formę wypracowania. O tym jednak uczeń powinien się dowiedzieć.

Kończąc te uwagi mogę zachęcić wszystkich czytelników do przestudiowania dokładnego całego zeszytu, a zwłaszcza dwóch ostatnich rozpraw, które na to pod każdym względem zasługują. Nie są one łatwe do czytania, nie łatwe też do streszczenia, ale trud włożony opłaci się strokrotnie.

Dr BEDNAROWSKI

K R O N I K A

V Międzynarodowy Kongres papirologów odbędzie się w Oksfordzie w dniach od 30 sierpnia do 3 września 1937.

Do komitetu generalnego złożonego z 27 osób weszły znane powagi naukowe angielskie a mianowicie: Kenyon (prezes), Bell, Edgar, Milne, Smyly i i.

Udział członka Kongresu ustalono na 10 szylingów.

W tymczasowym spisie zapowiedzianych referatów (przeszło 30) figurują także referaty przedstawicieli Polski a to: prof. U. J. Rafała Taubenschlaga: Altgriechisches Recht in den ägyptischen Papyri i doc. dra Jerzego Manteuffla: Mitteilung über die Ausgrabungen in Edfu.

W czasie Kongresu otwarta będzie wystawa papirusów w Bibliotece Bodlejańskiej.

Przewidziana jest wycieczka uczestników do Cambridge.

Konferencja rejonowa nauczycieli języka łacińskiego we Lwowie.

W dniach 26 i 27 kwietnia 1937 odbyła się konferencja rejonowa nauczycieli języka łacińskiego we Lwowie z następującym programem: w poniedziałek, 26 kwietnia odbyła się lekcja praktyczna w państwowym gimnazjum III przeprowadzona przez kierownika Ogniska prof. M. Goliasa w kl. II. Następnie wygłosił prof. W. Brach z Drohobycza referat pt. „Pomoc szkolna do zadań łacińskich". Prof. Brach rozdał między obecnych próbki przez niego wydanych tekstów łacińskich, jako pomocy dla nauczyciela przy przeprowadzaniu zadań szkolnych łacińsko-polskich. Referent wydał już szereg takich tekstów po cenach groszowych. Drugi referent, dr Spiegel z Kałusza, znany wydawca zeszytów ułatwiających naukę słówek, składni i kultury, w referacie pt. „O niektórych środkach uaktywnienia młodzieży w nauce języka łacińskiego" podkreślił ważność aktywności ucznia przy nauce języka łacińskiego.

Po południu tego dnia odbył się referat doc. U. J. K. dr K. Majewskiego pt. „Zabytki sztuki i kultury materialnej w nauczaniu języka łacińskiego w gimnazjum". Referat bogato ilustrowany przeźroczami wprowadza nauczyciela w technikę ilustrowania kultury łacińskiej zabytkami. Referent omówił główne zagadnienia, związane z nauczaniem sztuki i kultury materialnej antycznej w szkole średniej, w szczególności zaś obszerniej wyjaśnił zasadnicze treści plastyczne, formalne (m. i. rytm, symetrja, linearyzm, malarskość itd.) i kompozycyjne zawarte w przykładowo wyilustrowanych dziełach sztuki. Ponadto podał ważniejsze wskazówki: w jaki sposób powinien nauczyciel omawiać zabytki sztuki antycznej w szkole, czyniąc z ilustracji nie wyłącznie p o m o c n i c z y materiał dla lepszego zrozumienia tekstu czytanki, ale a u t o n o m i c z n ą jednostkę dydaktyczną. Z kolei omówił planową organizację nauczania kultury materialnej i związane z nim prace modelarskie uczniów w tzw. pracowniach filologicznych, kładąc główny nacisk na zapoznanie młodzieży w pierwszym rzędzie z tymi elementami antycznej kultury materialnej, które służyły do zaspokojenia potrzeb życia codziennego (a więc

dom, sprzęty, strój, środki lokomocji), następnie z wyglądem świątyni, teatru, palestry, cyrku itd., a dopiero na końcu z konstrukcjami maszyn oblężniczych, urządzeń technicznych, uzbrojeniem itd. O godz. 6 w lokalu Seminarium Kultury Starożytnej omówił w instruktywnym referacie „Pieśń łacińską w szkole" prof. U. J. K. dr R. Ganszyniec. Omówiwszy znaczenie pieśni łacińskiej w szkole w dawniejszych czasach dał praktyczne wskazówki, jak można obecnie na lekcjach łaciny, gimnastyki lub na zebraniach kółka filologicznego kultywować pieśń łacińską. Ilustracją referatu był koncert chóru Koła Filomatów U. J. K. reprodukujących pieśni klasyczne i średniowieczne. Prof. dr Ganszyniec obdarował ponadto obecnych wydanym zeszytem pt. Programma carminum Latinorum exempli gratia praesentatorum eximio philologorum conventui Leopoli die 26 M. aprilis 1937 a.

27 kwietnia wygłosił kierownik Ogniska M. Golias referat: Stosowanie niektórych metod bezpośrednich w nauczaniu języka łacińskiego.

Po referacie odbyła się dyskusja nad lekcją praktyczną i wszystkimi referatami, zakończona przyjęciem tez:

1. nauczanie języka łacińskiego winno w dążeniu do rehumanizowania filologii szkolnej posługiwać się pieśnią łacińską na lekcjach łaciny, religii lub na posiedzeniach Kółek filologicznych.

2. ważną pomocą przy urządzaniu zadań łacińskich szkolnych są drukowane specjalne teksty nabywane ile możności przez fundusze szkolne.

3. korzystnym środkiem uaktywnienia pracy uczniów mogą być zeszyty składniowe wzgl. do nauki słówek i kultury w typie, jaki zapoczątkował u nas dr Spiegel.

Tezy w sprawie referatu kierownika brzmią identycznie jak tezy podane już w związku z konferencją Grupy Lwowskiej w Eos-Kwartalniku Klasycznym r. 1937, str. 144.

W ostatnim punkcie programu konferencji pokazał i omówił kierownik Ogniska najważniejsze pomoce naukowe, niezbędne przy nauczaniu języka łacińskiego.

W konferencji wzięło udział 46 nauczycielek i nauczycieli z tych miast, w których nie odbyły się w r. b. konferencje grupowe wzgl. zespołowe przy współudziale kierownika Ogniska. Wykładów prof. Ganszyńca i doc. Majewskiego wysłuchali też członkowie Grupy Lwowskiej.

NEKROLOGI

† RENÉ CAGNAT

Mimo upływu lat 17 od czasu, kiedy mi danym było słuchać wykładów Zmarłego, żywo staje mi przed oczyma sylwetka tego czcigodnego starca o surowych rysach twarzy. W moich oczach przedstawiał on nie tyle typ naukowca, ile doskonałego nauczyciela uniwersyteckiego, któremu równego w dziedzinie epigrafiki łacińskiej nie widzi Jérôme Carcopino, autor jego nekrologu w Journal des Débats. Urodził się w Paryżu 10 paźdz. 1852. Przeszło lat 40 był członkiem „Académie des Inscriptions" (wybrany 1895) a po nieoczekiwanej śmierci egiptologa Maspero sekretarzem tejże instytucji do chwili zgonu.

W epigrafice, do której miał pociąg od wczesnej młodości, wzorem był mu Borghesi (zmarły 1860), który pierwszy wskazał na to, że zajmowanie się napisami wymaga metody specjalnej. W roku, w którym młody Cagnat opuszczał École normale supérieure (1876) ukazała się I część tomu VI Corporis Inscriptionum Latinarum. To wydanie epokowe nie tylko wyniosło epigrafikę do rzędu nauk samodzielnych, lecz także otworzyło nowe horyzonty w badaniach nad starożytnością klasyczną. Zasady zrealizowane w tym wydawnictwie znalazły w Zmarłym gorliwego propagatora, który zaczął się teraz sposobić do tego, by mógł sam wprowadzić je w życie. Korzystając więc z okazji, przyłącza się do korpusu ekspedycyjnego w Tunisie, tu zbiera kilka setek napisów, których wydanie opracowuje rychło wykazując trafność w odcyfrowywaniu, śmiałość w proponowaniu koniektur i powściągliwość w komentarzu.

To wydanie otworzyło mu karierę naukową; w roku 1887 otrzymał po Erneście Desjardins katedrę epigrafiki łacińskiej w Collège de France. W roku 1893 ukazało się pierwsze wydanie jego Cours d'épigraphie latine. (Dziś już 4 wydanie jest prawie wyczerpane.)

Odtąd i z katedry i przez swą książkę stara się kodyfikować normy, których się trzymał w swych badaniach epigraficznych i których przestrzegał przy egzegezie tekstów.

Od roku 1888 wydawał wraz z Bernierem czasopismo „Année épigraphique", w którym doraźnie publikował odkrycia z dziedziny epigrafiki, zanim z biegiem czasu pojawią się w osobnych tomach.

Umarł w Paryżu dnia 5 kwietnia 1937.

Prace naukowe [1])

1. De municipalibus et provincialibus militiis in imperio Romano 1880.

2. Études historiques sur les impôts indirects chez les Romains jusqu'aux invasions des barbares 1882.

3. Explorations épigraphiques et archéologiques en Tunisie 1883—1886

[1]) Materiałów do opracowania życiorysu i działalności naukowej Zmarłego dostarczył mi łaskawie Prof. dr Kazimierz Jarecki, za co Mu niniejszym serdecznie dziękuję.

4. Cours élémentaire d'épigraphie 1886.
5. Nouvelles explorations archéologiques en Tunisie 1887.
6. Epigraphie Gallo-Romaine de la Moselle 1888.
7. Les fouilles de Timgad 1891.
8. Corpus inscriptionum Latinarum (T. VIII, supplément) Berlin 1891—1898.
9. L'armée Romaine d'Afrique et l'occupation militaire de l'Afrique sous les Empereurs 1892.
10. Cours d'épigraphie latine 1893.
11. Musée de Lambèse 1895.
12. Lexique des Antiquités romaines 1896.
13. Voyage en Tunisie 1898.
14. Carthage, Timgad, Tébessa 1909.
15. A travers le monde romain 1912.
16. De l'utilité de l'épigraphie latine pour l'établissement de certains textes. Brochure.
17. Leçon d'ouverture du cours d'épigraphie latine au Collège de France. Brochure.
18. Rapports des études épigraphiques avec les diverses branches de l'enseignement classique. Brochure.

FRANCISZEK SMOLKA

† ROMAN PALMSTEIN

(22 IX 1851 — 13 III 1937)

W przeznaczeniowym konflikcie życia i śmierci, które w odwiecznym ścierają się z sobą pojedynku, można by językiem strategii starych Rzymian powiedzieć: res ad triarios rediit, widząc, jak osiwiałe głowy weteranów naszego szkolnictwa kładą się pokotem żniwa triumfującej Libityny. Po długim w latach, lecz dla żyjących niespodziewanym zejściu ś. p. Józefa Winkowskiego w Krakowie (l. 86), Stefana Cybulskiego w Warszawie (l. 79), Jana Pelczara w Krakowie (l. 79), odprowadziliśmy w d. 15 marca b. r. na miejsce wiecznego spoczynku jednego z najstarszych tej gwardii, Romana Palmsteina. Rówieśnik Winkowskiego, z tego samego rocznika 1851 lubo o kilka miesięcy młodszy, także tarnowianin rodem, urodzony na przedmieściu Burek z ojca uchodźcy czeskiego, którego ks. Sanguszko zabrał z sobą z Francji dla instruowania swoich dzieci w muzyce i języku francuskim, pobierał pierwsze nauki u OO. Bernardynów w Zbarażu, a dalszymi studiami i życiem zrósł się ze Lwowem i jego światem pedagogicznym, w którym górowały takie imiona jak Krystyniacki, Samolewicz, Fischer, Sołtysik, Fiderer. Jako wychowanek Małego seminarium ukończywszy gimnazjum Franciszka Józefa (1863—1870) i Uniwersytet z przejściem z teologii na filozofię (1871—1874), zgłosił się do egzaminu nauczycielskiego, który złożył, jak było często wówczas w zwyczaju, najpierw na gimnazjum niższe (1887), a po powtórnym zgłoszeniu się także na wyższe gimnazjum (1882). Pauzy te powodowało może i to, że równocześnie odbywał służbę nauczycielską w charakterze suplenta w Wadowicach (od 3/3 1875) i w gimnazjum III we Lwowie (od 16/11 1875), a z dniem 21/8 1883 zamianowany rzeczywistym nauczycielem w gimnazjum

IV we Lwowie, służył tu bez przerwy; z powstaniem oddziałów równorzędnych tegoż gimnazjum (1898) tamże przeznaczony, pozostał na tym stanowisku już do końca tj. do swego spensjonowania się w lutym 1912. Cała ta kariera była jednym pasmem uznania Władz dla wzorowego nauczyciela i profesora, którego odznaczono już pierwszą nominacją na Lwów, co było rzadkim wyjątkiem, dalej posuwaniem do wyższych rang (VIII i VII), a niedługo przed emeryturą tytułem radcy szkolnego (1911). A na to wszystko zasługiwał sobie ś. p. Palmstein sumiennym zawsze odważaniem swoich obowiązków. Życie jego upływało w wyłącznej myśli o szkole, żył nią i dla niej. Był idealistą przebrzmiałego dziś kierunku wychowania, które łezką rozrzewnienia krasi szkolne wspomnienia starszych pokoleń. Praca nauczyciela w szkole była zaprawianiem młodzieży do życia, Dedalowskim nakładaniem skrzydeł Ikara do przelotów nad głębinami, które ją czekają. Nie było w tej pracy miękkości, ale też nie czuło się poświstu grozy i strachu. Salę szkolną zalegała powaga chwili i odpowiedzialności przede wszystkim wobec siebie samego i swoich zadań, stanowiąc zrozumiałe dla wtajemniczonych źródło wewnętrznego zadowolenia, które gładzi ciernie i kolce zawodu nauczycielskiego. Obraz takiego nauczyciela nosił w sobie ś. p. Palmstein. Jego lekcja nie była improwizacją ex tempore: każdy jej szczegół, dydaktycznie ujęty i w ramy programowe wstawiony, wykańczał z uporem zduna w swe dzieło keramiczne zatopionego, na sposób przykładowych niegdyś Lehrproben und Lehrgänge, przy użyciu map, rycin, tablic — poglądu, a nade wszystko przeglądu i analizy, odkrywającej złoża myślowe autorów starożytnych i kunsztownej ich pokrywy językowej. Ta propedeutyczna na każdą godzinę skrupulatność naprowadziła go zapewne na chęć przysłużenia się drugim i ogłoszenia drukiem Preparacji do Wojny gallickiej Cezara, wchodzącej może aż za drobiazgowo w słownictwo i styl autora, za to, co ważniejsze, w sposób godzenia frazeologii łacińskiej z językiem polskim, a w szerszym planie poddała mu myśl przekładu Horacego, którego próby w różnych czasach ogłaszał, odkładając opublikowanie większej całości na koniec. Te prace przypadły niestety na czas zmniejszonego popytu na tego rodzaju wydawnictwa, kiedy firmy nakładowe zachwiały się, a interesowi dla świata starożytnego i dla kultury duchowej zacieśniono u nas widnokręgi. Zeszło się to z tym większą przykrością dla tłumacza, że on, zawsze skromny i bezinteresowny, w tym wypadku liczył na jakieś sfinansowanie swojej pracy, by ulżyć swej doli emeryta zaborczego. A nadzieje jego mogły mieć podstawę, skoro tak surowy, ale objektywny i sprawiedliwy sędzia, jak Ogrodziński, nazywa te przekłady „gładkimi i miłymi". Przed niedawnymi czasy, mając w ręku nowe próbki pełniejszego rękopisu i starannego do nich komentarza, nie wątpiłem, że wysiłek autora byłby się przyczynił do podtrzymania tradycyjnego u nas kultu dla wieszcza wenuzyńskiego, którego sam uwielbiał i uwielbienie to w sercach swych uczniów zaszczepiał przez lata długiej swej służby. Może tliła w nim i jakaś iskra miłości własnej i pewność swych sił, których dowód składał za młodszych lat w „Próbach przekładu klasyków starożytnych" (Sprawozd. gimn. Fr. Józefa 1883) z wyborem z Horacego i z Batrachomyomachią czyli Żabiomyszą wojną" (str. 1—25). — W Palmsteinie miała młodzież poważnego i oddanego sobie przewodnika nie tylko w pracy obowiązkowej, lecz także gotowego zawsze do czynnego udziału opiekuna w jej chórach śpiewaczych, kościelnych

i obchodowych, oraz w stałych jej wycieczkach w bliższe i dalsze okolice Lwowa, do pamiętnych w zabytki naszej przeszłości Podhorzec i Żółkwi, dzielił z nią radość w grach i zabawach na świeżym powietrzu, a to na długo przed późniejszymi organizacjami sportowymi, które stworzyły konkurencję samej nauce i wychowaniu szkolnemu w sensie dawnych zadań szkoły, zrosłych z nią w zgodnej opinii naszego społeczeństwa. Poza szkołą i poza troską o jej dobro ś. p. Palmstein nie szedł luzem przez życie. Cechowało go poczucie konsolidacji zawodowej i dlatego należał do tych, którzy kładli podwaliny pod Tow. nauczycieli szkół wyższych, bywał członkiem jego wydziału, pełnił obowiązki pierwszego redaktora Muzeum, pierwotnej także ostoi filologów przed założeniem własnego Tow. i własnego organu, i tak gorliwie popierał jego cele, że za oddane zasługi Tow. naucz. szkół wyż. uczciło go godnością członka honorowego, pamiętało o nim za dni niedoli emeryckiej, czynną przysługą otoczyło ostatnie jego chwile i złożenie na wieczny spoczynek. — Kręgi szkoły i zawodu, lubo najbliższe, nie zamykały przed nim życia społecznego i jego nurtów. Nie było prawie towarzystwa humanitarnego czy oświatowego, nie było poczynań patriotycznych, bez kadzielnego u nas zapaszku „konspiracji", gdzieby brakło jego współczynu i jego poparcia pieniężnego. Wykazy składek na potrzeby ogólno-polskie powtarzały stale jego nazwisko, jak długo dopływ kasowy nie przeszedł w cienko sączącą się strugę. Najczulszym był na punkcie biedy młodzieży szkolnej, dla której nie tylko otwierał swoją kieszeń, ale także gościnę swego domu na całe miesiące. Miał zrozumienie dla młodzieży śląskiej, łaknącej mowy ojczystej i wychowania w duchu polskim, jaki panował w naszych szkołach, organizował składki na gimnazjum cieszyńskie, które z trudem zdobywało swą egzystencję, zanim wpływami i zabiegami Koła Polskiego w parlamencie wiedeńskim zdobyło prawa i charakter gimnazjum państwowego. — Mimo takiego nastawienia na sprawy narodowe, nawet kiedy z tytułu „zaborczości" zaopatrzenie jego stopniało poniżej potrzeb koniecznych, daleką mu była myśl przekucia w jakieś osobiste korzyści owych uczuć, które wkładał w żywione przez cały naród nadzieje usamodzielnienia się państwowego. Ideologia bezinteresowności, godna Arystydesa nowoczesnego, strojegno w czamarę, w której i pochować się kazał! W papierach po Zmarłym pozostały luźne, bezpretensjonalne zapiski, notujące aforyzmy, zdania, cytaty o wychowaniu. Nie stawiają one ani nie rozwiązują jakichś zagadnień tematowych, lecz dają poznać, jak myśli jego krążyły około dobra szkoły, zwłaszcza szkoły polskiej, dla której szukał elementów zdobiących na obszarze naszej twórczości, dawnej i współczesnej. — To byłyby w przybliżeniu ślady, którymi znaczyło się życie Zmarłego. Musiały one głębsze robić bruzdy, jeżeli po 25 latach zacisza emerytalnego, pięknie zaaranżowany przez prezydium Tow. Naucz. szk. wyższ. pogrzeb zasłużonego wychowawcy i wielkich cnót obywatelskich szermierza ułożył się w manifestację uczuć wdzięczności ze strony tych wszystkich, którzy dawne gimnazjum kończyli pod urokiem kultury klasycznej i prawdziwie humanistycznego wychowania, a z nim, według współczesnego pojęcia M. Babitsa, humanistycznego poglądu na świat, budowania przyszłości bez burzenia dotychczasowych wartości kulturalnych.

WINCENTY ŚMIAŁEK

KSIĄŻKI, ODBITKI I CZASOPISMA NADESŁANE REDAKCJI

1. Ks. Franciszek Sokołowski: *Kult Dionysosa w Delfach.* We Lwowie, nakładem Tow. Naukowego 1936.
2. *Études Horatiennes.* Recueil publié en l'honneur du bimillénaire d'Horace. (Travaux de la Faculté de philosophie et lettres de l'Université de Bruxelles, tome VII). Bruxelles 1937. Str. 267.
3. Adolfo Levi: *Sull' importanza che Platone attribuiva ai propri scritti e sul valore che essi hanno come espressione del suo pensiero.* (Reale Istituto Lombardo di Scienze e Lettere.) Milano 1936.
4. Karl Kerényi: *Apollon.* Studien über antike Religion und Humanität Verlag Franz Leo et Comp. Wien, Amsterdam-Leipzig, str. 280.
5. Zdzisław Żmigryder Konopka: *Studia nad historią ustroju rzymskiego.* Cz. I. (Rozprawy historyczne Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, T. XVII). Warszawa 1936. Str. 88.
6. Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne. Rocznik V — Zeszyt 1. Lwów 1937.
   Rozprawy:
   Treść: Kramarz Walerian: Sposoby realizacji programu historii w gimnazjum kupieckim.
   Materiały: Żagan Artur: Problem niemieckiego Wschodu w nauce historii III Rzeszy.
   Recenzje i Sprawozdania — Zapiski bibliograficzne — Kronika.
7. Z dziejów filologii klasycznej w Wilnie. Studium zbiorowe wydane staraniem Koła Filologicznego Studentów Uniw. Stefana Batorego w Wilnie pod redakcją Prof. Dr Jana Oki. Wilno 1937, str. 428.

SPROSTOWANIE OMYŁKI.

W zeszycie 1 rocznika XXXVIII, na str. 151 w. 14 z góry zam. „autorytet" ma być: „autoportret".

XLII SPRAWOZDANIE Z CZYNNOŚCI
POLSKIEGO TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO
ZA CZAS OD 1 STYCZNIA DO 31 GRUDNIA 1936 ROKU

NAKŁADEM POLSKIEGO TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO

Drukarnia L. Wiśniewskiego we Lwowie, ul. Ossolińskich 16 — tel. 201-43
pod zarządem Klemensa Preidla.

ZAPROSZENIE

NA

XLII WALNE ZGROMADZENIE POLSKIEGO TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO

które odbędzie się w sobotę dnia 15 maja 1937 roku o godz. 5 popołudniu w sali VII Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie przy ul. Marszałkowskiej 1.

PORZĄDEK OBRAD:

1. Zagajenie.
2. Odczytanie protokołu z poprzedniego Walnego Zgromadzenia.
3. Odczytanie sprawozdania z rocznej działalności Towarzystwa.
4. Sprawozdanie Komisji rewizyjnej.
5. Dyskusja.
6. Sprawozdanie Redaktora.
7. Wnioski kół.
8. Sprawa składki członkowskiej.
9. Odczyt Prof. Dra Jana Sajdaka pt.: *Suidas-Suda.*
10. Wybory.
11. Wnioski i interpelacje.

We Lwowie dnia 1 maja 1937.

Za Zarząd Główny PTF.

Doc. Dr Kazimierz Majewski — za sekretarza

Prof. Dr Ludwik Ćwikliński — prezes

XLII SPRAWOZDANIE Z CZYNNOŚCI POLSKIEGO TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO ZA CZAS OD 1 STYCZNIA DO 31 GRUDNIA 1936 ROKU

A

1. Walne Zgromadzenie w r. 1936.

XLI. Walne Zgromadzenie P. T. F. odbyło się w niedzielę dnia 31 maja 1936 roku o godzinie 10,30 w Krakowie, w sali Seminarium Filologicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego (ul. Piłsudskiego 4) z następującym porządkiem obrad:

1. Zagajenie. 2. Odczytanie protokołu z poprzedniego Walnego Zgromadzenia. 3. Odczytanie sprawozdania z rocznej działalności Towarzystwa. 4. Sprawozdanie Komisji Rewizyjnej. 5. Dyskusja. 6. Sprawozdanie Redaktora. 7. Wnioski Zarządu Głównego i Kół. 8. Sprawa składki członkowskiej. 9. Odczyt Członka Honorowego P. T. F., Prof. Dra Tadeusza Sinki: Trzeci humanizm. 10. Wybory. 11. Oznaczenie miejsca przyszłego Walnego Zgromadzenia. 12. Wnioski i interpelacje.

1. W zastępstwie Prezesa Towarzystwa Prof. Dra Ludwika Ćwikińskiego, który usprawiedliwił listownie swą nieobecność, zagaił obrady urzędujący Wiceprezes Prof. Konstanty Chyliński, dziękując w serdecznych słowach wszystkim Członkom Koła Krakowskiego z Wiceprezesem Towarzystwa, Wielce Czcigodnym Prof. Drem Leonem Sternbachem na czele, za prawdziwie staropolską gościnność i szczerą życzliwość, z jaką przyjęli lwowskich Członków Zarządu Gł. Towarzystwa [1]), oraz wyrażając prawdziwą radość z tego powodu, że tegoroczne Walne Zgromadzenie odbywa się w Krakowie, w prastarej stolicy humanizmu polskiego, w obecności najwybitniejszych uczonych pol-

[1]) Poprzedniego dnia wieczorem, po posiedzeniu Zarządu Głównego, odbyło się zebranie towarzyskie w salach restauracji Pollera, podczas którego Koło Krakowskie podejmowało kolacją lwowskich członków Zarządu Głównego. W czasie bankietu wygłoszono kilka toastów.

skich, krakowskich filologów klasycznych. „Polskie Towarzystwo Filologiczne tworzy jedną wielką rodzinę, która ma tyle siedzib, ile jest Kół Towarzystwa i wszędzie panuje atmosfera szczera i serdeczna".

Następnie Wiceprezes powitał delegatów i gości, oraz spełnił smutny obowiązek wymieniając nazwiska zmarłych członków Towarzystwa śp. Prof. Konstantego Boguskiego i Dyr. Dra Michała Jezienickiego. Obecni uczcili ich pamięć przez powstanie.

Na sali obrad było obecnych 30 członków Towarzystwa, wśród nich następujący zgłoszeni delegaci: Prof. Dr Seweryn Hammer, Dr Jerzy Schnayder i Dr Barbara Sypniewska z Krakowa; Prof. Dr Aleksander Turyn, Dr Stanisław Seliga i Dr Lidia Winniczukówna z Warszawy; Wizyt. Józef Grzybowski ze Śląska; Dyr. Jan Szmyt ze Lwowa; Dr Stefania Warszawska z Łodzi.

2. Ze względu na obecność gości Twa, a w szczególności studentów Uniw., Przewodniczący zaproponował zmianę porządku obrad, stawiając wniosek, aby p. 9 (odczyt Prof. Tadeusza Sinki) przenieść na początek programu — co jednogłośnie uchwalono, — a zapraszając do wygłoszenia odczytu Prof. Tadeusza Sinkę, wręczył mu dyplom Członka Honorowego Polskiego Towarzystwa Filologicznego. Tekst dyplomu odczytał Zgromadzonym sekretarz Koła Krakowskiego Wizyt. Ogrodziński. Prof. Sinko w serdecznych słowach podziękował Zarządowi P. T. F. za zaszczytną godność, poczem wygłosił bardzo zajmujący i gruntownie opracowany referat p. t. „Trzeci humanizm". (Wydrukowany w „Eos" XXXVII zesz. 3 str. 308 i n.).

3. Po krótkiej przerwie, w obecności samych członków T-wa przystąpiono do właściwych obrad. Przewodniczący wezwał sekretarza Zarządu Głównego do odczytania protokołu z poprzedniego (XL.) Walnego Zgromadzenia, odbytego we Lwowie, dnia 9 maja 1935 r., oraz sprawozdania z czynności Towarzystwa za rok 1935. Na wniosek Wizyt. Ogrodzińskiego, który otrzymał głos w sprawie formalnej, Walne Zgromadzenie jednomyślnie zwolniło sekretarza od obowiązku odczytania protokołu z ostatniego Walnego Zgromadzenia, ponieważ został on ogłoszony w „Eosie — Kwartalniku Klasycznym" 1935, str. 371. nn., a tak samo od odczytania sprawozdania z działalności Towarzystwa za rok 1935, wobec tego, że zostało ono rozesłane do Kół T-wa i znane jest delegatom i członkom Towarzystwa od dwóch tygodni.

Przewodniczący, nawiązując do uw. 1 na str. 8 Sprawozdania

z czynności P. T. F. za rok 1935, odczytuje list Prof. Dra Ryszarda Gańszyńca. List brzmi jak następuje:

„Do punktu 3 porządku obrad XLI Walnego Zgromadzenia P. T. F. zgłaszam następujące uwagi i sprostowania:

Otrzymawszy dnia 28 maja 1936 — więc w terminie znacznie spóźnionym — porządek obrad XLI Walnego Zgromadzenia P. T. F. za r. 1935, spostrzegłem na str. 8 rzeczonego Sprawozdania przypisek, odnoszący się do rzekomo „niezgodnych z prawdą wiadomości", podanych przeze mnie w Przeglądzie Klas. 1935, str. 449 i rzekomo sprostowanych w „Eosie" 1935, str. 471. Ponieważ przypisek ten występuje jako oficjalna enuncjacja Zarządu Głównego P. T. F., żądam kategorycznie cofnięcia zarzutu, jakoby wynurzenia moje przedjubileuszowe, pojęte tu jako wiadomości, były niezgodne z prawdą, albowiem:

1. Ministerstwo W. R. i O. P. rzeczywiście ignorowało jubileusz horatiański i P. T. F. nic nie zrobiło, by mu go przypomnieć,

2. obchód horatiański Polskiego Towarzystwa Filologicznego we Lwowie nie różnił się od obchodu 1400-lecia Corpus iuris justiniańskiego, a raczej był znacznie skromniejszy,

3. oficjalny organ P. T. F. pominął jubileusz milczeniem,

4. wewnętrzne okólniki Zarządu Głównego, mające poświadczyć aktywność P. T. F., nie były podane do publicznej wiadomości i znane tylko ścisłemu gronu, drugi nawet w chwili wydrukowania odnośnego ustępu Przeglądu Klas. nie wydany,

5. z prostego zestawienia dat wynika, że i te okólniki pojawiły się dopiero pod naporem propagandy Filomaty i już odbywających się wszędzie w gimnazjach obchodów horatiańskich (odezwa Filomaty — grudzień 1934, zeszyt jubileuszowy — kwiecień 1935, sprawozdania z obchodów w każdym zeszycie; natomiast okólniki Zarządu P. T. F. z dnia 24 V i 26 IX 1935)".

Proszę o wciągnięcie tego oświadczenia w powyższym brzmieniu do protokołu Walnego Zgromadzenia P. T. F. i ogłoszenie go razem z protokołem Walnego Zgromadzenia. Przypuszczam, że wystarczy apelacja do lojalności wobec członka P. T. F., jeśli jednak to nie wystarczy, musiałbym się powołać na ustawę prasową.

Pozatem zgłaszam jeszcze następujące sprostowania:

str. 6: przy składzie Zarządu Głównego należało zaznaczyć, że dnia 5 grudnia 1935 ustąpiłem z Zarządu Głównego, zależy mi bardzo na wciągnięciu tego ustąpienia do protokołu.

str. 8 ustęp c): stwierdzam, że żadnego podziękowania nie otrzymałem."

Z poważaniem

Ryszard Ganszyniec

Po odczytaniu tego listu Przewodniczący zauważa, że sprawa ta była szczegółowo omawiana na Zarządzie, gdzie powzięto uchwałę, aby zgodnie z życzeniem autora przedrukowano list w dosłownym brzmieniu w sprawozdaniu z posiedzenia Zarządu Głównego.

Przewodniczący poczuwa się do obowiązku opatrzyć list Prof. Dr Ganszyńca następującymi wyjaśnieniami:

Ad 1. Urządzanie naukowych i artystycznych jubileuszów absolutnie nie należy do kompetencji Ministerstwa W. R. i O. P., które jednak przypomniało władzom szkolnym o rocznicy Horacjańskiej i udzieliło P. A. U. zapomogi na wydanie Commentationes Horatianae.

Ad 2, 3, 4. Obchody Horacjańskie odbyły się w Kołach P. T. F., o czym świadczą sprawozdania, umieszczone w Eosie 1935, str. 471 nn. i 1936, str. 93. n., oraz artykuł Prof. Dr T. Sinki w Przeglądzie Współczesnym (marzec 1936).

Ad 5. Z żadnym „naporem propagandy Filomaty" P. T. F. nie liczyło się, i Przewodniczący wyraża przekonanie, że i nadal liczyć się nie będzie.

Ponadto: 1. Zgłoszenie wystąpienia Prof. Dr R. Ganszyńca nosi rzeczywiście datę 5 grudnia 1935, było jednak rozpatrzone na posiedzeniu Wydziału P. T. F. dnia 20 stycznia 1936, wobec czego w sprawozdaniu za r. 1935 uwzględnione być nie mogło. 2. Podziękowanie Prof. Dr R. Ganszyńcowi zostało wyrażone w inauguracyjnej odezwie nowej Redakcji „Eos" (Rocznik XXXVI zesz. 1.).

Przechodząc do notatki na str. 8 sprawozdania P. T. F. Przewodniczący wyjaśnia, że ona jest streszczeniem wyjaśnienia, odnoszącego się do obszerniejszego omówienia sprawy jubileuszu Horacego w Eos 1935, str. 471 nn.

Przesyłając umieszczone wyżej in extenso pismo Prof. Dr R. Ganszyniec nadesłał również do Urzędującego Wiceprezesa P. T. F. list, w którym znajduje się frazes następujący: „Czy wogóle polemika oficjalna Zarządu z członkami P. T. F. jest celowa, o tym śmiem wątpić, nawet gdyby Zarząd czuł się słusznie krytykowanym przez kogoś". Przewodniczący wyraża przekonanie, że Zarząd

ma prawo a nawet czasem obowiązek dawać ogółowi członków P. T. F. wyjaśnienia w sprawach tyczących się Towarzystwa, w szczególności jeżeli zostaje on zaatakowany w czasopismach, przeznaczonych dla czytelników - filologów; rozmyślne ignorowanie nieścisłych wiadomości o P. T. F. może być stosowane chyba w razie nabrania przez Zarząd przekonania, iż zarzuty są podyktowane względami natury osobistej.

W dyskusji Wizytator W. Ogrodziński wyraża opinię, aby pismo Prof. Dr R. Ganszyńca, zgodnie z jego formalnym żądaniem, umieścić w sprawozdaniu Walnego Zgromadzenia i stawia wniosek: „Walne Zgromadzenie przechodzi nad pismem Prof. Dr R. Ganszyńca do porządku dziennego".

Wniosek Wiz. W. Ogrodzińskiego został przyjęty głosami 28 członków przeciw 1 (Dr St. Warszawskiej), przy 1 wstrzymującym się.

4. Imieniem Komisji Rewizyjnej zabrał głos Dyr. Jan Szmyt, który odczytał następujące pismo Komisji: Komisja Rewizyjna stwierdza zgodność poszczególnych pozycyj z kwitami i rachunkami, przedłożonymi przez Skarbnika Towarzystwa Prof. Mariana Goliasa, oraz z drukowanym LX-tym zestawieniem dochodów i wydatków, umieszczonym w drukowanym XL-tym Sprawozdaniu z działalności Towarzystwa za rok 1935 i zgłasza wniosek na Walne Zgromadzenie o udzielenie absolutorium Skarbnikowi i całemu Zarządowi.

5. Przewodniczący otworzył dyskusję nad Sprawozdaniem Zarządu Głównego z działalności za rok 1935 i nad sprawozdaniem Komisji Rewizyjnej. Prof. Dr Aleksander Turyn postawił wniosek, aby Walne Zgromadzenie udzielając absolutorium Zarządowi wyraziło mu też gorące podziękowanie za owocną i rzetelną pracę dla dobra Pol. Tow. Filol., a Prof. Dr Schnayder rozszerzył ten wniosek w tym kierunku, aby szczególnie serdecznie podziękować członkom lwowskim Zarządu i Wydziałowi, na których barkach głównie spoczywał cały ciężar pracy i cała odpowiedzialność za losy Towarzystwa, którym tak skutecznie w bardzo trudnych warunkach kierowali.

Wszystkie wnioski przyjęto oklaskami i uchwalono przez aklamację.

6. Z kolei zabrał głos Redaktor naczelny czasopisma „Eos" Prof. Dr Franciszek Smolka, który złożył krótkie sprawozdanie ze swej dotychczasowej działalności jako redaktora, a następnie

przedstawił wytyczne swej polityki wydawniczej na przyszłość. Poczem korzystając z udzielonego mu głosu poruszył w związku będącą sprawę dopuszczenia innego (poza polskim) języka nowożytnego do artykułów w „Eos“ i zakończył swe wywody wnioskiem następującym: „W. Zgromadzenie wzywa zarząd Gł., by sprawę dopuszczenia innego języka nowożytnego do artykułów w „Eos“ załatwił w sensie pozytywnym, a zarazem upoważnia się go, by bezpośrednio po załatwieniu sprawy wprowadził swą uchwałę w życie“.

Nad sprawozdaniem Redaktora wyłoniła się dłuższa dyskusja W czasie dyskusji na wezwanie Przewodniczącego udała się na narady Komisja - Matka, w której skład weszli z ramienia zarządu Głównego: Prof. Dr Franciszek Smolka, Dr Jan Smereka i Prof. Marian Golias, a z ramienia Walnego Zgromadzenia, na wniosek Wizyt. Ogrodzińskiego, Prof. Dr Leon Sternbach i Wizyt. Grzybowski.

W dyskusji nad sprawozdaniem redaktora zabierali głos: Prof. Dr Tadeusz Sinko, który poruszył sprawę uaktywnienia Komitetu Redakcyjnego, zwracając uwagę na to, aby pewne artykuły przeznaczone do „Eosu“, przesyłać do oceny specjalistom, Prof. Dr Aleksander Turyn i Rektor Dr Gustaw Przychocki, którzy popierali zdanie Prof. Dr T. Sinki, a nadto wypowiedzieli się w sprawie dopuszczenia języków obcych w „Eosie“. Prof. Konstanty Chyliński reasumując wnioski mówców, zaznaczył, że sprawę obcego języka rozpatrzy Wydział przyszły i swoje wnioski prześle do opinii Kołu Krakowskiemu, które dwa lata temu na podstawie ankiety przedłożyło plan reorganizacji organów Towarzystwa.

Uchwalono.

7. Wnioski Zarządu Głównego i Kół referował sekretarz Dr Jan Smereka. Uchwalono powierzyć Wydziałowi zajęcie się projektem Koła Wileńskiego w sprawie wydania retrospektywnej bibliografii filologii klasycznej w Polsce, oraz wnioskiem Koła Tarnopolskiego w sprawie godzin łaciny w I-ej klasie gimnazjalnej.

Wniosek Koła Lwowskiego w sprawie dopuszczenia języków nowożytnych do „Eosu“ referował poprzednio redaktor.

8. Skarbnik Prof. Marian Golias postawił wniosek, uchwalony już przez Zarząd Główny, w sprawie utrzymania dotychczasowej wysokości składki członkowskiej, co jednomyślnie uchwalono.

9. Na wniosek Przewodniczącego Komisji - Matki, Prof. Dra

Leona Sternbacha, który zauważył, że zmiany w stosunku do roku zeszłego nie są wielkie, Dr. Jan Smereka odczytał skład przyszłego Zarządu i Komisji Rewizyjnej. Należy bowiem zaznaczyć, że tak Prezes Towarzystwa Prof. Dr Ludwik Ćwikliński, jak i Redaktor Naczelny Prof. Dr Franciszek Smolka wraz z Komitetem redakcyjnym zostali wybrani w roku zeszłym na przeciąg trzech lat. — Skład Zarządu Głównego:

Wiceprezesi: Prof. Konstanty Chyliński, Lwów, U. J. K. (Marszałkowska 1) urzędujący wiceprezes, Prof. Dr Tadeusz Zieliński, Warszawa, Uniwersytet (m. 136), Prof. Dr Leon Sternbach, Kraków, ul. Batorego 14, Prof. Dr Jan Oko, Wilno, ul. Wielka 17, Wizyt. Edward Czernichowski, Katowice.

Członkowie Zarządu: a) ze Lwowa: Dyr. Dr Adolf Bednarowski, ul. Batorego 5, (Gimn. III), Prof. Dr Edmund Bulanda, U. J. K., ul. Marszałkowska 1, Dr. Władysław Chodaczek, ul. Teatyńska 37, Prof. Marian Golias, ul. Obozowa 4, Prof. Władysław Grużewski, Snopkowska boczna (dom p. Łacika), Doc. Dr Kazimierz Jarecki, ul. Tomickiego 10, Wizyt. Ludwik Jus, ul. Kurkowa 28, Asyst. Dr Kazimierz Majewski U. J. K. ul. Marszałkowska 1, Asyst. Dr Jan Smereka, U. J. K., Marszałkowska 1, Prof. Dr Franciszek Smolka, ul. Stryjska 24, Dyr. Dr Wincenty Śmiałek, ul. Murarska 24, Prof. Dr Stanisław Witkowski, ul. Zielona 25.

b) z poza Lwowa: Wizyt. Wincenty Ogrodziński, Kraków, ul. Słoneczna 10, Rektor Dr Gustaw Przychocki, Kraków, ul. J. Lea l. 19 a, Rektor Dr Jan Sajdak, Poznań, ul. Matejki 30, Prof. Dr Aleksander Turyn, Warszawa, Uniwersytet.

Zastępcy członków Zarządu: *a)* ze Lwowa: 1. Doc. Dr Marian Auerbach, ul. Hołówki 7, 2. Dr Jan Lubomirowicz, ul. Św. Zofii 29 a, 3. Prof. Jan Paszkiewicz, ul. Wyspiańskiego 11, 4. Dr Jakób Willer, ul. Żółkiewska 5.

b) z poza Lwowa: Prof. Stefan Srebrny, Wilno, Uniwersytet, Prof. Józef Grzybowski, Pszczyna, Gimn. Państw., Prof. Mieczysław Rozmarynowicz, Kraków, ul. Czarnowiejska, Prof. Dr Regina Schächterówna, Brzeżany, Gimn. Państw., Prof. Dr Stanisław Seliga, Warszawa, ul. Nowy Zjazd 5, Prof. Leon Gelitowski, Przemyśl, ul. Piotra Skargi 12.

Komisja Rewizyjna: *a)* ze Lwowa: Prof. Stanisław Cygan, ul. Łyczakowska 37, (Gimn. VI), Prof. Dr. Artur Rapaport, ul. Piekarska 17, Prof. Edmund Skarbiński, ul. Stryjska 20.

b) z poza Lwowa: Prof. Kajetan Isakiewicz, Stanisławów, ul. Kraszewskiego (Bursa), Prof. Marian Kosiak, Tarnopol, ul. Sokoła 2.

Walne Zgromadzenie wśród rzęsistych oklasków zatwierdziło jednomyślnie proponowany przez Komisję - Matkę Zarząd Główny i Komisję Rewizyjną.

10. Na wniosek Prof. Dr Franciszka Smolki uchwalono powierzyć Wydziałowi wybór miejsca dla odbycia przyszłego Walnego Zgromadzenia.

11. Dr Stefania Warszawska postawiła wniosek, aby poszczególne Koła mogły korzystać z czasopism wymiennych Towarzystwa, znajdujących się we Lwowie. Prof. Konstanty Chyliński w odpowiedzi zaznaczył, że Wydział już się zajął kwestią depozytów Towarzystwa i spodziewa się, że wypożyczenie czasopism będzie możliwe, oczywiście z przesyłką na koszt wypożyczającego.

Gdy innych wniosków nie było, Przewodniczący zamknął obrady i podziękował zebranym za uczestnictwo, rzeczową dyskusję i gorące opiekowanie się losami Towarzystwa.

2. Działalność Zarządu Głównego i jego Wydziału.

Zamieszkały stale w Poznaniu Prezes Towarzystwa J. E. Prof. Dr Ludwik Ćwikliński czuwał jak w poprzednich latach nad całokształtem spraw T-wa i utrzymywał kontakt z Wydziałem. Zastępował go Wiceprezes Urzędujący Prof. Konstanty Chyliński, a w czasie jego choroby Dyr. Dr Wincenty Śmiałek — przy współpracy Doc. Dr. Jana Smereki sekretarza i Prof. Mariana Goliasa skarbnika T-wa.

Obowiązki redaktora naczelnego organu P. T. F. Eos — Kwartalnika Klasycznego pełnił Prof. Dr Franciszek Smolka, dzieląc się pracą z Komitetem Redakcyjnym.

W ciągu roku sprawozdawczego pełny Zarząd Główny odbył 2 posiedzenia: 1) dnia 30 maja w Krakowie (przed Walnem Zgromadzeniem). Zarząd przyjął do wiadomości sprawozdanie roczne sekretarza, przygotował materiał dla Walnego Zgromadzenia, postanowił na drodze sądowej domagać się zwrotu 18-stu arkuszy początkowych tomu II Iresione, zajął stanowisko wobec zarzutów, skierowanych przez P. Prof. R. Ganszyńca w „Przeglądzie Klasycznym“ przeciwko niektórym członkom Zarządu T-wa

i wybrał Komisję - Matkę; 2) dnia 31. maja (po Walnem Zgromadzeniu) Zarząd Główny ustalił skład Wydziału, w który weszli: Wiceprezes Urzędujący Prof. Konstanty Chyliński, Doc. Dr Jan Smereka jako sekretarz, Prof. Marian Golias jako skarbnik, Dyr. Dr Wincenty Śmiałek jako prezes Koła Lwowskiego, Prof. Dr Franciszek Smolka jako redaktor naczelny, nadto jako członkowie wydziału Doc. Dr Kazimierz Majewski i Prof. Władysław Gruźewski, jako administrator wydawnictw P. T. F.

Wydział Zarządu Głównego odbył 7 posiedzeń, w dniach 20 stycznia, 9 marca, 30 marca, 2 maja, 14 maja, 19 czerwca i 23 listopada. Na tych posiedzeniach omawiano i załatwiano sprawy bieżące (L. 1 — 83), oraz sprawy przekazane już to przez poprzedni Zarząd Główny, już to przez ostatnie Walne Zgromadzenie. Głównie omawiano sprawy wydawnicze i finasowe, w szczególności zaś:

a) Zwrócono się do Zarządu Funduszu Kultury Narodowej z prośbą o subwencję na wydawnictwo retrospektywnej filologii klasycznej zgodnie z projektem Koła Wileńskiego.

b) Przyjęto do wiadomości rezygnację P. Prof. R. Ganszyńca ze stanowiska członka Zarządu Głównego (20. I.).

c) Załatwiono sprawę procesu o II tom „Iresione" wobec tego że po rozpoczęciu postępowania sądowego odnalazły się w Drukarni P. Żydaczewskiego rzekomo zgubione brakujące arkusze, co do których były Redaktor nie mógł udzielić żadnych informacyj, Zarząd zaś Drukarni oficjalnie twierdził, że je oddał P. Redaktorowi.

d) Zaprowadzono księgę inwentarzową i handlową obejmującą dokładny wykaz wydawnictw i zbiorów T-wa.

e) Uzupełniono statut w myśl zleceń Urzędu Wojewódzkiego (wciągnięty 11. III. 1937, do rejestru Stowarzyszeń Urzędu Woj. Lwow. Nr. 1541).

f) Wysłano depeszę gratulacyjną z okazji uroczystości uczczenia 60-letniej rocznicy powołania na katedrę uniwersytecką J. E. Prof. Dra Ludwika Ćwiklińskiego i uproszono P. Prof. Witolda Klingera o złożenie życzeń Dostojnemu Jubilatowi w imieniu Zarządu Głównego P. T. F. (tekst przemówienia Eos, 1936, s. 381 nn.)

g) Propagandową wymianą *Eosu* zajmuje się Prof. Wł. Gruźewski. Za *Eos* otrzymało Towarzystwo następujące zagraniczne (53 pozycyj) i krajowe (11 pozycyj; razem 64 pozycyj) czasopisma:

a) Czasopisma zagraniczne:

1. Aegyptus, Milano.
2. Aevum, Milano.
3. Akademia Umiejętności, Kijów.
4. American Academia in Rome, Roma.
5. Annuario della Reale Accademia d'Italia, Roma.
6. Polska Akademia Umiejętności, Stacja w Rzymie, Roma.
7. Akademie der Wissenschaften in Wien, Wien.
8. L'Antiquité classique, Revue Semestrielle, Louvain.
9. Annuaire de l'Université Komenský, Bratislave.
10. Arctos, Acta historica philologica Fennica, Helsinki.
11. Athenaeum, Pavia.
12. Atti della R. Accademia Nazionale dei Lincei, Roma.
13. Kenigl. Universitets Bibliotek., Uppsala.
14. K. Universitets Bibliotek, Uppsala.
15. Bibliotek der Rijksuniversitet te Utrecht, Utrecht.
16. Biblioteque de l'Université, Louvain.
17. Bolletino di filologia classica, Torino.
18. The Annual of British School of Athen, Ateny.
20. Bulletin Bulgare de l'institut archéologique, Sofia.
21. Eranos, Göteborg.
22. Les Études Classiques, Namur.
23. Gnomon, Heidelberg.
24. Das humanistische Gymnasium, Leipzig — Berlin.
25. Histoire Generale, Paris.
26. Institut Balkanique, Beograd.
27. Investigaciones Lingüisticas, San Ildefonso, Mexico.
28. American Journal of Archeology, Poincetown.
29. The American Journal of Philology, Baltimore.
30. The Journal of Hellenic Studies, London.
31. The Journal of Roman Studies, London
32. Klio, Leipzig.
33. Listy Filologické, Praha.
34. Mélanges d'archéologie et d'histoire École Francaise de Rome, Paris.
35. Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts (Röm. Abt.), [München — Roma.
36. Mitteilungen des Vereines der Freunde des humanistisch. Gymna- [siums, Wien.
37. Mnemosyne, Leiden.
38. Il Mondo Classico, Torino.
39. Monumenti Antichi R. Accademia Nazionale dei Lincei, Milano.
40. Notizie degli Scavi di Antichità, Roma.
41. Papyri Osloenses, Oslo.
42. Philologus, Leipzig.
43. Philologische Wochenschrift, Drezden.
44. Philological Quarterly — Iova.

45. Rendiconti della Reale Accademia Nazionale dei Lincei, Roma.
46. The Classical Reviev, Cambridge.
47. Revue des études grecques, Paris.
48. Rivista di Filologia, Torino.
49. Harward Studies, Cambridge.
50. Wienier Studien, Wien.
51. Symbolae Osloenses, Oslo.
52. University of California, Berkeley.
53. University of Virginia.

b) Czasopisma krajowe:

1. Polska Akademia Umiejętności, Kraków.
2. Biblioteka Raczyńskich, Poznań.
3. Museum, Lwów.
4. Kasa im. Mianowskiego, Warszawa.
5. Prace filologiczne, Warszawa.
6. Towarzystwo Historyczne, Lwów.
7. Wiadomości Archeologiczne, Warszawa.
8. Wiadomości historyczno - dydaktyczne, Warszawa.
9. Wiadomości Numizmatyczno - Archeologiczne, Kraków.
10. Dziennik Urzędowy Kuratorium, Lublin.
11. Kuźnia Młodych, Warszawa.

Czasopisma nabyte drogą wymiany od 1 stycznia 1932 do 31 grudnia 1937 są do dyspozycji członków P. T. F. (tak we Lwowie, jak i poza Lwowem) w Bibliotece Uniwersyteckiej (Lwów, ul. Mochnackiego 5), gdzie dzięki uprzejmości Dyrekcji Biblioteki i na podstawie umowy, zawartej z Wydziałem P. T. F., z inicjatywy administratora wydawnictw Wł. Grużewskiego, Wydział Zarządu zdeponował je w celu udostępnienia ich w ten sposób członkom P. T. F. zgodnie z życzeniami Zarządów Kół.

Roczniki czasopism nabyte drogą wymiany przed zawarciem umowy t. j. z przed stycznia 1932 są zdeponowane w Seminarium Kultury Starożytnej U. J. K. ul. Marszałkowska 1 parter.

3. Liczba członków.

Członkowie honorowi: Prof. Dr Ludwik Ćwikliński, Prof. Dr Stanisław Witkowski, Prof. Dr Tadeusz Zieliński, Prof. Dr Leon Sternbach, Dr Wincenty Śmiałek, Prof. Dr Tadeusz Sinko, Wiz. Stefan Cybulski.

W roku 1936 poszczególne Koła liczyły następującą ilość członków:

Brzeżańskie 10, Krakowskie 25, Lwowskie 79, Łódzkie 17, Poznańskie 35, Przemyskie 15, Stanisławowskie 14, Stryjskie 9, Śląskie 41, Tarnopolskie 9, Warszawskie 63, Wileńskie 17. Razem w Kołach było 334 członków. Towarzystwo miało nadto poza Kołami 85 członków, ogółem 419.

Zmarli.

Prof. Dumański Eufimiusz — Równe.

4. Stan finansowy.

Składka członkowska wynosi od roku 1935 rocznie zł. 10.—. Dochód ze składek wraz z rozprzedażą czasopisma „Eos — Kwartalnika Klasycznego" wyniósł zł. 3.192.70. Tytułem subwencyj otrzymało Towarzystwo od Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego kwotę zł. 8.000.— w 6 ratach. Zarząd T-wa poczuwa się do obowiązku złożyć na tym miejscu gorące podziękowanie Ministerstwu za stałe i tak wydatne popieranie Wydawnictw T-wa.

Towarzystwo po spłaceniu wszystkich zobowiązań ciążących na funduszu „Eos" mogło uzyskać nadwyżkę dochodów i spłacić dług zł. 2.500.— za wydrukowanie artykułów w „Eos" t. XXXIV ku czci prof. Sternbacha (zob. Sprawozdanie T-wa za rok 1933 w Kwartalniku Klasycznym r. 1934, str. 116).

Tylko na funduszu „Eus Supplementa" pozostaje zobowiązanie wobec Drukarni Naukowej w związku z realizowaniem planu wydawnictw „Eus Supplementa". Dług ten, podany w Sprawozdaniu z roku ubiegłego w wysokości zł. 3.543 gr. 50 faktycznie wynosi mniej o zł. 720.—. Drukarnia Naukowa bowiem, w chwili likwidowania z nią rozrachunków wobec tego, że Towarzystwo powierzyło druk swoich wydawnictw innej drukarni, nie oddała jeszcze administracji P. T. F. wydrukowanych arkuszy przerwanego w roku 1932 wydawnictwa Iresione t. III. Wobec czego faktycznie dług wnosi zł. 2.823 gr. 50 (w r. 1937 wypłacono na poczet długu zł. 256.— kwotę, która wpłynęła w r. 1936 z rozprzedaży tomów „Eus Supplementa". Dług spłaca się w myśl pisemnej umowy z Drukarnią w miarę rozprzedaży tomów „Eus Supplementa".

Szczegółowe zestawienie dochodów i wydatków Twa, obejmujące obecnie 3 fundusze, (gdyż fundusz „Kwartalnik Klasyczny" połączono z funduszem „Eos",) znajduje się na końcu Sprawozdania.

5. Wydawnictwa Towarzystwa.

W roku sprawozdawczym ukazały się w odstępach 3-miesięcznych 4 zeszyty organu Towarzystwa pod nazwą „Eos Kwartalnik Klasyczny". Ponadto został wydrukowany VIII tom „Eus Supplementa".

6. Admistracja Wydawnictw.

Przy masowej ekspedycji „Eosu Kwartalnika Klasycznego" rocznik XXXVII za rok 1936 rozesłano:

Zeszyt I. 447 egz. kraj., 62 egz. zagr., 20 egz. komis, razem 269 egz.

Zeszyt II. 438 egz. kraj., 55 egz. zagr., 20 egz. komis, razem 513 egz.

Zeszyt III. 430 egz. kraj., 58 egz. zagr., 20 egz. komis, razem 508 egz.

Zeszyt IV 434 egz. kraj., 58 egz. zagr., 20 egz. komis, razem 512 egz.

Nakład wynosi 600 egzemplarzy. Przy ekspedycji jednostkowej poza masową, jest przy *Eosie Kwartalniku Klasycznym* 91 w tym zagr. 13 egzemplarzy.

Przy *Eus Supplementa* 3 pozycje, w tym 2 zagr.

Wymiana czasopism z instytucjami wykazuje 64 pozycyj, w tym 11 kraj., a 53 zagr. Ponadto uzupełniono w dalszym ciągu inwentarzowy egz. *Eos — Kwartalnik Klasyczny* rocznik XXXVII (1936).

B

SPRAWOZDANIE KÓŁ P. T. F.

1. Sprawozdanie Koła Brzeżańskiego.

Zarząd Koła: dr Regina Schächterówna — prezes, wiceprezes vacat, Edward Reiter — sekretarz, Joachim Schleicher — skarbnik, dr Andrzej Bojkowicz i Leon Krypiakiewicz — członkowie Komisji Rewizyjnej.

Do Zarządu Głównego należała dr Regina Schächterówna w charakterze zastępcy członka.

Koło dbyło w roku sprawozdawczym dwa posiedzenia Zarządu oraz dwa posiedzenia plenarne, na których omawiano zagadnienia z dydaktyki łaciny, a w szczególności:

3 marca 1936 temat dyskusyjny, zagajony przez dr Reginę Schächterównę: „Konstruowanie, analiza, synteza jako środki udostępnienia tekstu".

14 grudnia 1936 referat dr Reginy Schächterówny pt. „Podręczniki do nauki języka łacińskiego w klasie IV (tekst, komentarz, słownik)".

Staraniem Koła odbyło się publiczne przedstawienie Sofoklesa Antygony, poprzedzone słowem wstępnym —dnia 15 maja 1936 r.

Bliższego kontaktu z Kołem Rohatyńskim mimo usiłowań ze strony Koła Brzeżańskiego nie udało się i w tym roku nawiązać.

Delegatem na Walne Zgromadzenie była dr Regina Schächterówna.

2. Sprawozdanie Koła Krakowskiego.

Walne Zgromadzenie Koła odbyło się dnia 29 kwietnia 1936 pod przewodnictwem prof. dra Leona Sternbacha.

Zarząd Koła: prof. dr Leon Sternbach — prezes, dyr. Józef Winkowski — wiceprezes, wiz. Wincenty Ogrodziński — sekretarz, prof. Mieczysław Rozmarynowicz — skarbnik, doc. dr Stanisław Skimina i prof. dr Barbara Sypniewska — członkowie Zarządu, prof. Teodor Birczyński i prof. Jakub Plezia — Komisja rewizyjna.

Do Zarządu Głównego PTF. należeli: prof. dr Leon Sternbach jako wiceprezes, prof. dr Gustaw Przychocki i wiz. Winc. Ogrodziński jako członkowie, prof. Mieczysław Rozmarynowicz jako zastępca członka, do Komitetu Redakcyjnego EOS: prof. dr Seweryn Hammer, prof. dr Gustaw Przychocki i wiz. W. Ogrodziński. Na Walnym Zgromadzeniu PTF. dnia 31 maja 1936 w Krakowie reprezentowali Koło: prof. dr S. Hammer, prof. dr Jerzy Schnayder i prof. dr B. Sypniewska jako delegaci, dalej członkowie Zarządu Gł. z Krakowa i szereg członków jako goście.

Koło odbyło 3 posiedzenia, na których wygłoszono następujące referaty: prof. dr Tadeusz Sinko: Od humanitarności do humanizmu (30. I. 1936); prof. dr Tadeusz Sinko: Doskonały Grek i Rzymianin (13. III. 1936); prof. dr Stanisław Skimina: Rytm Platona jako probierz w ustaleniu chronologii jego pism (29. IV. 1936).

Nadto prof. dr Tadeusz Sinko wygłosił na Walnym Zgromadzeniu PTF. dnia 31 maja 1936 odczyt pt. Trzeci humanizm.

Liczba obecnych na posiedzeniach wynosiła przeciętnie 52 osób (22—73).

Jubileusz prezesa PTF. prof. dra Ludwika Ćwiklińskiego uczcili członkowie Koła umieszczeniem prac (prof. dr L. Sternbach, prof. dr T. Sinko, prof. dr S. Hammer, prof. dr G. Przychocki, prof. dr L. Piotrowicz i wiz. W. Ogrodziński) w poświęconej MU księdze pamiątkowej pt. Munera Philologica, Posn. 1936, oraz wysłaniem odpowiedniego listu.

Członkowie Koła brali udział w pracach Ogniska metodycznego filologii klasycznej, którego kierownikiem jest członek Zarządu Koła prof. dr S. Skimina.

3. Sprawozdanie Koła Lwowskiego.

Zarząd Koła: Dr Wincenty Śmiałek — prezes, Dr Kazimierz Jarecki — wiceprezes, Mikołaj Szczerbański — skarbnik, Edmund Skarbiński — sekretarz, Dr Marian Auerbach, Dr Władysław Chodaczek, Dr Jan Smereka i Jan Szmyt.

Komisja rewizyjna: Jan Leśniak, Franciszek Nagórzański, Franciszek Szmyd. Wszyscy wybrani zostali na Zgromadzeniu Koła w dniu 30. stycznia 1936 r.

Na W. Zgromadzeniu Towarzystwa w Krakowie był delegatem Koła dyr. Jan Szmyt.

Zarząd Koła odbył dwa posiedzenia, na których omawiano ostatni rocznik *„Eosu"* i sprawy bieżące.

Posiedzenia naukowe odbywały się co miesiąc w IV. sali Uniwerstytetu J. K. Wygłoszono na nich następujące odczyty:

1. Doc. Dr Jan Smereka: *Badanie słownictwa dzieł literackich.*

2. Doc. dr Jan Smereka: *Na marginesie studiów nad Eurypidesem.*

3. Dr Jakób Willer: *Satyry Horacego i ich wpływ na Joyce'a.*

4. Doc. Dr Kazimierz Majewski: *Osadnictwo egejskie w świetle najnowszych badań archeologicznych* (z obrazami świetlnymi).

5. Michał Ambros: *Bibliografia filologii klas. w Polsce, jej stan dotychczasowy i zadania na przyszłość.*

6. Dr Stanisław Pilch: *Postać Petroniusza u Tacyta i u Sienkiewicza.*

7. Doc. Dr Jan Smereka: *Filologia klas. na Uniwersytecei lwowskim do czasów Węclewskiego i Ćwiklińskiego.*

8. Prof. Dr Franciszek Smolka: *Jeszcze jedno ognisko kultury hellenistycznej — Dura Europos* (Cz. I.).

9. Prof. Dr Stanisław Witkowski: *Kleopatra* (Cz. I.).

Nadto na każdym posiedzeniu podawali do wiadomości Członków komunikaty o ruchu naukowym w dziedzinie filologii klasycznej prezes Dr Śmiałek, Prof. Dr Jarecki, dyr. Dr Chodaczek, Prof. Dr Kuryłowicz; sprawozdanie z W. Zgromadzenia Towarzystwa złożył dyr. Szmyt.

4. Sprawozdanie Koła Łódzkiego.

Zarząd Koła: Prof. Wł. Strzępa — prezes, Prof. Waleria Kaiserówna — zastępca prezesa, Prof. Dr Stefania Warszawska — sekretarz, Prof. Paweł Albrecht — skarbnik, prof. Dr Stanisław Lewinkopf-Lenkowski i Prof. Dr Janina Keppe — członkowie Zarządu, Prof. Gertruda Glückówna i Prof. Michał Levy — członkowie Komisji Rewizyjnej.

Na Walnym Zgromadzeniu Towarzystwa w Krakowie w dniu 31 maja 1936 r. delegatką Zarządu Koła była Dr Stefania Warszawska.

Koło odbyło w roku sprawozdawczym cztery posiedzenia z następującym porządkiem dziennym:

1. Dr Brunon Witkowski: *Wiadomości starożytne o krajach słowiańskich* (6. III.).

2. Dr Brunon Witkowski: *Wiadomości starożytne o krajach nadwiślańskich* (15. V.).

3. Dr Stefania Warszawska: *Sprawozdanie z Walnego Zgromadzenia w Krakowie* (15. VI.).

4. Doc. Dr Zdzisław Żmigryder-Konopka: *Sertoriusz. Na marginesie ostatniej dyskusji nad wielkością tej postaci* (23. X.).

Zarząd Koła starając się współdziałać we wszystkich imprezach, przyczyniających się do propagandy kultury klasycznej, pomagał tut. Oddziałom Polskiego Tow. Historycznego i Tow. Polsko-Włoskiego w organizowanych przez nie odczytach z dziedziny historii starożytnej („Bój w lesie Tentoburgskim" i „Cezar na przestrzeni wieków") znakomitego prelegenta Doc. Dra Żmigrydera-Konopki, uczestnicząc również w urządzonym na jego cześć przez Towarzystwo Polsko-Włoskie bankiecie.

W roku sprawozdawczym Koło liczyło 16 członków.

5. Sprawozdanie Koła Poznańskiego.

Zarząd Koła: Prof. Dr Jan Sajdak — Prezes, Prof. Witold Klinger — wice-prezes, Mgr. Mieczysław Głowiński — sekretarz, Prof. gimn. Kazimierz Winiewicz — skarbnik. Dr Hieronim Markowski Doc. U. P., Dr Wiktor Steffen Doc. U. P., Dr Stanisław Dedio prof. gimn. i Prof. gimn. Franciszek Dubas, Kier. Ogniska Metod. — członkowie Zarządu.

Do Zarządu Głównego należeli: Eksc. Prof. Dr Ludwik Ćwikliński — jako Prezes P. T. F. oraz Prof. Dr Jan Sajdak — jako członek.

Koło odbyło 5 posiedzeń naukowych, na których wygłosili referaty:

1. Dr Mieczysława Ruxerówna: *Z zagadnień ornamentyki waz minojskich* (30. I.).

2. X. Doc. U. P. Dr Bronisław Gładysz: *Konstantyn Wielki w świetle poezji swego czasu* (25. III.).

3. Prof. Dr Jan Sajdak: *Nowe wykopaliska w Rzymie* (23. X.).

4. Prof. Witold Klinger: *Psiogłowcy (Κυνοκέφαλοι).*

5. Doc. U. P. Dr Hieronim Markowski: *Ludi saeclares* (14. XII.).

Odbyło się również jedno posiedzenie Zarządu (po wyborach 28. XI.) celem ukonstytuowania się i omówienia programu pracy.

Celem uczczenia 60-lecia pracy uniwersyteckiej Prof. Dr Ludwika Ćwiklińskiego, założyciela P. T. F. i początkodawcy oraz pierwszego redaktora czasopisma filologicznego *„Eos“*, Koło wyłoniło Komitet, który wydał księgę pamiątkową p. t. *„Munera philologica ab amicis cellegis discipulis ...oblata“*. Księgę tę wręczono Czcigodnemu Jubilatowi na uroczystym posiedzeniu w dniu 6. VI. Obszerne sprawozdanie z tej uroczystości ukazało się już w *„Eos — Kwartalnik Klasyczny“* 1936 z. 3. s. 380 n.

Członkowie Koła brali również udział w Powszechnych Wykładach Uniwersyteckich, wygłaszając kilka referatów.

W „tygodniu wykładów z dziedziny klasyki“ zorganizowanym w dniach od 3 — 8. II. przez Koło Filologów Klas. Studentów U. P. członkowie Poznańskiego Koła P. T. F. wygłosili 6 odczytów.

6. Sprawozdanie Koła Przemyskiego.

W ubiegłym roku (1936) z powodu wyjazdu z Przemyśla przewodniczącego, p. Adamowskiego oraz zast. przewodniczącego p.

Gelitowskiego, jakoteż z powodu zdekompletowania Koła przez wystąpienie — Koło tutejsze było nieczynne.

Wystąpili pp.: Brandler, Dr Hausknecht (przeniósł się do Koła Lwowskiego), Martowicz, Szwed.

7. Sprawozdanie Koła Śląskiego.

W roku sprawozdawczym 1936. Skład Zarządu Śląskiego Tow. Filologicznego stanowili: Prezes Wizytator Czernichowski Edward, wiceprezes Dyr. Grzybowski Józef, sekretarz Hoszard Tadeusz, skarbnik Grajnertówna Irena. Jako członkowie Zarządu czynni byli Ankiewicz, Kulisiewicz, Dr Ranoszek, Janiczak. Komisję rewizyjną stanowili Pletnia, Dr Ranoszek, Wróbel. Koło liczyło 35 członków (plus jeden prenumerator *„Eosu"* t. j. Instytut Pedagogiczny w Katowicach).

W roku sprawozdawczym Koło odbyło 2 zebrania Zarządu i 2 zebrania plenarne naukowe, na których wygłoszono następujące referaty:

Dnia 22. IV. 1936 Dyr. Grzybowski ref. p. t. *Wartości wychowawcze lektury historyków rzymskich, z uwzględnieniem głównie Sallustiusza i Liwiusza.* Dnia 21. XI. 1936 Ankiewicz referat p. t. *Stan nauczania filologii klasycznej na Śląsku, na podstawie ankiety.*

Na tym samym posiedzeniu wygłoszono nadto referaty: ks. Dr Ranoszek *Pierwsza księga Liwiusza* i dyr. Grzybowski *Druga księga Liwiusza"*, podnosząc przede wszystkim momenty wychowawcze i wskazując na miejsca specjalnie ciekawe dla umysłowości ucznia.

Koło projektuje urządzenie wycieczki naukowej do Włoch, w porozumieniu z Towarzystwem Polsko - Włoskim w Katowicach.

8. Sprawozdanie Koła Tarnopolskiego.

Zarząd Koła: Dyr. Dominik Pytel — prezes, Prof. Marian Kosiak — wiceprezes, Prof. Kazimierz Hrycek — sekretarz,, Prof. Adam Nowak — skarbnik, dyr. Tadeusz Leszczyński i Dr Bazyli Pastuszczyn — członkowie Komisji Rewizyjnej.

Do Zarządu Głównego należał Prof. Marian Kosiak w charakterze zastępcy członka Komisji Rewizyjnej. Koło odbyło cztery posiedzenia.

1. Prof. Adam Czyżewski: *Piękno rzeźby antycznej* (referat dla szerszej publiczności w sali wykł. T. S. L. — 5 marca).

2. Dr Bazyli Pastuszczyn: *Problem nauczania słówek łacińskich.*

3. Omówienie przykładowych lekcyj języka łacińskiego, przeprowadzonych przez Prof. Adama Czyżewskiego w kl. I. państw. gimnazjum im. Kopernika i przez prof. Zofię Głębowiczową w kl. III. państwowego gimnazjum żeńskiego — 25. III.

Ponadto na posiedzeniu Koła, odbytym w dniu 21. maja, rozpatrywano potrzebę zmiany programu nauczania języka łacińskiego w kl. I. gimnazjum nowego ustroju, oraz rozstrząsano sprawę przyszłej organizacji liceów klasycznych, a odpowiednie wnioski przesłano Zarządowi Głównemu P. T. F.

Koło liczy 9 członków.

9. Sprawozdanie Koła Warszawskiego.

Skład Zarządu: Zarząd Koła, wybrany w dniu 29. XI. roku 1935. Prezes — Prof. Dr Tadeusz Zieliński, Wiceprezes — Dr Stanisław Seliga, Skarbnik — Dr. Lidia Winniczukówna, Sekretarz Dr Włodzimierz Gordziejew. Członkowie Zarządu — Dr Helena Baryszowa, Wiz. Stefan Cybulski, Dr Aleksandra Domaniewska, Dr Eugeniusz Mańkowski, Prof. Dr Aleksander Turyn. Członkowie Komisji Rewizyjnej: Prof. Józef Dietl, Prof. Dr Jerzy Manteuffel, Prof. Bronisław Rostkowski.

Do Zarządu Głównego należą: Prof. Dr Tadeusz Zieliński — wiceprezes i redaktor *„Eos"*, Prof. Dr Aleksander Turyn — członek Zarządu, Dr Stanisław Seliga — zastępca członka Zarządu. Na walnym Zebraniu Członków P. T. F. w Krakowie w r. 1936 Koło było reprezentowane przez Dr Lidię Winniczukównę, Dra Stanisława Seligę oraz Prof. Dr Aleksandra Turyna.

Zarząd Koła odbył dwa posiedzenia — w dniach 26. V. i 22. X. 1936 roku.

Koło odbyło 11 posiedzeń:

1. Dr Włodzimierz Gordziejew — *Filologia Erazma z Rotterdamu* (przed 400-leciem zgonu) (7. II.).

2. Dr Edmund Stein — *Dwaj hellenistyczno-żydowscy apologeci* (Pseudo-Hekataios i pseudo-Aristeas) (5. III.).

3. Prof. Dr Tadeusz Zieliński — *Mit o Kadmie i Harmonii w świetle ostatnich odkryć archeologicznych* (18. III.).

4. Dr Fanny Baumbergowa — *Herakles — dorycki czy przedhelleński* (8. V.).

5. Posiedzenie organizacyjne sekcji dydaktycznej (19. V.).

6. Posiedzenie dyskusyjne na temat podręczników do nauki języka łacińskiego na kl. III. gimnazjum (9. VI.).

7. Prof. U. J. P. Stefan Czarnowski — *Commentarii de bello Gallico Cezara a zagadnienie struktury społecznej w Galii* (19. VI.).

8. Doc. Dr Zdzisław Żmigryder-Konopka — *Relegacja Owidiusza* (23. IX.).

9. Posiedzenie dyskusyjne na temat realizacji programu jęz. łacińskiego z kl. IV gimnazjum wg. podręcznika Auerbacha i Dąbrowskiego p. t. *Disce Latine IV* (22. X.).

10. Doc. Dr Stanisław Skimina — *Możliwości realizacji programu nauczania jęz. łacińskiego w nowym gimnazjum* (3. XI.).

11. Wiz. Stefan Cybulski — *Akademicki teatr klasyczny* (publiczne zebranie dyskusyjne) (21. XI.).

Inne wydarzenia: Na uroczystym posiedzeniu Koła w dniu 8. V. został wręczony przez prezesa Koła — Prof. Dr T. Zielińskiego dyplom Honorowego Członka P. T. F. Wiz. Stefanowi Cybulskiemu. P. Wiz. Cybulski otrzymał godność Członka Honorowego zgodnie z uchwałą Walnego Zgromadzenia P. T. F. w roku 1935.

Na terenie Koła Warszawskiego powstała sekcja dydaktyczna, której zadaniem jest umożliwienie wymiany zdań pomiędzy nauczycielami filologii klasycznej na tematy, związane z ich pracą zawodową w szkole.

W związku z pracami sekcji dydaktycznej Zarząd Koła przeprowadził na terenie Okręgu Szkolnego Warszawskiego ankietę co do podręczników do nauki jęz. łacińskiego, używanych w kl. I i II gimnazjów tego Okręgu.

Ilość członków: W dniu 31. XII. Koło liczyło 83 członków.

10. Sprawozdanie Koła Wileńskiego.

Skład Zarządu: Prof. Dr Jan Oko — prezes, Naczelnik Jan Bobka zastępca, Prof. Dr Rajmund Gostkowski sekretarz, Mgr. Zofia Abramowiczówna skarbnik, Mgr. Kruszyńska członek Komisji Rewizyjnej.

Odbyły się trzy posiedzenia Zarządu.

W roku sprawozdawczym urządzono 6 posiedzeń naukowych:

Doc. Dr Jan Safarewicz: *Połączenie „mv" w łacinie* (21. stycznia).

Nacz. Jan Bobka: *Aktualizacja w nauczaniu wogóle i w nauczaniu filologii klasycznej* (15. II.).

Prof. Stefan Srebrny: *Tyro w „Ἐπιτρέποντες" Menandra* (14. III.).

Prof. Dr Rajmund Gostowski: *Kassandra w sztuce greckiej* (28. V).

Mgr. Zofia Abramowiczówna: *Apollon w Homeryckim hymnie do Hermesa* (10. X.)

Prof. Stefan Srebrny i Dr Antoni Szantyr: *Próby rekonstrukcji „Telefii" Sofoklesa* (12. XII).

Koło liczyło członków 15.

Koła Stanisławowskie i Stryjskie sprawozdań nie nadesłały.

We Lwowie, dnia 15. kwietnia 1937.

Za Zarząd Główny Polskiego Towarzystwa Filologicznego:

Doc. Dr Kazimierz Majewski — w z. Sekretarza.

Prof. Konstanty Chyliński — Wiceprezes Urzędujący.

XXXI ZESTAWIENIE DOCHODÓW I WYDATKÓW POLSKIEGO TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO

za czas od 1 stycznia do 31 drudnia 1936.

I. Fundusz „Eos-Kwartalnik Klasyczny"

Dochód:

1. Pozostałość kasowa	zł	2.901·24
2. Prenumerata i rozprzedaż	„	3.192·70
3. Subwencje Ministerstwa W. R. i O. P.	„	8.000·—
4. Procent w P. K. O.	„	18·25
5. Dar zebrany za pośrednictwem dr S. Pilcha	„	44·—
Razem	zł	14 156·19

Rozchód

1. Reszta za Eos t. XXXIV (1933)	zł	2 500·—
2. Druk Eos-Kwartal. Klas. r. 1935 z 4	„	792·50
3. Koszt wydania Eos-Kwartal. Klas. r. 1936 z. 1—4	„	5 509·98
4. Wydatki sekretarza	„	365·—
5. Wydatki administratora	„	545·50
6. Wydatki skarbnika	„	167·58
7. Honorarium za Bibliografię Wergiliańską	„	46·—
8. Druk Sprawozdania za r. 1935	„	184·—
9. Zwrot kosztów podróży Zarządu PTF na Walne Zgromadzenie do Krakowa	„	310·30
10. Subwencja dla Kasy Eus Supplementa	„	499·87
Razem	zł	10.920·73
Do tego zapas kasowy	„	3.235·46
Zgodnie z dochodem	zł	14.156·19

II. Fundusz „Studia Leopolitana"

Dochód

Zapas kasowy	zł	7·99

III. Fundusz „Eus Supplementa"

Dochód

1. Rozprzedaż	zł	256·—
2. Subwencja z Kasy „Eos-Kwartal. Klas."	„	499·87
Razem . .	zł	755·87

Rozchód

Koszta w związku z wydaniem Eus Supplementa t. VIII (koszta procesu)	zł	499·87
Do tego zapas kasowy . .	zł	256·—
Zgodnie z dochodem . .	zł	755·87

Marian Golias
skarbnik

Stanisław Cygan *Dr Artur Rapaport* *Edmund Skarbiński*
Członkowie Komisji Rewizyjnej

STATUT

POLSKIEGO TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO

NAKŁADEM POLSKIEGO TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO

Drukarnia L. Wiśniewskiego we Lwowie, ul. Ossolińskich 16 — Tel. 201-43
pod zarządem Klemensa Preidla.

STATUT

POLSKIEGO TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO

(Ustanowiony dnia 6. listopada 1892, uzupełniony dnia 5. lipca 1903, odnowiony uchwałą Walnego Zgromadzenia z dnia 26. maja 1928, zatwierdzony reskr. Urzędu Wojewódzkiego we Lwowie z dnia 8. listopada 1928. L. BP. 8888 ex 1928, zmieniony uchwałą Walnego Zgromadzenia z dnia 2. czerwca 1929, zatwierdzony reskryptem Urzędu Wojewódzkiego we Lwowie z dnia 1. X. 1929 L. BP. 137. Stow. 29, zmieniony uchwałą Walnego Zgromadzenia z dnia 22. kwietnia 1933, zatwierdzony reskryptem Urzędu Wojewódzkiego we Lwowie z dnia 11. marca 1937 r. Nr. P. B. S. XII — 93).

I. Nazwa i siedziba.

§. 1. Nazwa Towarzystwa brzmi: **Polskie Towarzystwo Filologiczne**, w skróceniu P. T. F.

Działalność Twa obejmuje obszar całej Rzplitej Polskiej.

§. 2. Siedzibą prawną Zarządu Głównego jest L w ó w.

II. Cel i środki.

§. 3. Celem Towarzystwa jest pielęgnowanie i krzewienie filologii klasycznej z uwzględnieniem potrzeb nauki szkolnej.

§. 4. Do urzeczywistnienia tego celu służą następujące środki:

a) wykłady i odczyty treści naukowej i dydaktycznej;

b) wykłady i odczyty popularne oraz inne wystąpienia publiczne w celu propagandy studiów klasycznych;

c) zjazdy w sprawie organizacji nauki i nauczania filologii klasycznej;

d) wydawanie czasopism, jakoteż innych pism, służących interesom wymienionym pod a), b), c);

e) przedstawianie władzom szkolnym wniosków w sprawie nauczania przedmiotów klasycznych;

f) udzielanie poparcia członkom Towarzystwa, pracującym nad urzeczywistnieniem jego celów;

g) utrzymywanie stosunków z Towarzystwami w kraju i zagranicą w sprawach, objętych celem Towarzystwa;

h) reprezentowanie i propaganda polskiej filologii klasycznej za granicą i na międzynarodowych zjazdach naukowych.

III. Ustrój.

A. Członkowie.

§. 5. Towarzystwo składa się z członków: a) zwyczajnych, b) wspierających, c) honorowych.

§. 6. Członkiem zwyczajnym może być każda osoba fizyczna lub prawna, którą cele Towarzystwa zajmują. Członków zwyczajnych przyjmują zarządy Kół na przedstawienie 1 członka.

§. 7. Członkiem wspierającym może być każda osoba fizyczna i prawna, która uiści jednorazowo najmniej 10-krotną kwotę składki rocznej.

§. 8. Członkiem honorowym może być każdy, kto na polu filologii klasycznej lub około rozwoju Towarzystwa położył wybitne zasługi. Sposób mianowania członków honorowych określają §§. 23 d), 26, 34 b).

§. 9. Członkiem zwyczajnym, wspierającym lub honorowym może być także obywatel obcego państwa.

§. 10. Każdy członek ma obowiązek:

a) popierać cele Towarzystwa stosownie do postanowień Statutu;

b) wnosić do kasy Towarzystwa roczną składkę w wysokości oznaczonej przez Walne Zgromadzenie, a za to ma otrzymać bezpłatnie wydawnictwo, które jest organem Towarzystwa, inne zaś po cenie oznaczonej dla członków.

§. 11. Każdy członek ma prawo:

a) brania udziału w czynnościach Towarzystwa, określonych w §§. 4 a), b), c);

b) czynnego i biernego wyboru (§§. 16, 22, 23, 28, 37, 41, 42);

c) korzystania z poparcia Towarzystwa w pracy nad urzeczywistnieniem jego celów (§. 4 f).

§. 12. Wystąpienie członka z Twa na własną prośbę następuje w drodze pisemnego zawiadomienia odnośnego Koła przy równoczesnym wywiązaniu się z wszystkich ciążących na członku zobowiązań pieniężnych względem Twa.

Członkiem Towarzystwa przestaje być, kto przez dwa lata, mimo dwukrotnego upomnienia nie wypełnia obowiązków określonych w §. 10.

§. 13. Wykluczeniu z Towarzystwa podlega członek:

a) zasądzony lub usunięty z zajmowanego stanowiska za przestępstwo pospolite;

b) dopuszczający się czynów niehonorowych lub działający na szkodę Towarzystwa;

Wykluczenie następuje na mocy uchwały Zarządu Głównego i nie dopuszcza do odwołania.

Usunięcie członka z Twa nie zwalnia go z obowiązków uiszczenia się z zaległych zobowiązań pieniężnych względem Towarzystwa.

B. Koła.

§. 14. Koła powstają za zgodą Zarządu Głównego i są oddziałami Towarzystwa. Koło może powstać, jeżeli pozyska najmniej 10 członków. Zasięg terytorialny Kół ustala Zarząd Główny; poza swoim zasięgiem może Koło przyjmować na członków także osoby nie należące do innego Koła.

§. 15. Zebrania Kół odbywają się w zasadzie raz na miesiąc. Przedmiot ich określają §§. 3, 4 a), b).

§ 16. Zarząd Koła, wybierany na przeciąg 3-ch lat przez Walne Zgromadzenie Koła, składa się z przewodniczącego, zastępcy przewodniczącego, sekretarza, skarbnika i 2 — 6 członków. Sekretarza i skarbnika wybiera Zarząd Koła spośród siebie.

§. 17. Koło w siedzibie Zarządu Głównego posiada oddzielny Zarząd.

§. 18. Zarząd Koła odbywa zebrania, poświęcone sprawom administracyjnym i organizacyjnym.

§. 19. Zarząd Koła zdaje Zarządowi Głównemu sprawę z czynności i wydatków Koła najpóźniej do końca stycznia. Skarbnik Koła przesyła co kwartał Zarządowi Głównemu imienny spis członków, którzy uiścili składkę członkowską. Na swoje potrzeby, w szczególności na wydatki administracyjne i reprezentacyjne pobiera Koło osobną składkę w wysokości, uchwalonej przez Walne Zgromadzenie Koła.

C. Walne Zgromadzenie.

§. 20. Czas i miejsce Walnego Zgromadzenia oznacza Zarząd Główny.

§. 21. Na żądanie: a) 2/3 członków Zarządu Głównego, albo b) najmniej dwóch Zarządów Kół, albo c) Komisji Rewizyjnej (§ 40) — Zarząd Główny zwołuje Nadzwyczajne Walne Zgromadzenie.

§. 22. Na Walnym Zgromadzeniu mają prawo głosowania:

a) członkowie honorowi i wspierający;

b) członkowie Zarządu Głównego, o ile głosowanie nie tyczy się absolutorium (§. 38);

c) członkowie Komitetu Redakcyjnego (§. 41, 42) nienależący do Zarządu Głównego;

d) Przewodniczący Kół i zastępcy;

e) Członkowie Komisji Rewizyjnej (§. 37);

f) Delegaci Kół, wybierani spośród członków niewyszczególnionych pod a) — e), po jednym na 10 członków Koła. — Jeden delegat może rozporządzać głosami najwyżej dwóch delegatów, nieobecnych ze swego Koła. Wszyscy inni członkowie mogą występować jedynie z głosem doradczym.

§. 23. W zakres czynności Walnego Zgromadzenia wchodzi:

a) dyskusja i głosowanie nad rocznym sprawozdaniem Zarządu Głównego (§§. 34 d, 48);

b) uchwalanie wysokości składki rocznej;

c) wybór członków Zarządu Głównego (§. 28, ich zastępców i Komisji Rewizyjnej (§. 37). W razie ustąpienia jednego z członków Zarządu Głównego, wchodzi w jego miejsce zastępca wybrany losem;

d) mianowanie członków honorowych na wniosek Zarządu Głównego (§§. 8, 23 e), 26, 34 b), nad którym to wnioskiem nie ma dyskusji;

e) dyskusja i głosowanie nad wnioskami, będącymi na porządku obrad, czy też dopuszczonymi bez dyskusji uchwałą 2/3 głosów. Wnioski nagłe nie mogą tyczyć się mianowania członków honorowych (§§. 8, 23 d), 34 b), zmiany statutu (§. 26), rozporządzania majątkiem Towarzystwa lub rozwiązania się Towarzystwa (§§. 26, 49).

§. 24. Do prawomocności uchwał Walnego Zgromadzenia potrzebna jest obecność najmniej połowy członków Zarządu Głównego oraz połowy zgłoszonych delegatów (§§. 22 f). W braku przepisanego kompletu odbywa się w 1/2 godziny po wyznaczonym terminie, następne Walne Zgromadzenie, którego uchwały są prawomocne bez względu na liczbę obecnych.

§. 25. Głosowanie odbywa się w zasadzie jawnie, przez podniesienie rąk. W sprawach osobistych, do których należą wszystkie wybory, głosuje się tajnie. Także w innych sprawach przewodniczący zarządza głosowanie imienne lub tajne na żądanie 1/3 głosujących.

§. 26. Uchwały zapadają bezwzględną większością głosów. Uchwały tyczące się mianowania członków honorowych (§§ 8, 23 d), 23 d) 34 b) i zmiany statutu (§. 23 e), wymagają 2/3 głosów; uchwały tyczące się rozporządzenia majątkiem Towarzystwa i rozwiązania się Towarzystwa (§§. 23 e), 49), wymagają 3/4 głosów. Uchwały Walnego Zgromadzenia wykonywa Zarząd Główny.

D. Zarząd Główny.

§. 27. Zarząd Główny składa się: a) z prezesa, b) z pięciu zastępców prezesa, z których jeden z siedziby Zarządu Głównego a czterech z innych najliczniejszych Kół Towarzystwa, c) z 13 członków, z których 9 z siedziby Zarządu Głównego (wśród nich prezes Koła w siedzibie Zarządu Głównego), a 4 z innych najliczniejszych Kół Towarzystwa. W razie, gdyby prezes nie mieszkał w siedzibie Zarządu Głównego, liczba członków miejscowych Zarządu Głównego wzrasta do 10.

§. 28. Członków Zarządu Głównego i ich zastępców wybiera Walne Zgromadzenie (§. 23 c). Prezes i Redaktor Naczelny piastują mandat przez trzy lata. Wszyscy inni członkowie Zarządu Głównego wybierani się na przeciąg jednego roku.

§. 29. Propozycje w sprawie wyboru członków Zarządu Głównego na podstawie wniosków poszczególnych Kół przedstawia Walnemu Zgromadzeniu Komisja-Matka składająca się z 3 członków, wyznaczonych przez ustępujący Zarząd, którą to liczbę uzupełnia się w czasie Walnego Zgromadzenia dwoma członkami z poza Zarządu.

§. 30. Zarząd Główny wybiera spośród siebie: a) Wydział; b) Redaktora Naczelnego Wydawnictwa; c) Administratora wydawnictw; d) w miarę potrzeby kierownika innych działów pracy Towarzystwa.

§. 31. Zarząd Główny zbiera się przynajmniej dwa razy do roku. Do ważności uchwał Zarządu Głównego konieczna jest obecność przynajmniej połowy członków. Uchwały zapadają zwykłą większością głosów obecnych członków. Uchwały Zarządu Głównego podaje się do wiadomości Zarządu Kół.

§. 32. Prezes względnie jego zastępca, zamieszkały w siedzibie Zarządu Głównego i Sekretarz — stanowią prezydium Towarzystwa. Prezydium załatwia w imieniu Zarządu Głównego sprawy niecierpiące zwłoki. Postanowienia Prezydium wymagają zatwierdzenia przez Wydział Zarządu Głównego na najbliższym zebraniu.

§. 33. Prezes, względnie jego zastępca, przewodniczy na Walnych Zgromadzeniach, na posiedzeniach Wydziału i pełnego Zarządu Głównego, przestrzega porządku i stosowania statutu; w razie potrzeby wzywa Komisję Rewizyjną do działania (§ 40), wraz z sekretarzem reprezentuje Towarzystwo i podpisuje pisma w imieniu Zarządu Głównego a wraz ze sekretarzem i skarbnikiem pisma, dotyczące zobowiązań pieniężnych.

§. 34. Zarząd Główny ma prawa i obowiązki, wynikające z §§.:

a) 3 — 4 (cel i środki Towarzystwa);

b) 13, 23 d) (wykluczenie członka, mianowanie członka honorowego);

c) 14, 19, 47, 49 (stosunek do Kół);
d) 20, 23 a) — (stosunek do Walnego Zgromadzenia);
e) 43 (stosunek do Redakcji wydawnictw Towarzystwa);
f) 47, 48 (zawiadywanie majątkiem Towarzystwa); nadto
g) załatwia w granicach Statutu wszelkie inne czynności, niezastrzeżone dla Walnego Zgromadzenia;
h) porozumiewa się z Władzami w sprawach Towarzystwa.

E. Wydział Zarządu Głównego.

§. 35. Zarząd Główny wyłania z siebie na pierwszym plenarnym posiedzeniu Wydział, złożony z 7 członków zamieszkałych w siedzibie Zarządu Głównego, w którego skład wchodzą: prezes, względnie wiceprezes Zarządu Głównego, przewodniczący Koła w siedzibie Zarządu Głównego, redaktor naczelny, sekretarz, skarbnik i dwaj członkowie.

§. 36. Wydział załatwia w granicach Statutu wszystkie sprawy bieżące Towarzystwa z obowiązkiem złożenia sprawozdania pełnemu Zarządowi Głównemu, a nadto omawia i opracowuje wszelkie wnioski, które po przyjęciu przez Zarząd Główny mają być przedstawione Walnemu Zgromadzeniu. Uchwały zapadają zwykłą większością głosów obecnych członków.

F. Komisja Rewizyjna.

§. 37. Komisja Rewizyjna składa się z członków, nie pełniących innych czynności w Towarzystwie, z tych 2 z poza siedziby Zarządu Głównego, wybieranych przez Walne Zgromadzenie na przeciąg jednego roku. Komisji Rewizyjnej przysługuje na wypadek zdekompletowania prawo kooptacji.

§. 38. Komisja Rewizyjna wykonywa z ramienia Walnego Zgromadzenia nadzór nad majątkiem Towarzystwa. W tym celu przynajmniej raz do roku przed Walnym Zgromadzeniem Komisja Rewizyjna sprawdza stan rachunków, inwentarz i księgę handlową Zarządu Głównego, podpisuje roczne zamknięcia rachunków i przedstawia Walnemu Zgromadzeniu

wniosek w sprawie udzielenia absolutorium ustępującemu Zarządowi Głównemu.

§. 39. Do ważności sprawozdania Komisji potrzebna jest na Walnym Zgromadzeniu obecność jednego członka Komisji; ewentualnie wystarcza pisemny wniosek, odpowiednio uwierzytelniony.

§. 40. W sprawach nagłych Komisja ma prawo żądać od Zarządu Głównego (§. 21 c) jak najrychlepszego zwołania Nadzwyczajnego Walnego Zgromadzenia. Komisja działa także na wezwanie prezesa Towarzystwa (§. 33).

IV. Wydawnictwa.

§. 41. Redakcję wydawnictw Towarzystwa prowadzi redaktor naczelny z Komitetem Redakcyjnym.

§. 42. Redaktor naczelny wybierany jest na 3 lata przez Zarząd Główny spośród jego członków. Przez ten sam okres czasu urzęduje Komitet Redakcyjny, składający się z redaktorów specjalnych wydawnictw i najmniej 5 członków, wybranych w porozumieniu z redaktorem naczelnym przez Zarząd Główny spomiędzy zaproponowanych przez Koła osób po 1 z każdego Koła. Większość Komitetu Redakcyjnego powinni tworzyć profesorowie uniwersytetów. Zakres działania Komitetu Redakcyjnego ustala regulamin uchwalony przez Zarząd Główny na podstawie projektu, opracowanego przez Komitet.

§. 43. Redaktor naczelny jest odpowiedzialny za wydawnictwa wobec Zarządu Głównego.

§. 44. Redaktor naczelny przedstawia corocznie Zarządowi Głównemu budżet i plan wydawnictw.

§. 45. Administracja wydawnictw, czuwanie nad inwentarzem i prowadzenie księgi handlowej należy do administratora, będącego członkiem Zarządu Głównego.

V. Majątek.

§. 46. Majątek Towarzystwa stanowią:

a) roczne składki członków;

b) dochody ze sprzedaży wydawnictw Towarzystwa;

c) subwencje Rządu;

d) subwencje Instytucyj, fundacje, darowizny i datki;

e) zbiór wydawnictw własnych, oraz wydawnictw uzyskanych drogą wymiany za wydawnictwa własne.

§. 47. Majątkiem Towarzystwa zawiaduje Zarząd Główny. Zaciągnięcie zobowiązania majątkowego wymaga uchwały Zarządu Głównego; odnośne pismo wymaga do ważności podpisów: prezesa względnie zastępcy, sekretarza i skarbnika. Z dochodów pieniężnych Zarząd Główny pokrywa koszty wydawnictw i wydatki administracyjne oraz reprezentacyjne Zarządu Głównego.

§. 48. Zarząd Główny ogłasza drukiem przy rocznym sprawozdaniu Towarzystwa (§. 23 a) roczne sprawozdanie z wydatków Towarzystwa wraz z rocznym zamknięciem rachunków, podpisanym przez Komisję Rewizyjną.

§. 49. Rozwiązanie Towarzystwa uchwala Walne Zgromadzenie na wniosek Zarządu Głównego większością 3/4 głosów obecnych. W razie rozwiązania się jednego z Kół, majątek jego przechodzi do majątku Towarzystwa. W razie rozwiązania się Towarzystwa (§§. 23 e), 26) Walne Zgromadzenie orzeka, na jaki cel publiczny ma być użyty majątek Towarzystwa. Gdyby Towarzystwo przestało istnieć bez rozporządzenia majątkiem, wówczas staje się on własnością Polskiej Akademii Umiejętności.

VI. Regulaminy.

§. 50. Zmianę statutu uchwala Walne Zgromadzenie na podstawie wniosków Komisji Statutowej większością 2/3 głosów. Oddziały i organy Towarzystwa mogą uchwalać w granicach Statutu regulaminy dla określenia toku swych czynności. Regulamin uzyskuje prawomocność za zgodą 2/3 ciała uchwalającego i po zatwierdzeniu przez Zarząd Główny.

VII. Załatwianie sporów w łonie Towarzystwa.

§. 51. Spory, powstałe w łonie Towarzystwa, rozstrzyga Sąd Polubowny, do którego każda strona wybiera jednego sędziego, ci zaś superarbitra. W razie braku zgody co do osoby

superarbitra, rozstrzyga los. Od wyroku Sądu polubownego nie ma odwołania.

VIII. Ogólne postanowienia.

§. 52. Postanowienia o prawach i obowiązkach członków, organach Towarzystwa, wymogach ważności uchwał i pism, zastępstwie Stowarzyszenia i rozstrzygania sporów, wynikających ze stosunków stowarzyszeniowych, obowiązują analogiczne Koła, względnie Oddziały.

———

BIBLIOTEKA GÓRNICKA PAN I KRAKÓW

SPIS RZECZY

I. ROZPRAWY NAUKOWE I DYDAKTYCZNE:

Kolorowa ulotka.

Oko Ioannes, De M. T. Varronis quattuor vocabulorum explanandorum gradibus (de L. L. V. 7—10) 159

Plezia Marian, De Ciceronis „Academicis" dissertationes tres 169

Wiercielińska C., De Cratini Seriphiis quaestiuncula . . 187

Blatt I., Livianum 191

Bałabuszyński Ioannes, Epicureorum doctrina de pueris educandis et instruendis exponitur 192

Baumbergowa F., Herakles Bohater dorycki czy przedhelleński 201

Stein Edmund, Pierwsi apologeci hellenistyczno-żydowscy . 210

Dumka Nikita, Pozwolić mówić prawdzie historycznej . . 224

Wieniewski Ignacy, Jak wyjaśniać młodzieży cele nauki łaciny 241

II. OCENY I SPRAWOZDANIA:

Ks. Franciszek Sokołowski, Kult Dionysosa w Delfach (F. S.) 248

Kortenbeutel H., *Γυμνάσιον* und *Βουλή* (F. S.) 255

Spór o Troję homerową (Kazimierz Bulas) 256

Charles Dugas, Les vases de Délos III: Les vases orientalisants de style non mélien (Kazimierz Bulas) 263

Maria Ludwika Bernhard, Wazy greckie w Muzeum im. E. Majewskiego w Warszawie (K. Majewski) 265

Dr Marcjan Śmiszko, Naczynia pierścieniowate (K. Majewski) 266

Ks. Dr Insadowski Henryk, Rzymskie prawo małżeńskie a chrześcijaństwo (Nikita Dumka) 268

Lateinischer Sprachunterricht, Sieben Beiträge zur Methodenfrage (Dr Bednarowski) 272

III. KRONIKA:

V Międzynarodowy Kongres papirologów 278

Konferencja rejonowa nauczycieli języka łacińskiego we Lwowie . 278

IV. NEKROLOGI 280

Książki, odbitki i czasopisma nadesłane redakcji 284

OKAZYJNIE

można zakupić w Polskim Towarzystwie Filologicznym następujące egzemplarze Eosu i Kwartalnika Klasycznego:

I. EOS.

r. 1894, I. z. 2.
r. 1895, II, z. 1—2.
r. 1896, III, z. 1—2.
r. 1897, IV, z. 1—2.
r. 1898/99, V, z. 1—2.
r. 1900, VI
r. 1901, VII, z. 1—2.
r. 1902, VIII
r. 1903, IX, z. 1—2.
r. 1904, X, z. 1—2.
r. 1905, XI, z. 1—2.
r. 1906, XII, z. 1—2.
r. 1907, XIII, z. 1—2.
r. 1908, XIV, z. 1—2 (2 egz.)
r. 1909, XV, z. 1—2.
r. 1910, XVI, z. 1.
r. 1911, XVII, z. 1—2 (2 egz.)
r. 1912, XVIII
r. 1914/15, XX, z. 1 (2 egz.)
r. 1918, XXIII
r. 1919/20, XXIV
r. 1923, XXVI
r. 1924, XXVII
r. 1925, XXVIII
r. 1926, XXIX
r. 1927, XXX
r. 1932/33, XXXIV

II. KWARTALNIK KLASYCZNY.

r. 1929, K, III, z. 1—4.
r. 1930, K, IV, z. 1/2, 4.
r. 1931, K, V, z. 2, 3/4.
r. 1932, K, VI, z. 1—4.
r. 1933, K, VII, z. 1—4.

Zgłoszenia należy kierować do Administracji PTF, Lwów, Uniwersytet.

Drukarnia L. Wiśniewskiego we Lwowie, ul. Ossolińskich 16 — tel. 201-43
pod zarządem Klemensa Preidla.